

Георги
Господинов

Время
Бенниче

<https://4eti.me>

Георги Господинов

Времеубежище

роман

Българска.
Второ издание

© Георги Господинов, автор, 2020
© Биляна Курташева, редактор, 2020
© Христо Гочев, художник, 2020
© Недко Солаков, рисунки, 2020
© Издателство Жанет 45, 2020

www.janet45.com

Рисунките от тефтера на Гаустин са авторски.
Рисунка на корицата Недко Солаков.

<https://4eti.me>

ISBN 978-619-186-604-5 меки корици
ISBN 978-619-186-605-2 твърди корици

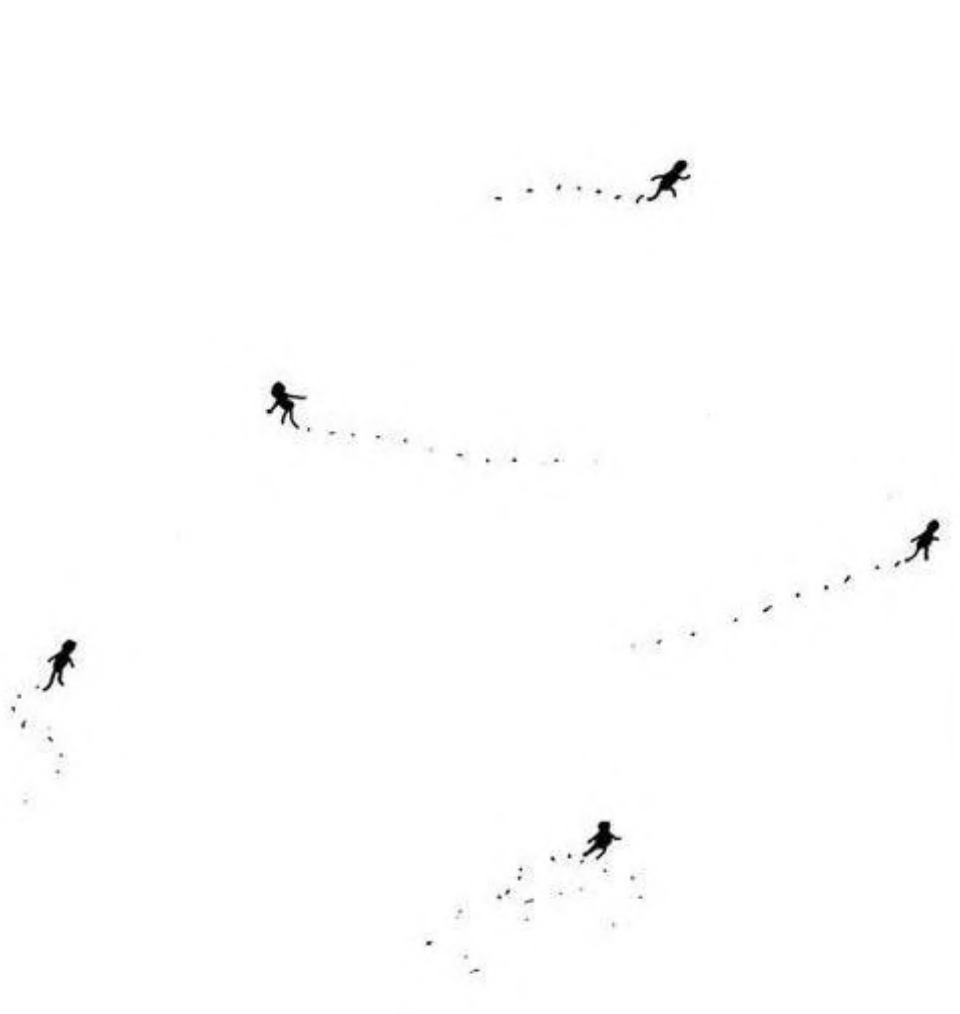
СЪДЪРЖАНИЕ

Съдържание.....	3
Част I. КЛИНИКА ЗА МИНАЛО	9
Част II. РЕШЕНИЕТО	61
Част III. ЕДНА ОТДЕЛНО ВЗЕТА СТРАНА	70
Част IV. РЕФЕРЕНДУМ ЗА МИНАЛО	107
Част V. ДИСКРЕТНИ ЧУДОВИЩА	123
ЕПИЛОГ	146
БЛАГОДАРНОСТИ	148

*Всички истински лица в този роман
са измислени, само измислените са истински.*

**На майка ми и баща ми, които още плевят
вечните ягодови поля на детството**

АНОТАЦИЯ

*Ако не сме в нечия памет, има ли ни изобищо?
Един роман за времеубежищата,
които строим, когато бъдещето е отказано,
а сегашното не ни е вече дом...*

Както писателите могат, Георги Господинов сякаш е предусетил онова, което само допреди месеци беше немислимо.

Преди време „Физика на тъгата“ улови две ключови състояния днес – тъга и емпатия, сега „Времеубежище“ ни кани да поговорим за света от вчера и света утре. За дома и клиниката на този свят. Ще срещнем отново познатия ни герой Гаустин, който тук взема нещата в свои ръце. Героят, който прекосява времената като река, се е посветил на една мечта - да лекува чрез минало. Неговата клиника за минало се превръща в убежище за губещите памет. Докъде може да се разрасне тази мечта или обсесия? Колко минало може да понесе човек? В началото залогът е една клиника, в края на романа – един континент. Ще видим как се живее във възстановка, какво става, ако се вдигне априлско въстание в Борисовата градина или осъмнем, марширувайки пред мавзолея. Къде в София обучават „статисти за революции“? Романът ни води из Цюрих, София, Виена, Сараево, Бруклин и други места и времена. А страшното и смешното в тази книга вървят ръка за ръка. Има страници, които разсмиват и стряскат едновременно.

Как реагираме на усещането, че светът рязко се е сменил и нищо не е като преди? Какво става, когато разберем, че бъдещето ни е отказано? Влизаме ли тогава в убежището на миналото? Можем ли сами да избираме своето минало, лично и това на държавата, в която живеем? Какво става, когато „вирусът на миналото“ ни връхлети и как излизаме от това.

Ето и думите на самия автор:

„ За човек, който обича света от вчера, този роман не беше лесен. Той се разделя с една мечта по миналото или с това, в което то се превръща.

Писах (и трих) за смесването на времена, когато паметта, лична и обща, си събира багажа и си тръгва. За новата obsesia на Гаустин и дискретното чудовище на миналото, което идва срещу нас.

За времеубежищата, които строим, когато сегашното не ни е вече дом. “

„Роман от друго измерение. “

Иван Цанев

„Мощен аналитичен дар. В тази книга няма мъртви точки. Всичко е премислено, прецизирано и приведено в активно действие. “

Иван Теофилов

„Във „Времеубежище“ от водите на миналото изплува най-изкусният гмуркач в съвременната ни литература. “

Иван Ланджев

„Мрачна и безкомпромисна книга... “

Надежда Радулова

„Месеците след това превърнаха едри части от тази фикция в брутално действена реалност. “

Георги Каприев

„Европейски роман.. “.

Алтелия Личева

* * *

*Никой още не е измислил противогаз и бомбоубежище
срещу времето.*

Гаустин, „Времеубежище“, 1939

А кой е нашият орган за времето? Ще ми го назовеш ли?¹

Томас Ман, „Вълшебната планина“

*Човекът е единствената машина на времето,
с която разполагаме.*

Гаустин, „Против утопиите“, 2001

Ако не са дните, в какво щяхме да живеем...²

Филип Ларкин, „Дните“

Oh, yesterday came suddenly...

Lennon/McCartney

...ако улицата беше времето, а той – на другия ѝ край.³

Т. С. Елиът, „Бостънски вечерни новини“

¹ Превод от немски Тодор Берберов.

² Превод от английски Николай Попов.

³ Превод от английски Владимир Левчев.

Туй наше вечно вчера, вчера, вчера...
Гаустин/Шекспир

Романът идва по спешност със запалени светлини и пуснати си-
рени.
Gaustine, Emergency Novel.
Brief Theory and Practice

...и Бог ще повика назад миналото.
Еклесиаст (3:15)

Миналото се различава по едно съществено нещо от настоя-
щето – никога не тече в една посока.
Гаустин, „Физика на миналото“, 1905

Веднъж, като беше малка, нарисува едно животно,
абсолютно неразпознаваемо.
Какво е това, попитах.
Понякога е акула, понякога лъв, а понякога облак, отвърна тя.
Аха, а сега точно какво е?
А сега е скривалище.
Г. Г., „Начала и краища“

Част I.

КЛИНИКА ЗА МИНАЛО

И така, темата е паметта. Темно: анданте към анданте модерато, sostenuto (сдържано). Може би сарабандата с нейната овладяна тържественост, с удълженото второ време би била добра за начало. По-скоро Хендел, отколкото Бах. Строга повторителност и в същото време придвижване напред. Сдържано и тържествено като за начало. После всичко може – и трябва – да се разпадне.

1.

В един момент тръгват да изчисляват кога е започнало времето, кога точно е създадена Земята. Ирландският епископ Ашър от средата на XVII век пресметнал не просто конкретната година, а и началната дата: 22 октомври 4004 г. преди Христа. Падало се събота (разбира се). Според някои Ашър посочва и точния час – към 6 следобед. Събота следобед, вярвам абсолютно. По кое друго време на седмицата един скучаещ създател ще тръгне да строи свят и да си търси компания. Ашър посветил целия си живот на това, самото съчинение наброявало 2000 страници на латински, едва ли мнозина са си направили труда да го прочетат цялото. Но пък станало извънредно популярно, може би не то, а самото откритие. Библиите на Острова започнали да излизат от печат с отбелязана дата и хронология според Ашър. Тази теория за младата земя (а според мен за младото време) завладяла християнския свят. Трябва да кажем, че дори учени като Кеплер и сър Исак Нютон също посочват конкретни години на Божието дело горе-долу около тази на Ашър. Но все пак най-изумителното за мен не е годината и нейната скорошност, а конкретният ден.

22 октомври, четири хиляди и четири години преди Христа, към 6 следобед.

Някъде през или около декември 1910 г. човешкият характер се измени. Така пише Вирджиния Улф. И човек може да си представи онзи декември на 1910-а, уж като другите, сив, студен и миришещ на пресен сняг. Но нещо се отключило, нещо, което само малцина усетили.

На 1 септември 1939 г. рано сутринта дойде краят на човешкото време.

2.

Години по-късно, когато много от спомените му щяха да се разлетят като подплашени гълъби, той все още можеше да си върне онази сутрин, в която вървеше безцелно из улиците на Виена, а един клошар с мустак на Маркес продаваше вестници на тротоара под ранното мартенско слънце. Излезе вятър и няколко вестника се вдигнаха във въздуха. Опита се да помогне, настигна два-три и ги върна. Може да задържите единия, каза Маркес.

Гаустин, ще го наричаме така, макар че той самият ползваше това име като шапка невидимка, прибра вестника и даде една банкнота, доста едра за случая. Клошарят я повъртя в ръка и изтърси: Ама... нямам да върна. Това прозвуча толкова абсурдно в ранната виенска утрин, че и двамата се засмяха.

Гаустин изпитваше към бездомниците любов и боязън, това бяха думите и винаги в тази заедност. Обичаше ги и се боеше от тях по начина, по който обичаш и се боиш от онова, което вече си бил или в което очакваш да се превърнеш един ден. Знаеше, че рано или късно ще се влее в тяхната армия, ако ползваме клишето. Представи си за миг дългите редици маршируващи бездомници по „Кертнер“ и „Грабен“. Да, по родство той беше един от тях, макар и малко по-особен. Бездомник във времето, така да се каже. Просто по стечение на обстоятелствата се беше оказал с някакви пари, достатъчни да отдалечат превръщането на метафизическата несгода във физическо страдание.

Към този момент ползваше една от професиите си – на психиатър геронтолог. Подозирах, че отмъква тайно историите на пациентите си, за да се подслони в тях, да уседне за малко в нечие място и минало. Иначе в главата му беше такова стълпотворение от времена, гласове и места, че или трябваше да се предаде незабавно в ръцете на колегите си психиатри, или щеше да извърши нещо такова, че те сами да го приберат.

Гаустин взе вестника, повървя малко и седна на една пейка. Носеше борсалино, тъмен шлифер, под който се виждаше поло с високо вдигната яка, стари кожени обуца и кожена чанта в благородно умиращо червено. Приличаше на човек, току-що пристигнал с влак от някое друго десетилетие, можеше да мине за дискретен анархист, застаряващо хипи или проповедник от по-малко известен орден.

И така, седна на пейката и прочете името на вестника – „Аугустин“, издание на бездомниците. Част от вестника се списваше от тях, част – от професионални журналисти. Там някъде, на предпоследната страница долу в левия ъгъл, най-незабележимото място в един вестник, това всички вестникари го знаят, стоеше бележката. Погледът му попадна върху нея. Една тънка усмивка, в която имаше повече горчивина, отколкото радост, мина по лицето му. Щеше да му се наложи пак да изчезне.

3.

Преди време, когато господин Алцхаймер още се споменаваше главно във вицове, *каква диагноза ти сложиха, ами някакво име на мъж беше, ама го забравих*, се появи едно кратко съобщение в малък вестник, от онези новини, които са прочели петима и четирима от тях са ги забравили на секундата.

Ето бележката, преразказана накъсо.

Някакъв лекар, д-р Г. (споменат само с инициал) от виенска гериатрична клиника във Wienerwald, почитател на „Бийтълс“, си обзавел кабинета в стила на 60-те. Намерил бакеликов грамофон, закачил плакати на бандата, знаменития „Сарджънт Пепър“... Купил

от битака стар шкаф и наредил вътре всякакви джунджурии от шейсетте – сапуни, цигарени кутии, серия миниатюрни фолксваген бръмбари, розови кадилаци и мустанги, афиши от филми, актьори. Пишеше, че бюрото му е затрупано със стари списания, а самият той седял облечен в поло под бялата престилка. Снимка, разбира се, нямаше, целият материал беше от трийсетина реда, сврян в долния ляв ъгъл. Новината се състоеше в това, че лекарят забелязал как пациентите с нарушения в паметта се застоявали все по-дълго в кабинета му, ставали по-разговорливи, с други думи, чувствали се комфортно. И радикално намалили честите опити за бягство от тази иначе реномирана клиника.

Информацията нямаше автор, беше подписана от името на вестника.

Това беше собствената ми идея, държах я в главата си от години, но явно някой ме беше изпреварил. (Трябва да призная, че идеята ми се отнасяше за роман, не за клиника, но все едно.)

При случай винаги се снабдявах с този уличен вестник, от една страна, поради особена привързаност към тези, които го списват, дълга история от друг роман, но и поради ясното усещане (лично суеверие), че тъкмо по такъв начин, през парче вестник, онова, което има да ти се каже, слита при теб или те изпердашва през очите. И това никога не ме е подвеждало.

Пишеше, че клиниката е във Виенската гора и нищо повече. Проверих гериатричните центрове наоколо, поне три от тях бяха там. Този, който ми трябваше, се оказа, както си му е редът, последен. Представих се за журналист, всъщност лъжата не беше толкова голяма, имах карта от един вестник, за да влизам безплатно в музеите, и понякога дори пишех за него. Иначе ползвах сродната, далеч по-безобидна и убеглива професия на писател, с която няма как да се легитимираш.

Все едно, успях да стигна, доста трудно впрочем, до директорката на клиниката. Когато разбра от какво се интересувам, тя рязко стана необщителна. Лицето, което търсите, от вчера не е налично. Защо? Напусна по взаимно съгласие, отвърна, влизайки в хлъзгавите полета на чиновническия език. Уволнен ли е, учудих се искрено. Казах ви, по взаимно съгласие. Защо се интересувате? Прочетох във вестник преди седмица интересен материал... Още докато произнасях фразата, усетих, че правя грешка. Онзи материал с опитите за бягство от клиниката? Подаден е иск за опровержение от наша страна. Разбрах, че няма защо повече да седя, разбрах и причината за напускането по взаимно съгласие. А как се казваше лекарят, обърнах се на излизане, но тя вече говореше по телефона.

Не напуснах веднага клиниката, открих крилото с кабинетите и видях как един работник тъкмо сваля табелката от третата врата вдясно. Разбира се, това беше името. Подозирах го от самото начало.

4.

Да хванеш следата на Гаустин, който се прехвърля от десетилетие в десетилетие, както ние сменяме полети на летищата, е шанс, откриващ се веднъж на сто години. Гаустин, когото първо съчиних, после срещнах от плът и кръв. Или беше обратното, не помня. Невидимият приятел, по-видим и реален от мен самия. Гаустин на младостта ми. Гаустин на мечтата ми да съм друг, другаде, да обитавам друго време и други стаи. Имахме

обща обсеция по миналото. Разликата беше малка, но съществена. Аз си оставах чужденец навсякъде, а той се чувстваше еднакво добре във всички времена. Аз тропях по вратите на разни години, а той вече беше там, отваряше ми, въвеждаше ме и изчезваше.

Когато извиках Гаустин за първи път, беше, за да подпише три реда, които ми бяха дошли ей така отнякъде, сякаш от друго време. Мъчех се месеци наред и не можах да добавя нищо към тях.

*От жената съчинен е трубадурът
мога да повторя пак
тя е съчинила Съчинителя...*

Една вечер сънувах името, изписано върху кожена подвързия – *Гаустин от Арл, XIII век*. Помня, че още насън си казах, това е. После се появи самият Гаустин, искам да кажа един, който приличаше на него и когото така и нарекох за себе си.

Било е в самия край на 80-те. Някъде трябва да съм запазил тази история.

5.

ГАУСТИН. ЗАПОЗНАВАНЕ

Ето как предпочитам да ви го представя. На един от традиционните ранносептемврийски литературни семинари по морето го видях за първи път. Бяхме седнали надвечер в едно крайбрежно ресторантче, всички до един пишещи, неженени и неиздали първа книга, в една приятна възраст между 20 и 25. Келнерът едва смогваше да записва ракиите, мешаните салати и снежанките. Когато млъкнахме, за първи път се обади младежът в края на дългата маса, който явно не беше успял да поръча нищо.

Една сметана, моля!

Произнесе го с увереността на човек, който поръчва най-малко патица с портокали или синьо кюрасо. В последвалата дълга тишина се чуваше само как идващият от морето привечерен ветрец тътреше някаква празна пластмасова бутилка.

Моля?, успя да произнесе келнерът.

Една сметана, ако обичате, повтори той със същото съдържано достойнство.

И ние бяхме озадачени, но скоро разговорите на масата върнаха предишната си шумност. След малко чиниите и чашите скриха покривката. Последното, което келнерът донесе, беше малка порцеланова чинийка с позлатена златна ивица. В средата на чинийката стоеше изящно, както ми се стори, поръчаната сметана. Пиеше толкова бавно и по малко, че му стигна за цялата вечер.

Това беше първата ни среща.

Още на следващия ден опитах да се сближа с него и в оставащото по-малко от седмица време съвсем загърбихме семинара. И двамата не бяхме от най-разговорливите, така че си прекарахме чудесно времето в разходки и плуване и едно взаимно споделяно мълчание. Все пак успях да науча, че живее сам, баща му бил починал отдавна, а майка му заминала нелегално преди месец за трети път – и той много се надяваше този път да бъде успешен – за Америка.

Разбрах още, че понякога пише истории от края на миналия век, точно така се изрази, и аз едва съдържах любопитството си, давайки си вид, че това е нещо съвсем естествено.

Миналото особено го занимаваше. Обикалял стари, опразнени къщи, ровел се в развалините, прочиствал тавани, сандъци и събирал всякакви вехтории. От време на време успявал да продаде нещо било на антиквариат, било на познати и така се издържал. Помислих си, че скромността на поръчката му онази вечер не даваше основания да се разчита особено на този бизнес. Затова, когато между другото ми подхвърли, че в момента разполага с три кутии цигари „Томасян“ от 1937 г., обезпращени, дубъл екстра качество, аз като заклет пушач веднага поисках да ги купя и трите. Наистина ли, каза той. Винаги съм мечтал да опитам толкова отлежал „Томасян“, отвърнах и той тутакси хукна към бунгалото си. Гледаше ме с истинско удоволствие как небрежно припалвам с оригинален немски кибрит от 1928-а (подарък от него към цигарите) и питаше как е духът на 37-а. Лютив, отвърщах аз. Цигарите наистина бяха серт, нямаха филтър и димяха яко. Сигурно е заради бомбардировките над Герника през същата година, тихо каза Гаустин. А може и заради дирижабъла „Хинденбург“, най-големият цеppelin в света избухна тогава, мисля, на 6 май, на 100 метра над земята, преди да кацне, с 97 души на борда. Всички радиорепортьори плачеха в ефир. Тези неща сигурно полепват по листата на тютюна...

Щях да се задавя. Загасих цигарата, но не казах нищо. Говореше като очевиден, който след много усилия е успял да преодолее случилото се.

Реших да сменя рязко темата и за първи път този ден го запитах за името му. Наричай ме Гаустин, каза той и се усмихна. Приятно ми е, Ишмаел, отвърнах аз, за да продължа шегата. Но той сякаш не чу, каза, че харесва онова стихотворение с епиграфа от Гаустин, стана ми приятно, признавам. И освен това, продължи съвсем сериозно, събира двете ми имена Августин-Гарибалди. Нашите така и не можах да се разберат как да се казвам. Баща ми твърдо държал да ме кръстят Гарибалди, беше страстен негов почитател. Майка ми, казваше Гаустин, тиха и умна жена, явна почитателка на свети Августин с изкарани три семестъра философия в Университета, настояла да прибавят и името на светеца. Тя продължава да ми вика Августин, а баща ми, докато беше жив – Гарибалди. Така се събраха ранно богословие и късно революционерство.

В общи линии, с това се изчерпваше конкретната информация, която разменихме през тези пет-шест дни на клонящия към приключване семинар. Помня, разбира се, и няколко особено важни мълчания, но тях няма как да преразкажа.

А, да, имаше още един кратък разговор в последния ден. Едва тогава разбрах, че Гаустин живее в изоставена къща в малко подбалканско градче. Нямам телефон, каза, но писмата се получават. Стори ми се безкрайно самотен и... непринадлежащ. Това беше думата, която ми дойде тогава. Непринадлежащ към нищо на света, или по-точно към сегашния свят. Гледахме щедрия залез и мълчахме. От храстите зад нас се вдигна цял облак мушици. Гаустин ги проследи с поглед и каза, че докато за нас това е просто още един залез, за днешните едnodневки този залез е залезът на живота им. Или нещо подобно. Глупаво казах, че това е само една изхабена метафора. Той ме погледна учудено, но замълча. Чак след няколко минути каза: При тях няма метафори.

...През октомври и ноември на 1989-а се случиха куп неща, които са вече до болка познати и описани. Висях по площадите и така и не писах на Гаустин. Имах си и други проблеми, подготвих първата си книга, ожених се. Все глупави оправдания, разбира се. Но през това време често се сещах за него. И той не пишеше.

Получих първата картичка точно на 2 януари 1990 г. – открита коледна карта с допълнително оцветена черно-бяла Снежанка, напомняща Джуди Гарланд. Държеше някаква

вълшебна пръчица, която сочеше изписаната с едър шрифт 1929 година. На гърба стояха адресът и кратко пожелание, изписани с мастило според тогавашния правопис с всевъзможни краесловни ерове и ятови гласни. Завършваше със „Смея да се нарека твой, Гаустин“. Седнах веднага и му отвърнах с писмо, в което благодарях за приятната изненада и пишех, че наистина оценявам изящната му мистификация.

Получих отговор още същата седмица. Отворих го внимателно, вътре имаше два бледозеленикави листа с воден знак, изписани само от едната страна със същия изящен почерк и строго спазване на стария, ако не се лъжа, Омарчевски правопис от 20-те години. Пишеше, че не излизал никъде, но се чувствал отлично. Абонираше се за ежедневника „Зора“, списван „твърде обективно от г-н Крапчев“, и сп. „Златорог“, за да следи все пак накъде върви литературата. Питах ме как намирам суспендирането на конституцията и разпускането на парламента от югославския крал Александър на 6-и того, за което „Зора“ известила още на следващия ден. Завършваше писмото си с послепис, в който се извиняваше, че не е разбрал какво имам предвид под „изящна мистификация“.

Прочетох писмото още няколко пъти, въртах го из ръцете си, помирисих го с надеждата да открия някакъв белег на ирония. Напразно. Ако това беше игра, Гаустин ме канеше да вляза без никакво уточняване на правилата. Е, добре, реших да играя. Тъй като нямаше никакви познания за проклетата 1929-а, трябваше да прекарам следващите три дни в библиотеката, ровейки се в старите течения на „Зора“. Прочетох внимателно за княз Александър. Хвърлих за всеки случай едно око и на предстоящите събития: „Троцки изгонен от СССР“, „Германците приемат пакта Келог-Бриан“, „Мусолини подписва споразумение с папата“, „Франция отказва политическо убежище на Троцки“, месец по-късно „Германия отказва политическо убежище на Троцки“, стигнах чак до „Крахът на Уолстрийт“ от 24 октомври. Още в библиотеката написах на Гаустин кратък и както ми се стори, хладен отговор, където набързо споделях мнението си (което подозрително точно съвпадаше с това на издателя г-н Крапчев) относно събитията в Югославия и го молах да ми прати нещата, над които работи, като се надявах оттам да разбере какво точно се случва.

Следващото му писмо дойде чак след месец и половина. Извиняваше се, че го нападнала някаква коварна инфлуенца и не можел да върши нищо. Между другото питаше дали мисля, че Франция ще приеме Троцки. Дълго се чудех дали да не прекратя вече цялата тази история и да му напиша едно отрезвяващо писмо, но реших да продължа още малко. Дадох му някои съвети относно инфлуенцата, които впрочем той сам беше прочел в „Зора“, посъветвах го да не излиза много и да си прави ежевечерно топли бани на краката в наситен солен разтвор. Силно се съмнявах, че Франция ще даде политическо убежище на Троцки, както впрочем и Германия. Когато пристигна следващото му писмо, Франция действително беше отказала да приеме Троцки и Гаустин с възхита пишеше, че имам „всеки случай колосален политически нюх“. Това писмо беше по-дълго от предишните по причина на още две негови възхити. Едната от току-що излязлата четвърта книжка на „Златорог“ и новата китка стихове на Багряна в нея, а другата от един радио-апарат, марка „Телефункен“, който сега се опитвал да поправи. За целта молеше да му изпратят радиолампа „Валво“ от склада на Джабаров на „Аксаков“ 5. Надълго и нашироко описваше някаква демонстрация в Берлин на 12-лампов апарат на д-р Райсер, който приемал на къси вълни с автоматическо регулиране на фадинга: „На него ще могат да се слушат концерти чак от Америка, вярваш ли го?“.

След това писмо реших да не отговарям. Той също не ми писа повече. Нито на следващата Нова година, нито на по-следващата. Постепенно историята избледня и ако не бяха няколкото писма, които още пазя, със сигурност и сам нямаше да повярвам в нея. Но било писано друго. Няколко години по-късно отново получих писмо от Гаустин. Имах лоши предчувствия и не бързах да го отварям. Чудех се дали се е вразумил след толкова време, или нещата са се задълбочили. Отворих плика чак вечерта. Вътре имаше само няколко реда. Ще ги цитирам дословно:

Прощавай, че те безпокоя отново след толкова време. Но сам виждаш какво става наоколо. Четеш вестници и с твоя политически нюх сигурно отдавна си предусетил касаницата, която е на прага. Германците масирано струпват войски на полската граница. Досега не съм ти споменавал, че майка ми е еврейка (спомни си какво стана в Австрия миналата година, ами „Кристална нощ“ в Германия), този няма да се спре пред нищо. Решен съм и съм сторил необходимото утре заран да тръгна с влак за Мадрид, сетне Лисабон и оттам за Ню Йорк...

*Сбогом засега.
Твой Гаустин
14-ий август 1939*

Днес е 1 септември.

6.

На 1 септември 1939-а Уистън Хю Одън се събужда в Ню Йорк и пише в дневника си:

Събудих се с главоболие след нощ на лоши сънища, в които Ч. ми изневеряваше. Вестниците пишат, че Германия атакува Полша...

Ето ти го всичко в едно истинско начало – лоши сънища, война и главоболие.

Бях в Нюйоркската библиотека, когато попаднах на тази записка в дневника на Одън, който иначе се пази в Лондон, но по някаква щастлива случайност архивът му гостуваше.

Само дневникът може така да срещне лично и историческо. Светът вече не е същият – Германия напада Полша, войната започва, боли ме глава, а този идиот Ч. има наглостта да ми изневери насън. Днес насън, утре наяве (дали си го е помислил?). С узнаването за изневеря, да припомним, Шахрияр започва голямото клане на жени в „Хиляда и една нощ“. Дали Одън си е давал сметка колко много неща регистрират онези два реда, колко точни, лично и цинично точни са. Два реда за най-важния ден от века. Същия ден, когато главоболието леко се разнася, той ще започне да нахвърля някакви стихове:

*I sit in one of the dives
On Fifty-second Street
Uncertain and afraid...⁴*

⁴ Седя в една от кръчмите / на Фифти-секънд Стрийт / уплашен и несигурен... (Прев. Александър Шурбанов)

И тук вече кръчмата на 52-ра, главоболието, изневярата и лошият сън, нападението над Полша на онзи 1 септември, петък – всичко е станало история. Поемата ще се казва точно така: *1 септември 1939*.

Кога всекидневието става история?

Секунда само. Онова толкова цитирано *We must love one another or die*⁵ към финала на поемата, което Одън после никак не харесвал и постоянно махал, не е ли свързано тъкмо с тази сънувана изневяра. Кой би искал да си спомня подобни кошмари.

Бих искал да знам всичко за този ден, един ден от есента на 1939-а, да седя в кухните на света с всеки, да надничам във вестника, който е отворил, докато си пие кафето, да чета жадно всичко – от струпаните войски на немско-полската граница до последните дни на летните разпродажби и новия бар „Чинцано“, който отваря врати в Долен Манхатън. Есента вече е на прага, рекламните карета във вестниците, платени предварително, сега съседстват с кратките комюникета от последните часове в Европа.

7.

На един друг 1 септември ще седя на тревата в Браянт Парк, кръчмата на 52-ра отдавна я няма, дошъл съм току-що от Европа и уморен (душата има също свой джетлаг) ще гледам лицата на хората. Взел съм си томчето на Одън, все пак си дължим ритуала. След ден, прекаран в библиотеката, седя „уплашен и несигурен“. Спах лошо, не сънувах изневяра, или сънувах, но съм я забравил... Светът е в същата степен на тревожност, местният шериф и шерифът на една далечна страна взаимно се заплашват. Правят го в Туитър, до няколко знака. Няма я старата реторика, няма красноречие. Куфарче, копче и... край на работния ден за света. Чиновнически апокалипсис.

Да, няма ги вече старите кръчми и старите майстори, войната, която тогава предстоеше, също е минала, минали са и други войни, само тревожността е останала.

I tell you, I tell you, I tell you we must die.

Някъде наблизко се въртеше парчето на „Доорс“ и изведнъж ми се стори, че тук има таен разговор, че Морисън всъщност говори с Одън. И точно този рефрен, тази реплика, сякаш разрешава колебанието в онзи така нелюбим на самия Одън ред, *We must love one another or die*. При Морисън вече няма колебание, отговорът е категоричен: *I tell you we must die*.

След известно ровене откривам, че всъщност парчето е написано още през 1925-а от Брехт с музика на Курт Вайл. Самият той през 1930-а го изпълнява умопомрачително, на ръба на ужасяващото... И това прави нещата още по-заплетени. Одън е прихванал и преобърнал стиха от онова парче на Брехт и всъщност си говори с него. И Брехт от 1925-а, и Морисън от 1966-а са тръгнали след смъртта. *Казвам ти, трябва да умрем*. На техния фон Одън звучи така, сякаш все още дава шанс – *да се обичаме или да мрем*. Само преди войните, дори в навечерието им, човек е склонен да се надява. На 1 септември вероятно светът още е можел да бъде спасен.

⁵ Трябва да се обичаме или да мрем...

Дойдох тук по спешност, както обикновено се идва в Ню Йорк, бягайки от нещо, търсейки друго. Бяха от континента на миналото към едно място, което твърдеше, че няма минало, макар междувременно да беше натрупало. Носех един жълт тефтер, търсех един човек, исках да разкажа, докато паметта не ме е напуснала.

8.

Няколко години по-рано ще стоя в един град, където не е имало 1939-а. Град, който е добър за живеене и още по-добър за умиране. Спокоен като гробище град. Не скучаеш ли, питат ме по телефона. Скуката е емблемата на този град. В него са скучали Канети, Джойс, Дюренмат, Фриш, че и Томас Ман. Някак си е неудобно да си мериш скуката с тях. Не скучая, казвам. Кой съм аз, че да скучая. Макар че тайно ми се иска да опитам от лукса на скуката.

Беше минало време, откакто изгубих дирите на Гаустин във Виена.

Чаках да даде знак отнякъде, преглеждах страниците на най-забутаните вестници, но явно беше станал по-предпазлив. Един ден получих открита карта, без име и обратен адрес.

Поздрави от Цюрих, замислил съм нещо, ако стане, ще пиша.

Можеше да е само той. Не писа нищо следващите месеци, но побързах да приема една покана за кратък престой в тамошната Литературхаус.

Та така, имах почти месец тук, обикалях пустите улици в неделя, радвах се на слънцето, което се задържаше по-дълго на хълма и можеш да видиш как при залез, далече в дъното на пейзажа, върховете на Алпите сменят цветовете си в хладно виолетово. Разбирах защо накрая всички идваха тук. Цюрих е добър град за остаряване. И за умиране също. Ако има някаква европейска география на възрастта, то тя следва да е разпределена така. Париж, Берлин и Амстердам за младостта, с цялата неформалност, миризмата на джойнт, пиенето на бира в Мауер Парк и търкалянето в тревата му, неделните пазари на бълхите, фриволността на секса... После идва зрелостта на Виена или Брюксел. Забавяне на темпото, удобството, трамваите, работещите здравни застраховки, училищата за децата, малко кариера, еврочиновничество. Добре, за тези, които още не искат да остаряват – Рим, Барселона, Мадрид... Добрата храна и топлите следобеди ще компенсират трафика, шума и лекия хаос. Към късната младост бих добавил и Ню Йорк, да, броя го за европейски град, по стечение на обстоятелствата отместен зад океана.

Цюрих е град за остаряване. Светът се е забавил, реката на живота се е утаила в езеро, бавно, спокойно на повърхността, луксът на скуката и слънце на хълма за старите кокали. Времето в цялата му относителност. Никак не е случайно, че две открития на XX век, свързани тъкмо с времето, са се случили именно тук, в Швейцария – Теорията на относителността на Айнщайн и „Вълшебната планина“ на Томас Ман.

Не бях дошъл да умирам в Цюрих, не още, вървах по улиците, нуждаех се от тази пауза, опитвах се да завърша един роман, който кървеше зарязан по средата, и се надявах да срещна Гаустин, ей така, на влакчето за Цюрихберг или приседнал в гробището на хълма Флунтерн до паметника на Джойс. Прекарах няколко следобеда там. При пушещия Джойс, кръстосал крак, с малка отворена книжка в дясната ръка. Отместил поглед от книгата, за да даде време на изреченията да се смесят с дима от цигарата, леко

присвил очи зад очилата, сякаш ей сега ще вдигне глава към теб и ще изтърси нещо. Намирам го за един от най-живите надгробни паметници, които съм виждал. Обикалял съм гробищата на света, като всеки уплашен до смърт от смъртта и умирането (от кое повече се страхуваме всъщност – от смъртта или от умирането), който иска да види леговището на страха си, да се увери, че това място е спокойно, тихо, че е направено за хора все пак, за отдох... Все едно, място за свикване. Макар че свикване няма. Не е ли странно, каза ми веднъж Гаустин, винаги умират другите, а ние самите – никога.

9.

И така, не срещнах Гаустин нито на гробището, нито на *Seilbahn*-а до Цюрихберг. Престоят ми вървеше към края си, бяхме седнали на слънце в кафенето на „Рьомерхоф“ с една българка и бъбрехме необезпокоявани, ползвайки предимството на малкия език, спокойствието, че никой няма да те разбере, докато одумваш всичко. Коментирахме смело – от посетителите в кафенето и някои швейцарски странности до вечната тъга и несгода да си българин, тема, годна да запълни всяка неловка пауза в разговора. За българина оплакването е като хващането за времето на Албиона, винаги на място.

Та в този момент един достолепен, красиво остарял господин до нас, който отпиваше от кафето си, се обърна и с най-благия български глас (благ и български обикновено не се римува) каза: Прощавайте, че по съседство ви подслушвам, но като чуя хубав български, не мога да изключа ушите си.

Има гласове, които веднага разказват история, беше емигрантски глас, от старата емиграция, удивително е как запазват българския си без акцент, само на места някои гласни бяха останали в 50-те и 60-те на езика, което му придаваше лека патина. Неловкостта ни на уловени в крачка бързо се разнесе, все пак не бяхме казали нищо за господина.

И тръгна онзи разговор между срещнали се случайно сънародници, моята роля беше по-скоро тази на ухото. Мина час, но какво е час за години отсъствие, нашата дама се извини и тръгна, ние се събрахме на една маса, имате ли малко търпение, само да довърша тази история и тръгваме, имах, разбира се. Когато разговорът започна, слънцето беше задрямало във витрините на кафенето и в часовника, който сочеше 3 следобед, после сенките на чашите се удължиха, нашите сенки също, хладината на смрачаването приближаваше, но без да бърза, даваше ни милостиво време за довършването на една история, дълга повече от петдесет години.

Беше човек с абсолютно точна мисъл, на места спираше, за да намери най-удачната дума. Не, сега превеждам от немски, почакайте малко, ще дойде, ето, това е думата... и продължаваше нататък. Син на забравен български писател и дипломат, с детство в навечерието на войната из посолствата на Европа. Знаех за баща му, което го зарадва, без да дава видим израз на това. После идва класическата българска история след 1944 г. – бащата уволнен, съден, минал през Белене, бит, уплашен, смачкан; апартаментът им конфискуван и даден на „правилен“ писател, а те със семейството пратени някъде в покрайнините на града.

Никога баща ми не каза дума за това какво му се е случило в лагера, никога, рече моят събеседник, нека го наричаме г-н С. Само веднъж, майка ми беше сварила картофи и се извини, че май са недоварени, а той отрони – няма нищо, ял съм ги и сурови, ровил съм като диво прасе в земята. И млъкна пак като човек, казал повече, отколкото трябва.

После и самият г-н С., както се полага, бил вкаран в затвора за 15 месеца, първо, като син на баща си и второ, за всеки случай след Унгарските събития. Сетне животът уж се

закрепил, казал си, че няма да мисли за затвора, за ченгетата, които продължили да го следят, но една нощ, докато чакал последния трамвай, видял някаква абсолютно празна витрина и се втренчил в нея. Само една крушка на шнур висяла отгоре и хвърляла мижава светлина.

Крушка, шнур и празна витрина.

Не можел да отмести поглед. Чул като в просъница как трамваят спира със скърцане, изчаква малко, после затваря врати и си тръгва. Стоял и гледал светещата жичка на тази увиснала като обесена проста електрическа крушка. И тогава ми светна, каза той, това, дето винаги съм го криел и от мене си – трябва да се махам. Светна ми, повтори и се засмя. Беше 17 февруари 1966, бях на трийсет и три.

Оттук насетне всичко било подчинено на тази мисъл, имал план. Да смени работата си с такава, дето търсят работници за Източна Германия. Да се сбогува с всички, без те да разберат. Първо, с най-добрия приятел, после с жената, с която бил. Не се издал пред никого, дори вкъщи. Когато заминавал, баща му казал само, пази се, и го прегърнал по-дълго от обичайното. А майка му взела една купа с вода и я плиснала на стълбите, никога преди не го правела. Повече не се видели.

От влака към ГДР слязъл на белградската гара за цигара и изчезнал в тълпата. Куфарът останал във влака. Баща му някога бил посланик в Белград, тук г-н С. бил прекарал първите години от детството си. И още помнеше как започнала войната – с една грама по дипломатическата поща на 1 септември 1939 г. Мислех си като дете, че така започват войните, с телеграма. Оттогава не обичам телеграмите, каза г-н С.

Когато пристигнал месеци по-късно в Швейцария, след много прехвърляния и перипетии, един приятел на баща му го посрещнал на днешния ден тук и г-н С. пил първото си кафе в Цюрих с него точно на това място. Било същото слънце. Оттогава идвал всяка година на тази дата.

А колебание, тъга, поне в началото?

Не, каза бързо, като готов отговор. Не, никога, никога. Имах любопитство към този свят, бях живял в него като дете, говорех езика му и в крайна сметка избягах от място, където бях 15 месеца в затвор, от затвор бяха.

По бързината, с която го казва, допускам, че не е спрял да мисли за това.

Разказа за един обяд с приятеля си Георги Марков в Лондон три дни преди да бъде убит. Явно още настръхваше при тази история.

Бях с кола и Джери искаше да тръгне с мен, имаше някаква работа в Германия, но можеше чак след три дни, а аз трябваше да се прибирам. Отидохме при неговия шеф в редакцията на Би Би Си да пита ще го пуснат ли по-рано. Казаха му, че трябва да си намери заместник, той махна с ръка и се отказа. Тръгнах сам, спрях за няколко дни в Германия, после към Цюрих, взех си вестника от гарата, разтворих и срещу мен – снимката на Джери, същия, с когото се прегърнахме преди седмица, мъртъв.

Разговорът мина на други теми, мракът вече беше паднал съвсем, моят събеседник се стресна, че е трябвало да се обади на жена си. И тогава, докато се разделяхме на вратата, изведнъж каза, знаете ли, има един наш сънародник тук, с когото се сприятелихме. И той като вас има ухо за минали работи. Помагам му, захванал се е с нещо, малка клиника за минало, така ѝ казва...

Гаустин?, почти извиках.

Познавате ли го?, отвърна искрено изненадан г-н С.

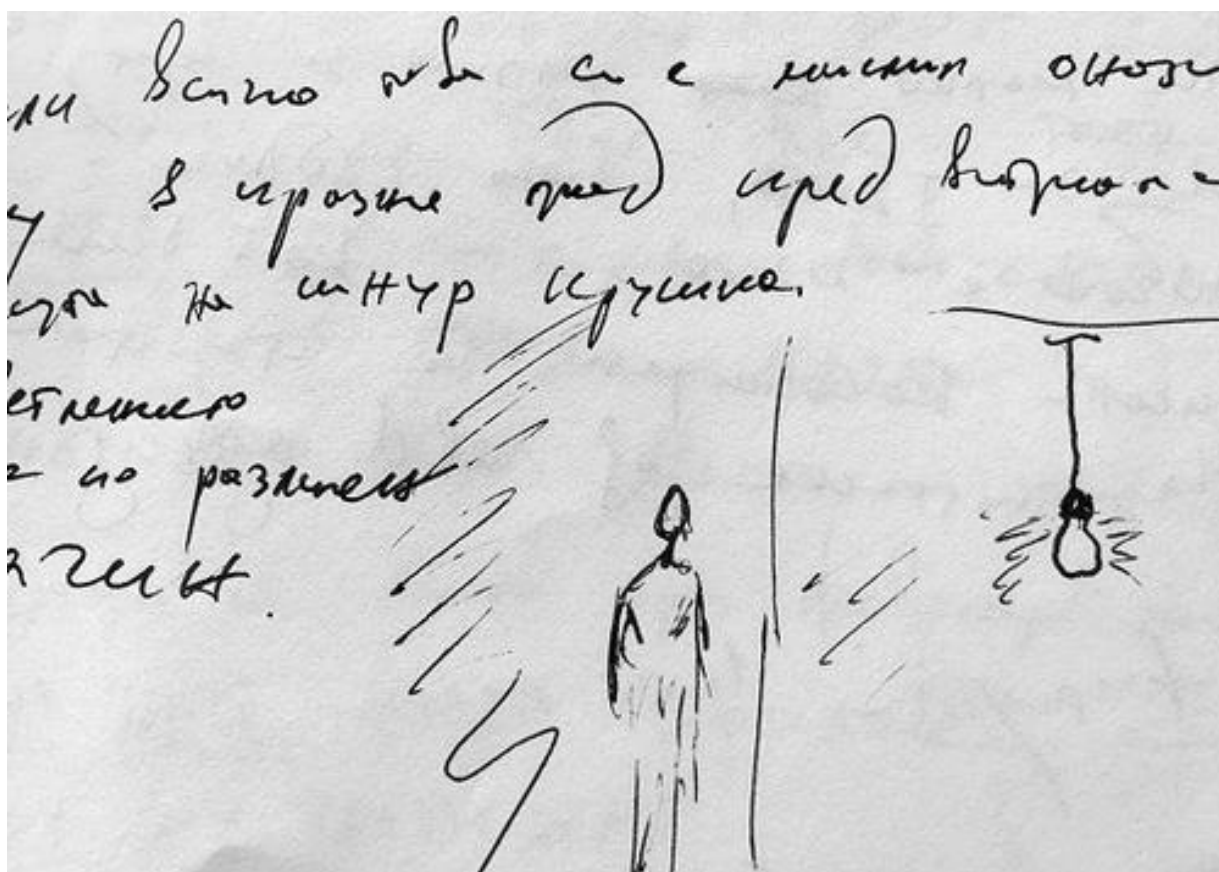
Него никой не го познава, казах.

Така избра да ми се яви Гаустин този път, през една случайна среща с г-н С., емигрант от България, в кафене „Рьомерхоф“, Цюрих, един късен следобед.

Пазя си тефтера със записките след срещата ни с г-н С., бях нахвърлял набързо малка част от историите, чути този следобед. Мислех по-късно как той така бързо отрече тъгата по българското си минало. Записал съм, че явно, ако искаш да оцелееш там, на новото място, трябва да отрежеш миналото и да го хвърлиш на кучетата. (Аз не можех така.)

Да си безмилостен към миналото. Защото и миналото е безмилостно.

Този закърнял орган, апендикс някакъв, който иначе ще се възпалява с времето, ще дърпа и боли. Ако можеш без него, режи и се махай, ако не, по-добре си налягай парцалите. Дали това се е въртяло в главата му, докато е стоял в онази софийска нощ пред празната витрина с висящата гола крушка? Просветлението идва по различен начин. В края на тези нечетливи записки съм скицирал това...

Старият г-н С. живя дълго и по-късно щеше да прекара последните си дни в санаториума за минало, клиниката на Гаустин, за която самият беше помогнал. Отиде си щастлив, струва ми се, в един от любимите си спомени, който беше разказал още при първата ни среща. Стояхме до него с Гаустин, поиска препечена филия, беше на системи от месец и не можеше да яде, но миризмата беше достатъчна.

Дете е, баща му се връща, взел е хонорар за някакъв превод, накупил е от бакалията конфитюр и масло с всичките пари. След дни само на картофи му препича голяма филия бял хляб, маже хубаво с един пръст масло и конфитюр, смеят се и баща му, иначе строг, без глезотии човек, го вдига и качва на раменете си. Ходят така из стаята, спират по средата и малкият С. гледа от упор светещата жичка на крушката, до която стига с глава.

10.

На следващия ден още сутринта бях на Хелиосщрасе, г-н С. ми даде адреса. Намерих прасковената сграда на западния бряг на езерото, отделена от другите къщи на хълма. Беше масивна и светла едновременно, на четири етажа с един пети, тавански, голяма обща тераса на втория етаж и по-малки балкони на останалите. Всички прозорци гледаха на югозапад, което правеше следобедите безкрайни и последните синкави отблясъци гнездяха в тях. А светлосините дървени крила на капандурите меко контрастираха с бледото прасковено на стените.

Цялата поляна отпред беше поръсена с незабравки, тук-там избухваха божури и едни големи червени макове. Но ситните незабравки синееха сред швейцарското зелено на тревата, сигурен съм, че има швейцарско зелено, чудя се как никой не го е патентовал. Дали имаше шега в това да засадиш незабравки пред геронтопсихиатричен център? Качих се на последния етаж, където беше клиниката на Гаустин, с платен за няколко години наем от г-н С., натиснах звънеца и самият Гаустин, в поло и големи кръгли очила, ми отвори вратата.

Последния път не тръгна ли за Ню Йорк през 1939-а, подхвърлих уж небрежно. Кога се върна?

След войната, отвърна невъзмутимо той.

И какво ще правим сега?

Стаи в различни времена. На първо време.

Стаи за минало? Звучи като заглавие.

Да, стаи за минало. Или клиника за минало. Или град... Оставаш ли?

Бях току-що разведен, с идея да се пробвам да живея от измисляне на истории. Падах си по шейсетте, хлътвах лесно във всякакво минало, имах си, разбира се, любими години. Нищо не ми пречеше да остана за малко, за няколко месеца, не повече. (Сетих се за Ханс Касторп и намерението му да остане само три седмици във Вълшебната планина...)

Гаустин държеше един от трите апартамента на последния етаж. Най-малкото помещение до входната врата, „слугинската стая“, както той я наричаше – и твърде вероятно тя да се е ползвала тъкмо така – беше сега неговият кабинет. Останалите три стаи от апартамента, както и коридорът, бяха в друго време. Отваряш вратата и попадаш директно в XX век, средата на 60-те. Антре с портманто, тъмнозелено, изкуствена кожа на баклавички. Имахме такова въщи. Трябва да кажа, че макар да съм роден в края на 60-те, ги помня ясно, от начало до край, и те са част от българското ми детство не по някакви мистични причини (макар да продължавам да вярвам, че спомените се наследяват по пряка линия – спомените на твоите родители стават твои собствени). Причината да ги имам в главата си е съвсем тривиална: просто 60-те, както и всичко останало у нас, се забавиха и дойдоха в България десетина години по-късно. Най-вероятно през 70-те.

На портмантото стоеше закачено късо бледозелено палто с двуредни дървени копчета. Помня как, като влязох първия път онази сутрин, се заковах пред него. Това беше палтото на майка ми. Сякаш сега ще се отвори вратата на хола, типичното релефно стъкло

ще проблесне и тя ще застане там – млада, на двайсет и нещо, много по-млада от мен сега. Макар че когато майка ти се появи на 20, ти също автоматично се превръщаш в дете и в този момент на неловкост и радост се чудиш дали да я прегърнеш, или само да извикаш небрежно: мамо, прибрах се, отивам си в детската. Всичко това траеше секунда... или минута.

Добре дошъл в 60-те, каза Гаустин, който гледаше с едва прикрита усмивка моето вцепенение в антрето на десетилетието. Не исках още да излизам от преображението и свърнах веднага към детската. Две ъглови легла, покрити с жълто косместо покривало от изкуствена материя (викахме му ледека, сигурно някаква абривиатура), с кафява ракла между тях, двете легла се срещаха перпендикулярно при раклата. Погледнах Гаустин, той разбра, кимна одобрително и аз се хвърлих на леглото, както бях със сакото, обувките, с 50-годишното си тяло, и се приземих в тялото си на 8 сред гъделичкащите влакна на покривалото...

Тапетите, как съм забравил, тапетите бяха истинско откровение. Тези тук – със замък и зелени лиани, много подобни на онези в моята стая, бледозелени ромбове, увиващи се растения, само вместо замък имаше някаква закътана в дъното горска къща с малко езеро отпред. Стократно умножени зелени къщи със зелени езера. Докато заспивах, се пренасях в къщата от тапета, а сутринта рязко ме изритваше в панелния апартамент с неприятното звънене на будилника. Погледнах към бюрото, да, будилникът беше там, не същият, по-... как да кажа, по-шарен и западен, с Мики Маус на циферблата.

И тук започваха разликите. Момчето, което не бях аз, имаше цяла колекция от онези малки блестящи колички цвят „метализе“, така му викахме, като на истинските коли. С отварящи се врати, с истински малки гумени колела. От форд мустанг през порше, бугати, опели и мерцедеси, дори един малък метален ролс ройс... Знаех наизуст всички тези модели, знаех колко километра в час вдигат, най-важното за нас, за колко секунди ускоряват до 100 км/ч и пр. Имах същата колекция, само че на картинки от дъвки. Станах от леглото и взех в ръка една от количките, отворях и затворях вратите с показалеца си, плъзгах я по бюрото. Един мой съученик имаше такава количка, донесена от баща му тираджията (о, колко важно беше да имаш баща или чичо, който кара тир, ходил е до онази неясна държава Чужбина и донася оттам истински дънки „Левис“, твърди и ръбести шоколади „Тоблерон“, които никога не харесах, пеещи и светкащи венециански гондоли, ползвани като нощни лампи, Акропола като пепелник и така нататък). Плюс стар брой от онова списание „Некерман“, всъщност немски каталог за стоки, които така или иначе никога няма да притежаваш, така че то губеше автоматически търговския си характер и се превръщаше в чиста естетика. И еротика, бих добавил от тогавашната си висота на десетгодишен, особено в секцията за дамско бельо. Няма да забравя как това списание стоеше на кръглата мраморна масичка в хола на съученика ми, до телефона, някога телефонът беше мебел. Но не той, а „Некерман“-ът беше истинското съкровище. Знаеш, че никога няма да имаш всички тези лъскави неща от каталога, но те съществуват някъде и съществува светът, в който те съществуват.

Плакатите по стените на тази детска стая също бяха малко по-различни. Отборът на „Левски“ за сезон 1976/77, изрязан от един вестник в моята детска стая някога, тук беше заменен от отбора на „Аякс“ за 1967/68, огромен и лъскав плакат с, ехаа, автограф от самия Йохан Кройф, идола на баща ми, от което следваше, че и на мен... Аз бях Кройф, брат ми – Бекенбауер.

Имах „Бийтълс“ на стената, най-ценното ми западно притежание, взето с менкане от моя съученик, сина на тираджията, струващо ми 15 стъклени топчета *сълзички* и три *сирийчета*. Момчето от огледалния западен свят имаше стена с хаотично подредени плакати, които, проследени внимателно, разказваха целия билдунгсроман на неговия пубертет. От Батман и Супермен, отсъстващите герои на моето източно детство (замениени с наличните Крали Марко и Винету), през „Сарджънт Пепър“, лолитска черно-бяла снимка на младата Бриджит Бардо, ходеща по бански и с развята коса по плажа в някой от филмите на Роже Вадим, още три яки мацки, анонимни, вероятно плеймейтки на 60-те, до Боб Дилън с китара и кожено яке. При мен беше Висоцки.

Стаята е само за момчета, отбелязах аз.

Имаме и момичешка, ако ти се гледат Барби и Кен.

Нека вървим нататък.

Дневната беше просторна и светла, филодендронът в ъгъла до прозореца и папурът във висока керамична ваза пред фототапета отново ме запратиха в десетилетието. Спомних си как бърсахме праха от листата на филодендрона (какво име) и фикуса с мокър парцал, напоен с бира. Някой беше казал така, и всички дневни воняха на бира.

Но фототапетът беше истинското откровение и откровеният кич. Благодарение на друг тираджия, приятел на баща ми, дори ние бяхме се сдобили с фототапет. Есенна гора с проблясващо слънце между дърветата. Моят съученик имаше на стената хавайски плаж с девойка отпред. Този тук приличаше по-скоро на неговия, безкраен плаж и залез над океана. Какво друго да си сложиш на фототапет в Швейцария – не Матерхорн и Алпи във всеки случай.

Ето го и малкия квадратен сандък на телевизора, стъпил неловко на четири дълги крака, същият.

„Опера“?, погледнах изненадано към Гаустин.

Не, „Филипс“, отвърна той, познай кой от кого е откраднал.

И наистина, формата и всичко останало беше едно към едно, отдел „Технически шпионаж“ на Републиката не е спял. Но ето тези столове тип *лале*, кой знае защо, нашите не са ги откраднали, виждал съм ги само по филмите и в онзи каталог, „Некерман“. Изтеглени, космически, аеродинамични, в наситено червено, на един крак, по-скоро стебло. Разбира се, веднага ми се прииска да седна. Както ми се прииска да си взема и от купата на масата с шоколадови бонбони, обвити в станиол. Посегнах, но се спрях:

Всъщност откога са бонбоните?

Пресни са, от 60-те, усмихна се Гаустин.

Има ли миналото срок на годност?

Дневната беше огромна, една плъзгаща се врата отделяше източната част в нещо като кабинет и библиотека. Върху висока масичка стоеше малка червена пишеща машина „Хермес бейби“ със сложен във валяка ѝ лист. Изведнъж ми се прииска, през пръстите ми се прииска, да натракам нещо, да усетя съпротивлението на клавишите, да чуя камбанката в края на реда и да превъртя с малката метална ръчка за следващия ред. Желание от времето, когато писането беше физическо усилие.

Кабинетът е моя приумица, призна Гаустин, винаги съм искал да имам собствена стая, малък кабинет с книги и такава пишеща машина. Не е съвсем в стила на 60-те, тогава са

държали книгите си навсякъде, по пода, където им падне... Но трябва да ти кажа, че пишещата машина има голям успех. Всички ѝ се радват, слагат листове, удрят с пръсти по клавишите.

Какво пишат?

Най-често името си, човек обича да вижда името си напечатано. Разбира се, тези, които са в по-ранна фаза на болестта. Другите просто удрят клавишите.

Спомних си, че точно така правех като дете на машината на майка ми, получавах се някакъв особен текст.

Жгмццрт №№№№кктррпх ггфпр11111111....внтгвтгвнтггг777ррр...

Възможен код, който никога няма да разчетем.

11.

Защо точно в Швейцария?, попитах Гаустин, докато седяхме в дневната на 60-те.

Приеми, че е от сантимент към „Вълшебната планина“. Опитвах и другаде, но тук се намери кой да ми повярва и да вложи пари. Тук има достатъчно хора, готови да платят, за да умрат щастливи.

Удивително е колко циничен можеше да бъде Гаустин понякога.

Да останем при сантимента с „Вълшебната планина“, казах аз.

Истината е, че Швейцария беше идеалната страна, помислих си, поради нулевата степен на време. Страна без време най-лесно може да бъде населена с всички възможни времена. Тя беше успяла да се промъкне, включително през XX век, без особени белези, които иначе винаги ще те държат в определени години.

Има много работа, каза Гаустин, бършейки стъклата на кръглите си очила. Тук виждаш шейсетте на една средна класа, миналото е скъпо и засега не всички могат да си го позволят. Но се сещаш, че не всяко минало и младост са били такива. Трябва да имаме шейсетте на работниците, студентските стаи... Също така 60-те на живелите в Източна Европа, нашите 60-те. Един ден, като потръгне работата, продължаваше Гаустин, ще направим такива клиники в различни страни. Миналото е и локална работа. Навсякъде ще има къщи от други години, малки квартали, един ден ще имаме и градчета, може и цяла държава на миналото. За пациенти с чезнеща памет, Алцхаймер, деменции, каквото искаш. За всички онези, които вече живеят единствено в настоящето на своето минало. И за нас, каза накрая след малка пауза, пускайки дълга струя дим.

Никак не е случайно това прииждане на хора без памет днес... Тук са, за да ни кажат нещо. И повярвай ми, един ден, съвсем скоро, мнозина сами ще започнат да слизат в миналото, да „губят“ паметта си по собствена воля. Идва време, когато все повече от тях ще искат да се скрият в пещерата му, да се върнат назад. Не от хубаво впрочем. Трябва да сме готови с бомбоубежищата на миналото. Наречи ги, ако щеш, „времеубежища“.

Тогава не разбирах какво има предвид. Както и никога не бях сигурен кога се шегува и шегува ли се изобщо.

Според Гаустин за нас миналото е минало и дори когато влизаме там, знаем, че вратата назад е отворена, връщаме се с лекота. За напуснатите от паметта тази врата е затръшната завинаги. За тях не миналото, а настоящето е чужда страна, миналото им е родина. Единственото, което можем да направим в такъв случай, е да създадем пространство в

синхрон с тяхното вътрешно време. Ако вътре в мен е 1965-а, казваше Гаустин, когато бях на 20 и живеях под наем на един таван в Париж, в Краков или зад Софийския университет, нека и вън, поне в рамките на една стая, бъде 1965-а. Доколко това е лечебно, дали възстановява неврони, кой знае. Но тези хора получават право на щастие, на спомен за щастие, ако трябва да сме точни. Предполагаме, че споменът за щастие е щастлив спомен, ама знаем ли. Ще видиш, продължаваше Гаустин, как започват да разказват, да си спомнят, а някои от тях не са проговаряли от месеци. „О, помня добре този абажур, въкъщи той висеше в гостната, после брат ми го счупи с една топка, после... Откъде имате нашия диван... Не трябваше ли да стои ето тук, малко по-близо до стената?“

Поисках и аз цигара, бях ги спрял преди пет години, но сега сме в друго време, по дяволите, отпреди да ги спра. И отпреди да съм ги почвал, ако сме точни, ама карай. Мълчахме, гледахме как цигареният дим от 60-те се вие под кръглия абажур. На масичката стояха небрежно оставени януарските броеве на *Time* и *Newsweek* от 1968-а. Цялата последна страница рекламираше същия *Pall Mall*, голд, с дълъг филтър и надпис *Because it's extra long at both ends*.⁶

Спомних си как, когато се срещнахме за първи път с Гаустин преди много години, пушихме „Томасян“ от 1937-а, които той ми предложи. Все пак се бяхме придвижили трийсетина години напред. Аха да му го припомня, но нещо ме спря. За миг си помислих, че ще ме погледне странно, сякаш нищо такова не се е случвало.

Виж сега, той запали нова цигара, забавяйки малко следващото изречение (помня този трик от филмите на 60-те и 70-те: дълбоко всмукване, пауза, задържане на дима в дробовите и дълго изпускане с присвити очи), ще имам нужда от теб.

Има предложения, на които не можеш да откажеш, както се казваше в една любима сцена. Но засега бавех топката и се правех на сърдит.

Е, в такъв случай можеше да дадеш знак. Абсолютна случайност беше, че те открих.

Нямаше как да не ме откриеш. Нали уж ти си ме измислил, изхъмка с едва прикрита ехидност. Чета по някоя книжка от теб, попадам на интервюта от време на време. Освен това си ми кръстник, иначе щях още да се казвам Августин-Гарибалди, нали помниш.

Наистина никога не знаеш кога Гаустин се шегува.

Абе, какво са пиели през шейсетте?, обадох се аз.

Всичко, досети се той, извади от барчето бърбън *Four Roses* и сипа в две чаши от тежък оловен кристал. Нали разбираш, с диваните, масичките и бърбъна (наздраве!), с настолните лампи и абажурите, с музиката и целия попарт на шейсетте ще се справим, но миналото е повече от декор. Ще ни трябват истории, много истории. Загаси цигарата си и веднага взе друга. (Бях забравил колко много се пушеше през 60-те.) Ще ни трябва всекидневие, тонове всекидневие, миризми, звуци, мълчания, лица на хора, абе, неща, които отключват памет, *mixing memory and desire*, както казваше знаеш кой. Нали имаш опит с онези капсули на времето, дето ги заравяха някога. Е, нещо такова. Пътувай, събирай миризми и истории, трябват ни истории от различни години, с „предчувствие за чудо“, както съм бил казал в един твой разказ, засмя се той. Всякакви истории, малки, големи, светли, нека бъдат по-светли този път. Все пак за някои от идващите тук това ще са последните истории.

⁶ Защото е по-дълга от двата края (англ.).

Навън притъмня. Облаците над езерото се събраха бързо и дъждът се спусна на дълги струи. Гаустин стана да затвори прозореца.

Виж ти, и през 68-а на днешната дата е било четвъртък, каза той, поглеждайки към стенния календар на *Pan Am Airlines* с фотомодели от различни континенти. И пак валеше, ако си спомняш.

Станах да си ходя. Преди да тръгна надолу по стълбите, той каза уж между другото: Онова, че никой не може да влезе два пъти в една и съща история, не беше вярно. Може. Това ще правим.

12.

И така, с Гаустин направихме първата клиника за минало. Всъщност направи я той, аз бях само помощникът, събирачът на минало. Не беше лесно. Не можеш просто да кажеш на някого, ето това е твоето минало от 1965-а. Трябва да знаеш историите му, а ако вече не можеш да ги получиш, трябва да ги съчиниш. Да знаеш всичко за тази година. Кой прически са били на мода, колко заострени са били носовете на обувките, как са миришели сапуните, пълен каталог на миризмите. Дъждовна ли е била пролетта, какви са били температурите през август. Кое е било най-слушаното парче в класациите. Най-важните истории от годината, не просто новините, а слуховете, градските легенди. Нещата се усложняваха според това какво минало искаш да ти се достави. Дали твоето източно минало, ако си от източната част на Стената. Или напротив, ако си оттам, искаш да изживееш тъкмо онова минало, което ти е било отказано. Да преядеш с чуждо минало като с банани, които си сънувал цял живот.

Миналото не е само това, което ти се е случило. Понякога е онова, което само си съчинявал.

13.

Имаше такъв случай с Мирча от Турну Мъгуреле. Помнеше само онова, което не му се е случило. Нищо от соца и бачкането в завода, от безкрайните събрания, банкети, манифестации и хладни халета, беше го изтрил още докато главата му работела. Когато започнало опразването на паметта, останали само нещата, за които е бленувал (това е думата, няма как) като млад. Още тогава знаел всичко за Америка, тя му била на душата. Казваше, че винаги се е чувствал американец. Имал приятел, който навремето избягал в Ню Йорк и от време на време успявали да разменят по някое писмо. Оня, приятелят, само се оплаквал, тук така, тук онака... Накрая Мирча не издържал и му написал: Абе, диване, що стоиш там само да хабиш случая... Връщай се да се сменяме. Съдбата отпуснала една бройка късмет за целия Турну Мъгуреле и баш на тебе да ти се падне, мрънкало такова.

Синът му го беше довел в клиниката един следобед. Та този Мирча се чувстваше като у дома си тук сред плочите, диваните, столовете, плакатите на това минало, което реално не беше неговото. Спомняше си го в детайли за сметка на миналото, което му беше отредено от съдбата в Турну Мъгуреле. Онова, което не му се беше случило, съчиненото, оставаше по-дълго в паметта му, отколкото случилото се. Продължаваше да върви по улици, които знаеше само от книги и филми, да кисне до късно из клубовете на Гринич Вилидж, да разказва с подробности за онзи концерт на Саймън и Гарфънкъл през 1981-ва на открито в Сентръл Парк, където никога не е стъпвал, или да си припомня жените, с които така и не е бил.

Беше бяла врана и тук, в клиниката, както е бил навремето в румънското си градче.

Всички случили се истории си приличат, всяка неслучила се история е неслучила се посвоему.

14.

Беше идеалната работа за мен. В крайна сметка винаги съм правил това – фланирах из пасажите на миналото. (Тайно от Гаустин бих могъл да кажа, че съм го измислил тъкмо за да ми измисли това занимание.) Можех да пътувам, да се разхождам уж безцелно, да записвам и най-дребните неща, какво повече. Да събирам гилзите от 1942-ра или да видя какво е останало от изтърбушената, но все така важна за всички 1968-а. Миналите времена са летливи, изветряват лесно като отворено шише парфюм, но ако имаш нос, винаги можеш да уловиш малко от дъха им. Имаш нос за миналото, каза веднъж Гаустин, нос за други времена, ще ми трябва. Така официално станах нещо като трапер на миналото.

С годините разбрах, че то се крие най-вече на две места – в следобедите (в начина, по който пада светлината следобед) и в миризмите. Там залагах капаните си.

Това, което съм замислил, не е шоу, казваше Гаустин, във всеки случай не е „Шоуто на Труман“, нито „Гудбай, Ленин“, нито „Завръщане в бъдещето“... (Някъде негови критики се бяха опитали да пробутат и тези версии.) Не е опасно с камери, не се излъчва, всъщност шоу няма, нито ме интересува да поддържам илюзията на някого, че соцът продължава, няма и машина на времето. Така или иначе няма друга машина на времето освен човека.

* * *

Веднъж, обикаляйки Бруклин, усетих за първи път с такава яснота, че светлината идва от друго време. Можех да я определя с точност, светлина от 80-те, някъде от началото на десетилетието, мисля, че от 1982-ра, късно лято. Светлина като на снимка от полароид, без яркост, мека, леко избледняваща.

Миналото се утаява в следобедите, там времето видимо се забавя, успива се по ъглите, примижава като котка срещу светлината, идваща през тънките щори. Винаги е следобед, когато си спомняме нещо, или поне при мен е така. Всичко е в светлината. Знам от фотографии, че следобедната светлина е най-подходяща за експозиция. Сутрешната е още млада, остра. Следобедната е стара светлина, уморена и бавна. Истинският живот на света и на човека може да се опише през няколко следобеда, през светлината на няколко следобеда, които са следобедите на света.

Дадох си също сметка, че нямаше да разпозная тази светлина от 1982-ра, ако не беше синхронната ѝ поява с една особена миризма, която идваше от същото десетилетие и от детството ми. Мисля, че цялата ни памет за миризми идва от детството, там е складирана, в този участък на мозъка, който отговаря за най-ранните спомени. Беше острият дъх на асфалт, на разтопена от слънцето смола, мазният, да, мазен, дъх на нафта. Бруклин ми го предлагаше, може би поради жегата, може би някъде наблизко поправяха настилката, може би поради близкия строеж или големите камиони, които кръстосваха квартала. Или поради всичко това, взето заедно. (Ще добавя тук и миризмата на пропита

с масло амбалажна хартия около колелото „балканче“, което нашите донесоха една вечер за мен. Миризма на нетърпение, на ново, на склад и магазин, радостна миризма.)

Със светлината можеш да направиш някакъв жалък опит да я съхраниш, да я снимаш. Или като Моне – да рисуваш една катедрала в различни часове на деня. Той е знаел какво прави, катедралата е само фокус, капан за улавяне на лъчите. Но с миризмите липсва и този измамен опит, няма лента, записващо устройство, някакъв изобретен уред в течение на хилядолетия, къде е спало човечеството!

Не е ли учудващо наистина, че няма запамятаващо устройство за миризми? Всъщност има едно, едно-единствено, отпреди технологиите, аналогово, най-старото. Езикът, разбира се. Нямаме друго засега, затова се налага да улавям миризми с думи и да ги прибавям в поредния тефтер. Помним само тази миризма, която сме описали или сравнили. Забележително е, че всъщност нямаме дори имена за миризми. Бог или Адам не са си свършили докрай работата. Не е като при цветовете например, където именуващ червено, синьо, жълто, виолетово... Не ни е дадено да назовем директно миризмата. Винаги през сравнение, винаги описателно. Мирише на теменужки, на препечени филийки, на водорасли, на дъжд, на умряла котка... Но теменужки, филийки, водорасли, дъжд и умряла котка не са имена на миризми. Каква несправедливост. Или под тази невъзможност се крие някакво друго знамение, което ние не разбираме...

И така, пътувах, събирах миризми и следобеди, каталогизирах, трябваше точно и плътно описание коя миризма какво връща, коя възраст на човека събужда най-силно, кое десетилетие можем да извикаме с нея, описвах ги в детайли, прашах на Гаустин, в клиниката винаги можеха да бъдат приготвени при нужда. Включително правеха опити да консервират молекулите от съответната миризма. Макар че за Гаустин това беше излишно усилие, много по-лесно и автентично беше да препечеш филийка или да разтопиш малко асфалт.

15.

Когато открих Гаустин и клиниката, бях в началото на един роман около дискретното чудовище на миналото, неговата измамна невинност и какво би станало, ако започнем да връщаме миналото с терапевтична цел. Заниманията с клиниката и паралелното писане на тази книга бяха като скачени съдове. Понякога губех представа кое е реално и кое – не. Парчета от едното минаваха в другото.

Така или иначе основният въпрос и при двете беше как се прави минало.

Дали ще дойде някой като Онзи, който... ще се смили над вкочанените му членове, бледото лице и спряло сърце, ще каже „Лазаре, стани“, и миналото ще върне постепенно дъха си, ще тръгне кръвта под восъчната кожа, членовете му ще се размърдат, ушите ще се отпуснат и очите ще се отворят.

Или, докато го чакаме, разни лъжепророци, изкусители и луди доктори ще опитват с трупа на миналото и всеки път ще получават чудовището на Франкенщайн. Може ли миналото да бъде съживено или съчленено отново? А трябва ли?

И колко минало всъщност може да понесе човек?

16.

ГОСПОДИН Н.

Един човек, ще го наричам Господин Н., в края на дните си седи до прозореца в стаята и се опитва да възкреси онова, което си е отишло. Паметта го напуска, така както са го напускали приятелите му, докато е бил в немилост. Няма приятели, няма живи близки. Никой, на когото да се обади. Ако не сме в нечия памет, има ли ни изобщо?

Понякога случайни хора му разказват някакви истории, в които се появява и той, но нищо от разказаното не си спомня, струва му се измислено, все едно се е случвало на друг. Попада на текстове, под които стои името му. Вероятно е бил сравнително известен, после са го заличили. Съветват го да иде да си види досието. То също се оказва заличено, почти нищо не е останало. Но успява да засече (подшушват му) кой основно го е следил.

И тогава се принуждава да се обади на същото това ченге от едно време. Онзи първо се дърпа и отказва всякакви срещи. Господин Н. няма никакво намерение да му отмъщава, дори му се извинява, че го безпокои, но иска да се видят за съвсем друго нещо. Губи памет и трябва, преди да си отиде, да събере парчетата от себе си. А единственият, останал най-близко до миналото му човек, е агентът.

Вие знаете всяка подробност от миналото ми по-добре от всеки друг и от мен самия, нека се видим.

И започват срещите между тях. Разговарят дълго и бавно всеки следобед. Вече въвн от света и двамата, или поне въвн от системата, в която са били млади и врагове, най-близки врагове.

Част от историите нищо не говорят на Господин Н., все едно не са за него. Други отварят отдавна забравени врати в паметта му. Една жена идваше често при вас. Беше много красива жена. Всеки четвъртък в три следобед. Тогава оставахте сам в апартамента, съпругата ви я нямаше, напомня без деликатност агентът.

Господин Н. се опитва да си спомни и не успява. Да, имаше такива следобеди. Може да възстанови донякъде лекото чувство на вина и възбуда от тогава. Но коя е била тази жена и защо е изчезнала после? Явно е била доста смела, щом се е решила на връзка с него. Сигурно е знаела, че го следят. За човек с неговото минало това е неизбежно. Как изглеждаше тази жена? Агентът я описва в детайли. Как се движи по тротоара, как се обръщат след нея кварталните старци (това е почти по Омир), как се движи свободно, не притеснено или забързано с мрежичка като тукашните жени. Как косите ѝ следват походката.

За първи път агентът се забравя и говори така дълго и в захлас, докато вървят под шарената сянка на градските кестени, в изпразнения и изсветлял от жегата град. Преследвачът и неговата жертва, най-сетне заедно.

Година и нещо след срещата ни с Гаустин в Цюрих имаме вече български клон на клиниката. Една просторна вила, строена през 30-те години недалеч от София, във вилната зона на Костенец. Обичам да идвам тук, самоназначил съм се за наблюдател, но всъщност лекарите и персоналът си вършат работата и честно казано, не им трябва особено. Стоя и наблюдавам българското си минало, което си отива с тези хора, дошли тук в края на живота си. Възрастните хора винаги са ми били интересни, живях с тях като дете. Израснахме при бабите и дядовците си, с тях можехме да си говорим, разминахме се с цяло едно поколение – това на родителите ни. Сега, когато самият аз минавам в техния полк, интересът ми има и друга следа. Как се остарява пред лицето на смъртта, все по-далеч от живота, и как се спасява онова, което е неспасяемо? Дори като спомен. Къде отива после цялото това лично минало?

Привързването към другите тук е болезнено усещане, защото съзнаваш, че се привързваш към някого, който скоро ще те напусне. Господин Н. (вероятно става дума за ретроградна амнезия) ми е особено близък. Наскоро е постъпил в клиниката и агентът го следва като сянка, идва два пъти в седмицата. Явно и на него му харесва или изпитва някаква нужда, защото се вдига от града всеки път и прекарва целия следобед тук. В началото му осигурявахме кола, после той отказва и започва да идва със своята. Хората имат нужда да разказват, мисля си. Дори такива като него. Преди не е могъл, после, когато вече може, никой не се интересува. Изведнъж се намира един, който чака всяка негова дума. Един, който се е превърнал в ухо за всички истории от тогава. Един, който е готов да чуе всичко. Следеният от него човек, губещ паметта си, оказал се двойно заличен.

Разкажи ми кой съм.

Агентът се усеща като човек, който може да манипулира, винаги е имал подобна власт по силата на заниманието си, но не толкова голяма, колкото сега. Властта да измислиш живота на другия, който вече не помни много от него. Може да му пробута напълно измислени спомени, е, все пак трябва да се съобразява с някакви опорни точки на паметта, които са останали у Господин Н. Пък и никога не знаеш кога ще изплува изгубен детайл и по внезапно възникналия крехък мост на невроните ще прескочат няколко лица или фрази. Но поне засега агентът, нека го наречем г-н А., сякаш няма такова намерение. На него също му се връща в онази топла пещера на миналото.

Веднъж, разказва той на Господин Н., дойдохте и седнахте на моята маса. В кафенето „При бръшляна“, дето е недалеч от входа ви, на същата улица. Там седях обикновено да гледам кой влиза и кой излиза от вас. И един следобед вие излязохте, тръгнахте към кафенето, огледахте се и седнахте на моята маса. Имаше други свободни, кафенето беше почти празно, но седнахте при мен, дори не попитахте може ли. Изтръпнах, помислих, че съм разкрит. Чаках какво ще кажете и си приготвих всякакви варианти. Поръчахте си водка, по това време всички пиехме водка. Даже водка с кока-кола. В онези хубавите стъклени бутилки, виждате ли, едно време имаше кока-кола. Както и да е. Пия моята водка и чакам да свалите картите. Нищо не казахте. Най-мъчителният половин час. Погледахте ме от време на време. Чувствах се напълно разкрит. И досега се питам знаехте ли, че ви следя. Обикновено хората усещат. Знаехте ли?

Не си спомням, повдига безпомощно рамене Господин Н.

Господин Н. чака тези срещи с голямо вълнение. Струва ми се, че все още живее само за да чуе цялата история за себе си. Обичам да сядам до него, понякога разменяме някоя дума, после мълчим. Не знам какво става в главата му, но ми се струва, че той помни повече, отколкото показва. Може би той също има своя игра, тази на забравящия, на жертвата, която привидно се оставя на разказвача да го води и демонстрирайки пълна забрава, приспива бдителността му, принуждава го да разкаже всичко в детайли, които онзи не е смятал да разкрива.

Разкажете ми, казва Господин Н., какви ризи носех, какви обувки, смеех ли се широко, или стисках мрачно зъби, надолу ли гледах, като вървя, прегърбвах ли се... Щастлив ли бях?, изтърсва накрая. Това стряска агента, той може да каже всичко за ризите, самото, шлифера, цигарите, бирата и водката, която обектът е поръчвал, но...

Няма друг, който да помни тези детайли, дори любовниците и жените след време забравят. Само тайният агент знае подробностите. Нека се опитаме да влезем в ситуацията му. Той трябва да стои и наблюдава, да описва видимото. А то е нищожно малко. Какво толкова може да се случи в деня на един мъж на 50 по онова време. Излиза. Върви по тротоара. Спира. Вади кибрит, прави си завет с шепи, пали цигара. Какви цигари пуши? „Стюардеса“, какво друго. Как се е облякъл? Сива риза с навити ръкави, панталонът, обувките, охо, обувките са италиански, скъпи, с остър връх, това ще се отбележи. Освен това носи борсалино. Не са много хората, които носят борсалино. Отбелязва се. Ако някой си направи труда да прочете като литература всички тези хиляди страници, изписани през 50/60/70/80-те от всякакви слухтящи и записващи агенти, сигурно ще се получи големият ненаписан български роман за онова време. Точно толкова убог и бездарен като самото време.

17.

ПРИПИСКА ЗА НЕВЪЗМОЖНИЯ ЕПОС

Във всички древни епоси има един силен враг, с когото се бориш – Небесния бик и Гилгамеш, чудовището Грендел, майка му и накрая Дракона, ранил смъртоносно вече стария Беоулф, всички чудовища, бикове и пр. в „Метаморфозите“ на Овидий, циклопът в „Одисей“ и пр. В днешните романи тези чудовища са изчезнали, отишли са си с героите. Като няма чудовища, няма и герои.

Чудовище обаче има, има едно чудовище, което очаква всеки. Смъртта, ще кажете, да, да, смъртта му е сестра, но старостта е чудовището. Това е истинска (и обречена) битка, без блясък, без фойерверки, без мечове с вградения зъб на свети Петър, без вълшебни

брони и неочаквани помощници, без надежда, че певци песни за тебе ще пеят, без ритуали...

Епическа битка без епос.

Дълги самотни маневри, изчакване, по-скоро окопна война, залягане, прикриване, прибежки, дебнене на бойното поле „между часовника и леглото“, както се казваше един от предсмъртните автопортрети на стария Мунк. Между часовника и леглото. Кой ще възпее такава смърт и такава старост.

18.

ГОСПОДИН Н.

(продължение)

Г-н А. помни колко трудно му е било да измисля разни глупости, които да пише в донесенията. В някаква степен писателското страдание не го е подминало. Очаквал е повече от професията си, като по филмите и романите, преследване с коли, тайнствени посетители, следеният човек изскача посред нощ през прозореца. Той се нуждае от фабула, без да знае думата. А фабула няма. И в това е дълбоката некинематографичност на живота. Нищо освен излизане от къщи, прибиране въщи. Дори най-близките приятели на обекта са спрели да го посещават, за да си нямат неприятности. Да, любовницата в четвъртък е обещаващо изключение. То е документирано, разбира се. Но и това не е бог знае какво приключение. И то е част от бита, който няма любовница (или любовник).

Понякога се чудех какво да пиша, признава г-н А., нищо интересно не се случваше. Господин Н. изпитва притеснение, че е създал главоболие, неловко му е, че е водил такъв скучен живот, за който нищо не може да се напише. Трябвало е да извърши нещо по-така, да се застреля пред агента, това ще напълни с лекота поне две страници. От друга страна, Господин Н. се интересува (или му го приписвам, защото аз се интересувам) тъкмо от нищото на всекидневието, от живота с всичките му подробности. Точно това иска да си спомни. Изтрил е систематично всяка изключителност, ако това е думата, с която може да се опише арестът, побоите в мазето на „Московска“ 5, мизерията и миризмата на урина в общата килия на Пазарджишкия затвор, затихването на свижданията, спирането на писмата. Всичко това е изчегъртано. Но покрай него, изглежда, си е отишло и другото, нормалното, онова, от което сме направени. Цялото му документирано всекидневие отпреди затвора е иззето при обиските, после върнато, но оттогава той не се е докосвал до него. Две черно-бели снимки като дете, една от казармата, един малък албум със снимки от сватбата (след развода остана при него), все така черно-бели, някаква снимка как върви по булеварда, хванат е в крачка, шлиферът се развява, смее се и прави някакво движение с ръка към този, който го снима. И толкоз. Снимка на жената, която е идвала всеки четвъртък, разбира се, няма.

Един ден г-н А. идва с няколко писма, това са писмата на Господин Н. до онази жена. Как ги имате?, пита той. Агентът само повдига вежди, изненадан от наивния въпрос. Господин Н. отваря писмата, кратки са, четете и си дава сметка, че нищо не помни от тях. Четете ги с истинско любопитство, сякаш не ги е писал той. И трябва да признае, че ги харесва. Написани са хубаво, намерил е думите, бил е романтичен, без да прекалява. Доста настоятелен и смел в някои предложения. Това е ново, би определил себе си по-скоро като плах и смутителен. Последното писмо завършва с предупреждение, че за нея

ще е по-добре да не идва повече, защото със сигурност го следят и един дребен мушморок с каскетче виси по цял ден в кафенето срещу тях. На това място Господин Н. вдига извинително поглед от писмото. Няма нищо, преглътнал съм го, казва г-н А.

Господин Н. оставя писмата по средата на масата. Не знае може ли да ги задържи, или трябва да ги върне. Г-н А. кимва поощрително, за вас са. Те продължават да си говорят на „вие“, макар в момента и двамата да нямат по-близък човек от този насреща.

С времето жената от четвъртъците започва все повече да превзема мислите на Господин Н. Но това, който знае защо, повече го плаши, отколкото радва. Образът ѝ започва да изплува от нищото, както при ваденето на някогашните снимки от проявителя. Носи косата си на опашка и има посребрен кичур на бретона. Макар че искаше точно това в началото, сега появата ѝ започва да му изглежда застрашителна. Причината е проста – подозира, че тази жена може да пропука бента, който внимателно е зидал с години, и да отприщи всичко, което не иска да се връща. Не е сигурен, че ще издържи. От друга страна, ако съществува някой, който го е обичал, значи все пак и него самия го е имало, макар да не си спомня много от себе си.

Ако съществува човек, когото той е обичал, това също може да мине като доказателство за собствената му наличност. Какво ли е станало после?

На следващото идване г-н А. има още една изненада за него. Вади от малката си кожена чанта грижливо увита снимка. Подава я на Господин Н. Снимката е черно-бяла, контрастът на светлосенките е силен, вижда се пуста улица, на тротоара под сянката на някакво дърво стоят Господин Н. и една жена, която се е навела към него, може би иска да му каже нещо на ухото или да го целуне, това не се разбира. Сенките от листата падат върху роклята ѝ.

Най-хубавата жена в София, казва накрая г-н А. Не беше за тук, нито за времето, нито за мястото. Знам, че много хора умираха за нея. Част от проблемите ви бяха и заради това. Разбира се, първо заради онова, което пишехте и приказвахте по кафенетата, особено през 68-а, около събитията. Но и заради нея. Беше дъщеря на един стар писател впрочем. Той не можеше да ви диша, Бог да го прости. Слаб писател, тежка номенклатура, майтапеха се, че тя е единственото му хубаво произведение. Тя знаеше, че няма какво бъдеще с вас. Защото вие самият няхахте бъдеще. Мисля, че затова и ви обичаше.

Отново бъдещето. Ако можеше, Господин Н. щеше да си спомни, че никога не е имал отношение към бъдещето. Приказките за бъдещето при комунизма го караха да прави иронични подмятания в компании, космическото бъдеще също му беше неясно и подозрително, новият строй, новият свят, новите хора – всичко това звучеше толкова далечно и кухо. Получавам киселини от светлото бъдеще, каза веднъж в компания. (Това, разбира се, беше веднага записано.) Малко по-късно Бродски щеше да го формулира по-красиво: „Моите несъгласия с онази система не бяха толкова политически, колкото естетически“. Предпочитам все пак казаното от Господин Н. Неговите несъгласия със системата бяха физиологически.

19.

Има и мъртво, балсамирано минало.

За тези от моето поколение първият спомен за мъртво тяло е общ. Сякаш имаше спуснатата заповед от Просветното министерство (и сигурно така е било) всички още в ранните класове да посетят мавзолея на Георги Димитров. Да се поклонят пред вожда и учителя, който толкова обичаше децата и се снимаше с тях, въпреки напрегнатия си работен ден. Да отдадат почит на героя от Лайпциг, който смело подпалил немския Райхстаг, както се беше объркал един мой съученик и си навлече голяма беля, викане на родители, мъмрене и пр. Гьобелс не успя да го осъди, а ти се намери да го наречеш подпалвач, викаше подир бедния ми съученик класната.

Все едно, първата среща със смъртта беше за цял живот. Мавзолеят ти я осигуряваше на живо, така да се каже. Всички последвали смърти и тела на покойници щяха да бъдат сравнявани с това тяло, щяха да бъдат копия на първото, образцово мъртво тяло. Знаехме, че сме щастливци, защото светът не гъмжеше от мавзолеи и препарирани човеци. Така си шушукахме, преди да влезем, и добре че никой не чу това „препарирани човек“, защото щяхме да си имаме неприятности.

Докарали са ни чак от другия край на България. Цяла нощ люшкане с най-бавния пътнически влак, за да спестим една нощувка в столицата. На сутринта още сънени, гуреливи, директно от гарата, чакаме, нагазили в ноемврийската мъгла пред мавзолея. Страхът се появява, като идва ред за влизане. Минаваме покрай гвардейците на входа, които не помръдват. Дали не са препарирали и тях? Вътре коридорите стават полутъмни, осветени с електрически факли и студени като в хладилник. Мавзолеят е хладилник, разбира се. Нещо като камерата на хладилника, в който майките ни напъхват свинските джолани и пилета, да не се развалят.

Наближаваме залата с тялото, вече се вижда стъкленият похлупак. Демби, моят приятел, с когото делим един чин, ми е прошушнал отвън, че ако се вгледаш внимателно в клепките му, ще видиш как леко потрепват. Така бил казал брат му, който вече е минавал оттук.

Покойникът изглеждаше пластмасов, самото и панталоните му бяха по-живи от него, на ревера стояха ордените, космите на мустаците му приличаха на четка за дрехи. Точно тогава, минавайки бавно покрай главата му, видях съвсем ясно, за стотна от секундата, как клепачът му леко потрепна. Так-так, два пъти, с левия клепач. Едва се сдържах да не изпищя. Сякаш ми правеше знак, намигаше ми от стъкления си похлупак. Внимавайте, защото другарят Димитров вижда всичко, казваше заплашително класната в училище и сочеше с показалката към портрета на стената. Да бе, да, грънци вижда, виках си аз, а сега той мърдаше с око да ме накаже за собствените ми съмнения. Наистина ще вземе да се окаже *вечно жив*, както ни повтаряха.

Добре че беше Демби да ме спаси от този ранен метафизически страх. Не съм сигурен дали той беше забелязал мигването (или знакът беше само към мен), но като любител биолог, изгълтал учебниците на батко си, ми обясни всичко нагледно през опитите с мъртва жаба, описани там. Жабата, дори като е умряла и виси с опънати крака, ако ѝ пуснеш малко електрически ток, започва да рита като жива. Щели сме да го правим в 6-и клас, каза той. Иначе той си е мъртъв като жаба и никога няма да стане, но има мускули, дето мърдат.

Ползвам още това обяснение, когато страховете ми станат твърде метафизически.

ГОСПОДИН Н.

(край)

А все пак тя как дойде при мен?, пита Господин Н.

Беше жена на ваш приятел. После той стана наш човек, имаше си грехове, попритиснахме го малко. В интерес на истината, не се дърпаше особено. Беше основният ни източник, но вие винаги сте подозирали други хора, поне така казвахте по телефона. Подслушвали сте ми телефона? Г-н А. дори не отвърща. В деня, в който приятелят ви стана партиен шеф, тя за първи път дойде сама при вас. Беше четвъртък следобед, първият от всички следващи четвъртъци.

Господин Н. слуша и постепенно започва да си представя тази жена, с дългата коса, с белия кичур на бретона и небрежната походка. Като минавала по улиците, всички се обръщали. Един известен режисьор изгубил ума си по нея, поставил цяло представление, актрисата била направена така – косата на опашка, с бял кичур... Всички знаели кого играе. Режисьорът бил командирован веднага в друг театър, пиесата спряна, бракът му свършен. Само беда носеше тази жена, каза г-н А.

Защо все пак тайният агент г-н А. продължава да идва? В началото вероятно от любопитство и страх да не го изнудват. Бързо разбира, че такава опасност не съществува. Има и друго. Ако Господин Н. не помни нищо или почти нищо от онова, тогава г-н А. е освободен от вина, така да се каже. Без да може да го формулира ясно, той усеща, че ако никой не помни, значи всичко е възможно. *Ако никой не помни*, става равносилно на *Ако няма Бог*. Ако няма Бог, казва Достоевски, значи всичко е възможно. Бог ще се окаже нищо друго освен една голяма, складирана памет. Памет за грехове. Облак с безброй мегабайти. Един забравящ Бог, Бог с Алцхаймер би ни освободил от всички задължения. Няма памет – няма престъпление.

Защо тогава г-н А. идва и разказва? Вероятно защото човек не е предвиден да живее дълго с тайна. Тайната, изглежда, е късно образуване в хода на еволюцията. Никое животно не пази тайна. Само човекът. Ако трябва да определим структурата ѝ, най-вероятно е неравна, зърниста бучка. В случая с г-н А. това не е метафора. Бучката е реална, той се опитва да не я забелязва от няколко месеца, но след ходенето при лекаря преди три седмици вече е наясно с всичко. Това, че е терминално болен, го освобождава от много неща, но и го прищипорва за други. Вече преследвачът моли жертвата да го изслуша. Старостта изравнява. Станали са братя по оръжие, минали са откъм губещата страна на една битка с предизвестен край. Г-н А. може да разкаже най-сетне всичко. И Господин Н. най-сетне може да получи целия разказ за себе си.

Какво стана с нея?, пита отново Господин Н., все по-малко сигурен, че иска да чуе.

Г-н А. може да се измъкне по хиляди начини. „Обектът не е представлявал оперативен интерес“ е най-близката дежурна фраза. Или друг оперативен работник е поел разработката и т.н. Г-н А. мълчи, свива цигара, пръстите му треперят. Сякаш едва сега Господин Н. забелязва, че последните месеци неговият събеседник видимо е остарял, кожата му е пожълтяла, лицето му изведнъж е хлътнало. Две-три седмици по-рано се беше обадил, че не може да дойде, защото е на някакви изследвания.

И тогава г-н А. признава всичко. Как след ареста на Господин Н. тя каза на мъжа си, че ще го напусне на секундата, ако не направи нещо за приятеля си. Как си взела багажа и се изнесла на другия ден, как сама ходила по дирекциите. Как искала свиждане, но ѝ отговаряли, че затворникът отказва всякаква среща с нея. Как накрая стигнала и до г-н А. Дошла една вечер в дома му и искала да говорят за Господин Н. После го молила да ѝ каже къде е, да уреди свиждане. Била готова на всичко...

Изведнъж Господин Н. си представя ясно цялата сцена между двамата. С едно отклонение. Тялото на жената, голо в средата на стаята, е младо и красиво, срещу нея е г-н А., само че на сегашната възраст, грохнало старче, торба кокали. Изведнъж онези остри киселини се завръщат, цялата онази погнуса, която съвсем не беше метафизическа, напротив, имаше физическо и дори физиологическо измерение. Стомахът му гори, сякаш някой налива оцет вътре.

Съжалявам, казва г-н А., стои вцепенен и чака какво ще каже Господин Н. Каквото и да е, то ще е краят на тази история.

Господин Н. не казва нищо. На него само ужасно му се повръща. Киселините са се завърнали, тялото си е спомнило и се е погнусило. Прибира снимката, става и тръгва. Ако това беше филм, на фона на празния екран, докато текат надписите, щеше да се чуе изстрел.

Следобедът на света е. Един мъж върви по тротоара от сенчестата страна на улицата. На всичко отгоре е август – следобедът на годината. Слънцето минава през листата на дърветата и хвърля шарена сянка по плочките. Нищо друго няма, къщите почиват с напечени стени, някъде през отворен прозорец се чува да свири забравено радио. Сцената е изчистена, почти филмова. Отсреща се появява жена, спира до мъжа, двамата са в сянката. (Нещо такова е абсолютното минало – следобедът на света, скривалище в сянката на дърво.) Малко по-нататък, невидим за тях, един мъж стои и ги снима. Снимката е почти художествена, хванала е ясно сенките на листата по тротоара и по телата на двамата, наклонената фигура на жената и пустотата на следобедната улица. Всичко, което има да се случва след тази снимка, още не се е случило.

Мъжът от снимката сега държи себе си и жената в ръцете си. От двойката под дървото е останал само той. И фотографът. Той е и единственият, който няма да забрави сцената до последно. Защото тази история, припомнил си е, докато разказва, е единствената в плоския му живот. Тази, също единствена, жена (изчезнала при неизяснени обстоятелства) го преследва оттогава, заедно с този мъж, който стои тук безпаметен. Това преследване някои наричат вина. Но като повечето останали, г-н А. до последно няма да намери думата.

21.

ЕТАЖИ НА МИНАЛОТО

Година преди историята с Господин Н. нещата с клиниката в Цюрих бяха потръгнали доста добре дори за очакванията ни. Гаустин държеше вече целия горен етаж на сградата, където можеше да се развият всякакви варианти на 60-те. Не след дълго самата Геронтопсихиатрия, която беше собственик, ни покани да развием терапията и в техните отделения, така че практически имаме свободата да разполагаме с цялата сграда. Започнахме да откриваме стаи за минало и малки клиники в няколко други държави, включително България.

Алцхаймер и изобщо загубата на памет се превръщаше в най-бързо разпространяващата се болест. Според статистиките на всеки три секунди някой в света развива деменция. Само регистрираните случаи бяха над 50 милиона, до 30 години щяха да се утроят. С растящата продължителност на живота това беше неизбежно. Всички остаряваха, възрастни мъже водеха под ръка жените си тук, или обратното, старици с дискретни диаманти довеждаха спътника си, който се усмихваше неловко и питаше в кой град са сега.

Случваше се синовете или дъщерите да докарат и двамата си родители, хванати за ръка, вече непомнещи лицата на собствените си деца. Идваха за няколко часа, за следобед в апартамента на младостта си. Влизаха като у дома си. *Тук трябваше да е сервизът за чай, винаги го държаша тук...* Сядаха на фотьойлите, разглеждаха албумите с черно-бели снимки, внезапно се „разпознаваха“ на някои от тях. Понякога придружителите носеха собствените им стари албуми, които предварително оставяхме на масичката. Имаше и хора, които само правеха крачка в някаква посока и се връщаха в средата точно под полилея.

Един старец, когото водеха често, обичаше да се крие зад пердето. Стоеше там като остаряло момче, което играе на криеница, но играта се е проточила, другите деца са се отказали, отишли са си по къщите, остарели са. И никой не идва да го търси. А той стои там зад пердето и наднича плахо да види защо се бавят. Най-страшното на тази криеница беше да разбереш, че никой вече не те търси. Слава богу, струва ми се, той нямаше да го разбере.

Всъщност тялото ни се оказва милостиво по природа – накрая малко амнезия вместо анестезия. Паметта, която ни напуска, ни оставя да си поиграем за последно във вечните поля на детството. Няколко измолени, айде още пет, минути като едно време пред вкъщи. Преди да ни повикат за последно.

И така, миналото и Гаустин превземаха постепенно останалите етажи на клиниката. Имаше нужда да се обособят 40-те и 50-те. Бяхме започнали от 60-те сякаш несъзнателно сме подготвяли стаите за себе си. Но и пациентите на деветдесет си искаха своето детство и младост. Така Втората световна се нанесе на партерния етаж. Кое се оказало добро решение, първо, защото спестяваше изкачването на стълби. И второ, мазето отдолу можеше да се ползва като бомбоубежище, а това правеше възстановката на десетилетието съвсем автентична. Повечето от хората имаха спомени тъкмо от укритията по време на бомбардировки.

Трябва ли да се събужда страхът, паметта за страх? Класическата реминисцентна терапия настояваше на позитивните спомени. Според Гаустин обаче всяка събудена памет е важна. Страхът може да е един от най-силните спусъци на паметта и това трябваше да се използва. Разбира се, тези слизания долу бяха редки, но винаги имаха резултат. Настръхнали и развълнувани, така се връщаха хората от бомбоубежището, уплашени и живи.

Над тях се разположиха 50-те. Тук беше царството на Елвис Пресли, Фатс Домино, на Дизи Гилеспи, Майлс Дейвис, тук можеше да се чуе цялата удивителна смес от джаз, рокендрол, поп и вече старомодно симфоничният Франк Синатра. Тук бяха „Север-Северозапад“, Хичкок, Кари Грант, „Нощите на Кабирия“, Фелини, Матростройни, Бриджит Бардо, „Диор“... Светът се възстановяваше от войната и искаше да живее. На едната част от света това ѝ се удаваше по-лесно. За другата част имаше отделна зона в дъното на коридора, няколко апартамента за източните страни. Един за петдесетте от Източна Европа, друг – отделно за съветските 50-те (добре финансирани впрочем). По сходен начин се обособиха и 50-те в Китай. Миналото е и финансов проект. Кубинската революция и Кастро не получиха отделна хазиенда, но затова пък половината от разхождащите се в тази част носеха тениски с Че Гевара и се спираха пред портрета на Ел Команданте. Коридорът между Запада и Изтока беше разделен по средата от „желязна завеса“, масивен дървен портал, който винаги се заключваше и само персоналът можеше да минава оттам. Никога не знаеш какво ще им хрумне на тези от едната страна.

Стигаше опитът за бягство на един от източния коридор, който се опита да прехвърли стената отгоре (имаше половин метър празно място между нея и тавана), но падна и си счупи крака. След тази жертва винаги някой от санитарите в стара военна униформа обикаляше от източната страна.

Загубата на памет стигаше до все по-млади хора, така че нуждата от етаж на 70-те също растеше и за това беше отреден четвъртият. А шейсетте оттам слязоха на третия. За 80-те и 90-те, като се наложи един ден, оставаше таванският етаж.

22.

ПАМЕТТА НА ЗЪБОЛЕКАРЯ

Той не помни лица, нито ги свързва с имена. Отворете устата си да ви видя, аха, сега ви познах, вие сте този с пулпита на шести долу вляво, Кирчо, нали?

Вероятно може да се направи една археология на зъбите и всяко десетилетие да бъде точно възстановено според различните видове пломби и пластове материали, с които се е работило. О, казва моят зъболекар, вашите зъби са кратка история на 90-те, хаосът тогава, кризата, първо увеличаване по металокерамиката, масово умъртвяване на зъби, накрито вкарани щифтове, кошмар. Ако зъболекарите бяха археолози...

В зъболекарската поликлиника на града, където бях дете, в коридора над кабинетите, който знае защо, бяха наредени снимките на цялото Политбюро... Още като деца знаехме думата „политбюро“, което само по себе си е отвратително. Разпознавах някои от лицата, портретите им висяха на много места, показвах ги по телевизора. Стоиш и трепериш в мраморния коридор с еднакви бели врати, ослушваш се за стържещия звук на машинката. Някой току изпищи отвътре. И в този стерилен, полутъмен коридор гледаха лицата на онези от горе. Безлични, остарели лица, безсърдечни лица, никакво упование.

Такива бяха донякъде и 70-те, мрамор и старци.

Тези лица влязоха завинаги в главата ми и като при кучето на Павлов, чуя ли машинката на зъболекаря, те се явяват като безразлични светци на болката. И обратно, мернали ги в някой архивен вестник, моментално ми прещраква зъбът.

23.

Всяка сутрин преглеждам новодошлите вестници и списания. Списание „Тайм“ от втората седмица на януари 1968-а. На Бродуей играят „Розенкранц и Гилденстерн са мъртви“ на Стопард. По кината тече премиерно „Чужденецът“ на Висконти. И почти във всяка рубрика – *The War*. Човек ще помисли, че Втората световна още не е свършила или е избухнала отново. Разбира се, става дума за Виетнамската война. Горе, в малко квадратче, преброяване на убитите американски войници във Виетнам за 1967 г. – 9353. Следват две колони за събитията в Чехословакия, събитията всъщност предстоят, а заглавието „Повод за надежда“, свързано с избирането на Дубчек, скоро също ще бъде опровергано. Но сега е началото на 1968 г., още нищо не е ясно. Историята още е новина.

Изведнъж България се появява с изречението, че близо 20 процента от колите по пътищата са със служебни шофьори (*chauffeur-driven*), т.е. возещи бюрократи и началници от всякакъв калибър. Без особена връзка с този материал, а който знае, на цялата съседна страница грее огромен червен понтиак, широк колкото улицата, Pontiac Bonneville от 1968 г.

По същото време, втората седмица на януари 1968 г., една зелена селска джипка (служебна, списание „Тайм“ има право), от тези с брезент вместо кабина, се друсва по черния

път към родилния дом в съседния град. В джипката е майка ми, в майка ми – аз, шофьорът е баща ми. Отиваме да се родя.

И ето как статистиката от „Тайм“ ме засяга съвсем лично: в селото няма други автомобили. Може би във връзка с целия зор по намиране на кола за откарването на майка ми до родилното, баща ми изтегля всичките спестявания на семейството, взема заем и купува на старо една „Варшава“, с което рязко увеличава процента на личните автомобили в селото. „Варшава“-та е мощна, дебела и бръмчаща, не като онзи червен понтиак, и според един съсед се води на учет към военните, та при мобилизация я национализират, слагат ѝ едно леко оръдие отгоре, което автоматически я превръща в малък танк, а шофьора – в танкист. Това силно притеснява баща ми, защото вече е месец май 68-а, в Прага се запролетява и същият съсед (ченге или шегаджия, не разбрахме) казва, че ще се наложи да ходим да освобождаваме братята чехи. Че от кого, пита наивно баща ми. Как от кого, от тях самите, отвърща съседът и баща ми вече се вижда с мобилизираната „Варшава“ в Прага.

Подозирало ли е списание „Тайм“ за тревогите на баща ми и за моето раждане (случило се по пътя в селската джипка на текезесето), пишейки за надеждата в Прага и за дефицита на частни леки автомобили в България? А баща ми за „Тайм“? Едва ли. Но въпреки това всичко е свързано. Джипка, понтиак и Дубчек.

Да четеш списания и вестници отпреди 40-50 години. Онова, което е тревожело, вече не тревожи. Новините са станали история.

Извънредните новини са изгубили всяка извънредност. Хартията е пожълтяла, лек дъх на влага от гланцираните страници. Но какво става с рекламите? Тези, които с досада сме пропускали тогава, сега придобиват нова стойност. Изведнъж рекламите са станали истинските новини за онова време. Входят към него. Памет за всекидневие, което се разваля най-бързо и хваща коричка от мухъл. Разбира се, обектите, които рекламират, вече ги няма. И това всъщност вдига стойността. Усещане за изчезнал свят, който се забавлявал, карал понтиак, облечен в бели панталони и с широкопола шапка, пил чинцано, разхождал се из Сен Тропе. Същият свят, който 30 години по-рано е чакал на опашка за специалното намаление на радиоапарати през 1939-а, *за да слушате на живо войната, която предстои*, все едно е бейзболен мач...

Впрочем през 1939-а потреблението на радиоапарати рязко е скочило. Това ще е медията на войната. Ще я съобщават по радиото, ще се предават поздравителни концерти за войниците от фронта, цялата пропаганда ще мине на къси и дълги вълни, ще гърмят за победите, ще премълчават отстъпленията и загубите пак на същите вълни, всички ще стоят скупчени около дървената кутия.

Къде е отишло всичко това... Какво е станало с радиоапаратите и хората около тях, с всички цветни приложения на списанията. Русото момиченце от рекламата за детския радиочас сега е старица в някой хоспис и вероятно не помни името си.

24.

Беше истинско откровение да гледам от другата стая през полуоткрехнатата врата как възрастната дама, която дойде с абсолютно безизразно лице, лишено от всякаква емоция, с празен поглед, изведнъж се оживи, като видя големия дървен радиоапарат с изписани на скалата градове и започна да ги чете на глас:

*Лондон, Будапеща, Варшава, Прага
Тулуза, Милано, Москва, Париж
София, Букурещ...*

Ааа, София, каза тя, София. В такива ситуации трябваше деликатно да се приближа, да подхванем разговор, да съм готов да чуя историята, да я окуража да си спомни. Оказа се емигрантка от България, баща ѝ бил немски инженер, оженил се за българка, живели в хубава къща с двор в някакво село до София, до планината... не помнеше вече името. Племенникът ѝ, който я беше довел, стоеше до нас и не можеше да повярва, че леля му говори и се вълнува. Това, предполагам, е нейният език, български, каза той.

За човек, който е мълчал толкова години на един език, тя говореше много добре. Разбира се, историята се нахъсваше от някакви бели полета в паметта, в езика, после продължаваше от друго място. Тя си спомняше как вечер се събирали около радиото в часа за музика. Новините баща ѝ и майка ѝ слушали сами. Но поздравителните концерти за войниците от фронта и класическите концерти винаги слушали заедно. Говореше за мигащата лампа на радиото, как четяла имената на градовете на скалата като броилка и си фантазирала какво ли има зад всяко име.

Спомних си как правех същото като малък, как тази скала беше първата ми Европа и си мислех, че всеки град има различен звук и ако преместиш въртящото се копче, кондензатора, ще чуеш как шумят улиците на Париж или някакви хора се карат на един площад в Лондон. Кой знае защо, все си мислех, че в Лондон някакви хора се карат... Светът беше затворен и тези имена на градове бяха единственото доказателство, че там някъде отвъд фадингите, пропаданията на звука, съзнателното заглушаване, тези градове съществуват и в тях едни други хора с деца също седят до радиото и ако наостря уши, мога да чуя какво си говорят вечер.

А жената разказваше, разказваше... И тогава... радиото заповяда, шнел, шнел, да бягаме, руснаците с войски, аз клайне медхен на 9, синя жилетка, роте копчета... мама... зайче, ето тук, сочи на жилетката си горе вдясно, канинхен шие мама... ще бягаме, тати – немец, немец, ще убият него... и баба вика... тук лошо, лошо, бягайте... последен влак и айде, шнел, аероплани идат, стрелят крррр, спира влак, долу, лягаме... трева, трева...

Трева...

Дълга пауза, сякаш мисълта се изгубва...

Трева...

Пак пауза, после изведнъж споменът се връща, пикира като самолет над главата ѝ... Лицето ѝ се изкривява от страх, вдига ръце...

(Възможно ли е, май познавам отнякъде тази жена...)

Племенникът ѝ я прегръща... не съм сигурен, че тя изобщо го забелязва, той отсъства от този спомен, тя е сега в 1944 г... езикът ѝ става съвсем нахъсан, влизат още немски думи... ахтунг... Влакът превозва последните немски служители, бегълци, семейства... самолетите бомбардират, влакът спира, налага се да скочат, да налягат по земята. Мирисът на пръст, куршумите около нея, тялото на майка ѝ, не споменава баща си... но се появява една крава, която върви към тях, подтичва, оглежда се, пак тръгва, уплашена от бомбите и стрелбата... махни се, кравичке, вика жената, момичето вика, махаш се, краво... убият те... а кравата явно не чува, мууу, право към момичето... и тогава един

шрапнел (запълвам неясните места от разказа) удря задницата на кравата, тя кърви и куца мууууу, муууу, мууу, мучи жената, краво, краво... става и тръгва да тича към кравата, майка ѝ я дръпва силно и пада... къде, къде... мууу, мууу... краво, краво, не умираш, аз спася те... кравата лежи срещу нея и клати глава... и очи... очи има и плаче крава, казва момичето-старица, плаче, плаче, и тя плаче...

Танте, танте, вика племенникът ѝ на немски, с неловкостта на човек, който присъства на забранена сцена, успокой се. Направете нещо, обръща се уплашен към мен, тя плаче...

Тя си спомня, казвам аз, затова плаче...

Хилде! Изведнъж името ми идва. Хилде, казвам високо и хващам ръката на жената. Племенникът е втрещен, откъде знам името ѝ, идват за пръв път, аз не съм я записвал. Тя вдига глава и ме гледа. Няма да ме разпознае. Преди двайсетина години седях в хола ѝ във Франкфурт, преспяхме две нощи при нея с жена ми, една приятелка ни свърза. Написах нещо тогава: Хилде, която спаси Германия.

Не ме разпознава. Държа ръката ѝ, продължавам да ѝ говоря нещо на български, казвам ѝ, че виждам тази крава, сега пасе от дясната страна на Бог, поне не е била сама, като е умирала, виждала е едно момиче, което ѝ говори... това е щастлива смърт. Другите крави умират нещастни, а онази е била прегърната, всичко е наред сега, тя е добре. Хващам се, че не говоря на възрастната госпожа, а на онова 9-годишно момиченце, и тя притихва, приседнала на дивана, отпуска глава и заспива.

25.

ХИЛДЕ, КОЯТО...

Ще ви чакам на аеропланището, казва Хилде по телефона. Гласът ѝ е светъл, българският ѝ е от 40-те. Има думи, които изведнъж отварят неочаквани врати към други времена. За миг се колебая дали, като се видим на Франкфуртското летище, което наистина си е аеропланище, ще бъде 1945 г. или 2001 г. (тогава се състоя разговорът). Все едно, от този момент „аеропланище“ ще бъде онази „мадлена“ за паметта ми, която ще ме свързва с Хилде. И още две неща, за които ще стане дума в тази история – една тенджера и един най-обикновен заводски хляб.

Разбира се, Хилде ни чака в точния час на аеропланището, прекрасна в своите ранни седемдесет. В чужбина хората остаряват по-красиво и по-бавно, старостта е по-милостива там.

Тук е мястото да кажа, че Хилде е родена в България и успяла да хване последния влак, преди Червената армия да влезе. Искали да останат, бащата, немски геолог, не бил свързан с военните, но ги предупредили, че нищо добро не могат да чакат тук. Бягала заедно с майка си, българка, и по-малкия си брат. Бащата останал да привърши някакви неща по къщата и щял да хване влака след седмица. Застреляли го една нощ по-късно... Хилде била на 9. Пътували почти седмица, влакът бил непрекъснато бомбардиран. Спомня си ясно миризмата на трева и пръст, когато залягали покрай релсите. Разказва ми това, докато стоим в дневната, която от своя страна си е останала завинаги в 60-те, с лампиона, с поовехтелите фотьойли с дървени облегалки.

Тогава се сещам да извадя заводския хляб, за който ме е помолила по телефона. Принавам, че тази молба ме е озадачила. Обиколил съм два-три магазина, докато намеря обикновен заводски хляб в България. Кой изобщо го купува вече. Хилде взе хляба внимателно, развълнува се и излезе в коридора, за да не я гледам. Върна се след малко и

каза, че помни вкуса на този хляб от детството си. Отрязва две филии, поръси ги с малко сол и ми подаде едната. Никога не съм виждал човек, който така сладко да яде филия прост заводски хляб със сол.

След това ни заведе в кухнята да ни покаже нещо много специално. Отвори най-долната част на бюфета и извади тенджерата от дъното. Беше огромна и тежка тенджера, изработена от груб здрав метал. Сякаш са претопявали танкове, за да я отлеят, помислих си тогава и дори го изрекох на глас. Хилде се усмихна и каза, че не подозирам колко съм прав. Тази тенджера била първото и най-ценно нещо, което съсипаната немска държава раздала на семействата. По една голяма тенджера от претопени оръжия и муниции. С тази тенджера оцеляхме, каза Хилде, и камъни можеш да вариш в нея.

И си представих младата Хилде в съсипията на 40-те и 50-те в Германия, разчистваща с другите жени руините, търсеща оцелели тухли, строяща, шиеща дрехи за брат си, чакаща за няколко картофа, стояща в тъмното, за да пести ток. Без мрънкане, като човек, комуто се е случило да вдига отново една държава, срутила се до основи.

Стояхме в скромния ѝ апартамент и си мислех, че някога трябва да разкажа историята на Хилде, която, без да подозира, построи отново Германия. С една очукана тежка чугунена тенджера и спомена за филия заводски хляб със сол.

26.

Постепенно клиниката за минало на Гаустин намираще свои последователи. За няколко години на различни места започнаха да се появяват стаи или къщи за минало. В Орхус например ползваха построеното по-рано етнографско градче, където бяха събрали къщи от различни векове, пренесли ги там и показваха на учениците и на туристите как са живели предците им тук, как са отглеждали гъски, овце, кози и коне. Гъските, овцете, козите и конете не бяха от XIX век.

Стана ми любопитно, ползвах като повод един литературен фестивал в Дания, отидох няколко дни по-рано и хванах влака за Орхус. Бях помолил една датска приятелка да се обади предварително, че се интересувам като писател или като журналист от този социален проект и пр. Явно се беше справила повече от добре, защото, когато отидох, вече ме чакаше едно мило момиче, което щеше да ме придружи.

Всъщност мястото нямаше много общо с клиниката на Гаустин, музеят си беше музей, но два пъти в месеца затваряха малко по-рано за посетители и в оставащите часове водеха групи от домове за възрастни, предимно с деменция. Една част от мъжете и жените, според силата и спомените си, отивали в стопанството, хранели патиците и козите, поливали лехите или стояли на припек в двора. Имало и такива, на които подобни занимания нищо не говорели, нямали памет за село и домашно стопанство. Тях водели директно в един апартамент, запазен така, както си е бил през 1974 г. Хареса ми тази работа с конкретна година, макар да не беше ясно дали този апартамент не е бил същият и през 1973-та, както и през следващата 1975-а. Кухненската маса, хладилникът или тапицираният диван в хола едва ли увяхват за една година като откъснати лалета. Заяждах се, разбира се.

Момичето беше симпатично, понасяше спокойно и по северному моите съмнения, въпроси и директни южняшки шегички. В апартамента жените се насочват веднага към кухнята, каза тя. Сякаш се включвал някакъв скрит компас. Те, които трудно се ориентирани в собствените си апартаменти, тук инстинктивно се оправяли – условен рефлекс,

превърнал се в инстинкт. Привличала ги миризмата на подправките, отваряли бурканчетата с босилек, карамфил, мента, розмарин, заравяли носовете си вътре, вече не помнели имената, смесвали ги, но знаели за какво става дума.

Тръгват подир изгубената вече миризма на прясно смляно кафе, продължи момичето, имаме запаси точно от онези сортове, които са били популярни през 50-те и 60-те. Обичат сами да го мелят. Често продължават да въртят мелничката дълго след като кафето е смляно.

Представих си как споменът за миризми напуска последен опразнената хралупа на паметта. Може би защото е най-ранното сетиво, затова си отива най-накрая, като зверче, което се отдалечава, душейки с наведена глава. Представих си ясно тези жени, които въртят до безкрайност старите четвъртити дървени мелнички за кафе или високите цилиндрични от потъмняло сребро с медни дръжки. Това би трябвало да е картина от XVII век, достойна за четката на старите холандци Вермеер, Халс и Рембранд, детайлен реализъм и възвишено всекидневие в едно. Безкрайното въртене на мелничката за кафе, миризмата, която пиеш с носа си, някои неща не се променят през вековете. Представих си ги как смилат годините, сезоните, дните и часовете като кафени зърна. Докато въртят тези мелачки за кафе, каза Момичето с перлената обеща (така я нарекох), все едно наистина отиват в друго време. Имаме и библиотечка с книги от 60-те и 70-те, но буквите вече не значат нищо за повечето от тях. Понякога гледат детските книжки, радват се на картинките и толкова.

Всъщност оказва се, че тъкмо в началото на XVII век един холандец, Петер ван дер Брок, успял да пренесе през моретата няколко кафени семена и отгледал първата фиданка. Негов последовател пък бил не кой да е, а самият Карл Линей, който много си падал по тези храсти и поел грижата нататък. А самият Линей на стари години прогресивно започнал да губи паметта си. Този, който дал имена на света, подредил и класифицирал неподредимото, изведнъж започнал да губи същите тези имена. Представям си го как седи над някоя забравка и се опитва да си спомни латинското име, което сам ѝ е дал.

Вървахме покрай къщите от други времена, отбихме се в пощата от 20-те, за да отчетем края на цяла една индустрия на очакването, на отложената радост от пътуващото с дни съобщение. Разминавахме се с благородници от минали векове, с млекари, с овчари без овце, кимвахме на обущарите, седнали пред обущарниците си, на едно място деца с къси панталони, тиранти и каскетчета играеха на прескочикобила, а на един малък кръстопът клошар беше подложил кротко скъсаната си шапка. Повечето са доброволци, отбелязва моята водачка, студенти по история или пенсионери. Нищо не им се плаща, а те стават все повече и повече с всяка година. Понякога идват и бездомници. А като какви се преобличат, оживих се аз. Даваме им топли и чисти дрехи от някоя епоха. Но повечето от тях не искат да си сменят дрехите. Просто искат да си останат каквито са. И сами казват, нали винаги е имало бездомници, от кой век ви трябваме?

И те са прави, разбира се, мисля си после. Бездомниците нямат история, те са... как да кажа, отвъдисторически, непринадлежащи. В известна степен такъв беше и Гаустин.

Накрая седнахме в най-известната верига сладкарници от 70-те, където на място приготвяха пастите, целувките и кроасаните, с брашното, ванилията, лимоновите кори, канелата и всички останали съставки от онова време, изпечени в печки и фурни от тогава,

с тогавашните форми и глазури, както подчерта Лоте. Стояхме и пиехме някаква популярна за времето си марка течен шоколад, в порцеланови чашки със златен кант. Покрай нас се въртяха сервитьорките на 70-те, имаше нещо много познато в тях, което ме запращаше назад, един от първите ми почти еротични спомени беше свързан с тези високи бели обувки над глезена.

Лоте, попитах без предисловие, кое десетилетие бихте си избрали – шейсетте, седемдесетте или осемдесетте?

Тя помълча малко и даде най-точния отговор, който може да се даде на такъв въпрос: Бих искала да съм на 12 във всяко едно от тях.

Това би бил и моят отговор.

27.

Да, експериментът в Орхус работеше, но си оставаше усещането за музей, за посещение на „Дисниленд“ в неделя. Опитът на Гаустин се целеше другаде.

Да слезем в 68-а, предложи той, като се върнах.

Беше хубаво това „да слезем в 68-а“, нещо като слизането на Орфей в подземното царство. Просто 60-те бяха на долния етаж. Седнахме на двата лимоненожълти фотьойла. Беше ги намерил на разпродажба, струва ми се за луди пари, разчистваха апартамента на някакъв богат местен имитатор на Уорхол.

Извади цигари, този път „Житан“, запали, лютивият дим бавно се разнесе из стаята. Отвори бутилка *Seagram's extra dry* – *перфектния сух джин*, както го рекламираха на последна страница в „Нюзик“, *от вас маслинката, от нас останалото*.

Разказвай сега, подхвана той... Все още ли Дания е затвор?

Отвърнах, че по-скоро е музей, и разказах подробно за къщите от различни времена, за апартамента от 1974-та, за още няколко стаи, които Лоте ми показва, запазени и консервирани така, както са били обитавани от обикновени семейства, с техните истории, албуми, куфари, закачалки с дрехи, кутия за хляб, ваза с изкуствени цветя върху хладилника. Един от апартаментите беше на турски емигранти, мъж на 50 и момчетата му на по 20, гастарбайтери, пепелниците бяха пълни с фасове и миризмата още стоеше, чудех се дали ги сменят.

Проблемът е в това, започна Гаустин... изговаряше думите бавно, сякаш се опитваше да оформи в момента онова, което е мислил нощем. Казах ли, че Гаустин страдеше от безсъние, чувах го, когато ношувах в клиниката, как ходи, спира, прави си чай или излиза да пуши. Приличаше на Фунес паметливия. Веднъж му подхвърлих, че ако успеем да повторим формата на облаците от утрото на 30 април 1882 година например, ще сме постигнали идеалната точка. И също така как е изглеждало кучето в 3:14 следобед в профил, влезе в играта Гаустин.

Проблемът според него беше в това, че временното влизане в режим на реминисценция, посещението на едно минало от два до пет следобед и после излизането в някакво друго вече непознато настояще, е твърде рязко и болезнено. Като да отвориш вратата между два сезона и от лятото да нагазиш директно в зимата. Или да влизаш непрекъснато от тъмно на светло или от младостта в старостта си, без преход. Пребиваването само за няколко часа отваря твърде за кратко този прозорец в миналото. Наля отново от

джина на 68-а и каза, че според него е дошъл моментът да се отиде крачка нататък, да се опита нещо по-радикално.

Накъсо, идеята беше да се направи един цял град във времето. Но истински град, не от тези симулации с една уличка и няколко къщи от фибростъкло. Първо ще бъде в 1985 г., да речем. Оттам ще се започне. Отвърнах, че не помня да е имало нещо забележително в годината, ако не се брои това, казах си наум, че тогава завършихме гимназия и ни набутах в казармата. Една година в сянката на следващата, когато имаше Чернобил, мълчание, радиоактивни дъждове, дефицит на йод, с който тайно се снабдявахме...

Не е нужно да има нещо извънредно, отвърна Гаустин. Времето не гнезди в извънредното, то си търси тихо и спокойно място. Ако откриеш следи от друго време, ще е в някой незабележим следобед. Един следобед, в който нищо особено не се е случило, нищо освен самият живот... Кой го беше казал, засмя се Гаустин.

Ти, отвърнах.

Умиращ да ми приписваш всичко, което ти хрумне. Но това точно може би наистина си го свил от мен.

И така градът първо ще започне в 1985-а, разпалваше се Гаустин, трябва да обърнем тази година с хастара навън, да я изтарашим, както се казваше през 1985-а. С Горбачов, Рейгън, Кол ще се справим някак, там има ясни следи. Но да видим как са викали на нещо, което е яко, какъв е бил жаргонът, по кои актьори са примирали всички, чии плакати са висели, домакински списания, програмата на телевизията, прогнозата за времето, течението на „Огоньок“ от тази година. Колко са стрували броколите и картофите, ладата на Изток и пежото на Запад. От какво са умирали хората и за какво са се карали вечер в спалните. Ще препечатваме ден по ден всички броеве на вестниците от тази година. После същото за 1984-та...

Не следва ли 1986-а, попитах аз.

Не знам, може би първо ще трябва да се върви назад, отвърна той. От една страна, губейки памет, нашите пациенти ще слизат все по-назад, ще си спомнят все по-минали неща. След 1985 г. за тях ще дойде 1984 г., после 1983 г. и така... Знам, че не си падаш по 80-те, но ще ги изтърпиш. Ще ги реставрираш, ще ги напълниш с истории. За какво са тъгували хората през 80-те? Можем, разбира се, и да задържаме за по-дълго една и съща година, да я повтаряме. После ще направим и 70-те, това ще е друг квартал.

Но ще идват нови забравящи, за които и 90-те ще са минало, подхвърлих аз. Май ще трябва да поддържаме налични всички десетилетия. Миналото расте като репей.

Все едно, стигнахме до 70-те, продължи Гаустин, там ще е по-цветно, психеделично, имаш опит от клиниката. Разбира се, клиниката ще ти се стори играчка в сравнение с тези градове на миналото. Тук хората ще бъдат 24 часа в денонощието, 7 дни в седмицата, 365 дни в годината. Между тях ще се случват неща. Не знаем как ще тръгне. После е кварталът на 60-те, там ще се развихриш. Можем да удължим 68-а две или три години, ако настояваш, засмя се той. Някои години траят по-дълго. Ще стигнем и до 50-те. Тук ще е особено важно от коя страна на историята си, макар че са били аскетични години и за двете страни.

А какво ще правим с 40-те, попитах, с войната?

Гаустин стана, отиде до прозореца и след цяла минута отвърна:

Не знам, наистина не знам.

Да чуеш от него фразата „не знам“, се случваше веднъж на сто години, Гаустин знаеше всичко, или поне никога не си признаваше обратното.

Тогава, в следобед на 1968-а или на 2020-а, един и същи следобед в крайна сметка, Гаустин нахвърли онова, което в някаква степен щеше да се случи по-късно. То изглеждаше логично и в същото време отвъд всяка логика, едновременно невинно и опасно – опасност от, така да се каже, исторически порядък. Беше извадил един стар тефтер с телено гръбче и рисуваше планове, години, хронотопи, имена на градове и държави. Житаните димяха, понякога забравяше недопушената цигара и палеше нова, очите ми сълзяха от дима, да, от дима, струва ми се. Сиви облаци се носеха заплашително над бъдещето или миналото, както и да го наречем, което Гаустин чертаеше пред мен. Разбира се, това е само метафора, помислих си тогава, опитвайки се да прогоня предчувствието.

Защо му беше този експеримент, защо се нуждаеше от разширяване полето на миналото? Той беше постигнал това, което други не бяха и сънували. Беше от първите, въвели клиниките за минало. В различни страни се откриваха центрове, ползващи опыта му. Гериатриите сега се надпреварваха да го търсят, да работят с него, да го канят за консултант. Никога не се появи лично, на повечето места пращаше мен, за да нося отказите му, винаги любезни, но твърди. И макар че отказваше всякакви интервюта и публичност, името му беше споменавано с респект и страхопочитание, така както се говори за гений и ексцентрик, когото малцина са виждали, но това само усилваше легендата.

28.

БЕГЛЕЦА

Кръстих го Самотния бегач на дълго разстояние, имаше такава британска сърдита книга навремето, която, признавам си, така и не прочетох, но заглавието си остана в главата ми. Напоследък помня много повече книги, които не съм прочел, отколкото прочетените. Не го намирам за аномалия, то е като с неслучилото се.

Така де, той наистина беше (по-скоро бил е) бегач на дълги разстояния – физически здрав, як, бивш спортист и сякаш тялото не искаше да го забрави. Много жив, много любопитен, болестта беше изляла последните трийсет-четиресет години от паметта му, макар понякога да ни изненадваше с внезапни връщания. Лекарствата се опитваха да забавят процеса, ние се опитвахме да му върнем време, което помни. (Ясно е, че излекуване няма, но човек има право на щастие и в болестта, както казваше Гаустин.) Беше битка за минало, битка за всеки спомен.

Вероятно до две или три години силите на Бегача щяха да го напуснат, паметта на мускулите да отслабне, процепът време за спомняне да се стесни съвсем или да изчезне напълно. Но сега още беше във форма, даже в подозрително добра форма. Живееше щастливо при нас в Алцхаймер селището в квартала на 70-те, бяхме го зачислили в полка на 79-а, както се шегувахме с Гаустин.

Ходеше в малката библиотека да чете всеки ден новия брой на един вестник от 1979-а. Бяхме събрали цялото течение и го пускахме ден по ден. Само прогнозата за времето невинаги съвпаднаше. Но пък никой не е очаквал нещо повече от синоптиците, така че това не правеше впечатление. Бегача четеше много, вълнуваше се от всичко, което се случва. Беше меломан и още не можеше да преживее разпада на „Бийтълс“, стоеше на страната на Ленън. Падането на режима на Пол Пот, първото посещение на папа Йоан Павел Втори в Мексико – следеше всичко, годината тръгваше добре този януари. После ходеше известно време посърнал, четейки за китайското нападение по границите с Ви-

етнам. Радваше се като дете, когато видя първата снимка на пръстена на Юпитер, пратена от „Вояджър“. Искаше дълго да си говорим какво има на този пръстен, откъде са цветовете. Дали случайно няма да се открият форми на живот там... Опитвах се да споделям неговите очаквания и предчувствие за чудо, както би казал Гаустин, и да изпитам същото вълнение.

Но най-много от всичко го вълнуваше Ленън. По това време светът забиваше към АББА и диско, несъмнен знак за падение, той обаче следеше навсякъде по списанията и вестниците всяка крачка на Джон. Пишеха, че вече е станал домошар, печал хлебчета вкъщи и дундуркал тригодишния Шон. Бегача не виждаше нищо лошо в това и когато в друг вестник се появиха язвителни подхвърляния от Синтия, бившата на Джон, че той по цял ден всъщност киснел пред телевизора, Бегача наистина се ядоса. Веднъж дойде при мен с новия брой на „Лайф“, ако не се лъжа, и ми прочете как напоследък Ленън се посветил на автобиографията си и вече записвал на касетофон първите си детски спомени от къщата на „Пени Лейн“. Това чакам да прочета, повтаряше въодушевен Бегача.

Дойде при мен една нощ по никое време, затвори вратата, не поиска да седне. Джон Ленън ще бъде убит, каза бързо. И то съвсем скоро. Беше истински разтревожен, така и не можа да обясни сънувал ли е. Някакъв луд ще го застреля, дори видях лицето му. Докато се прибира, на входа пред Дакота Билдинг. Това трябва да се съобщи веднага на полицията. Той трябва да се махне оттам.

Не знаех как да реагирам. Дали беше внезапен проблясък на паметта (значи терапията работеше!), или беше пробив на информация отвън? Обещах, че още сутринта ще звънна в полицията. Поговорихме малко и го придружих до стаята му.

На другата сутрин Бегача беше изчезнал.

Селището е с дискретна, но сериозна охрана. Не заради друго, а защото губещите паметта си губят ориентация, стават лесна жертва на произшествия вън от защитената зона. Бегача беше още във форма, от охраната казаха, че само са видели в последния момент как се прехвърлил през оградата и изчезнал.

Бягството на пациент е извънредно и неприятно за всички събитие. Най-вече заради опасността за живота му. В конкретния случай прескачаш не само една ограда, а и 30-40 години. Не се знае как ще се отрази този сблъсък с една друга реалност. Освен това евентуален инцидент можеше да доведе до разследване и затваряне на селището, до поредни разправи в гилдията за целесъобразността на тази терапия, имаме ли право на тази „синхронизация“ между вътрешно и реално време и пр.

Всички полицаи в района бяха предупредени за случилото се и помолени да бъдат много внимателни като с пациент, който „обитава“ друго време. Разигравах всякакви сцени в главата си, докато и аз обикалях близкия град да го търся. Представях си как спира първия полицаи и му съобщава с цялата си тревожност, че трябва веднага да се предупреди ФБР и полицията в Ню Йорк. Защо, пита полицаят. Имам тайно съобщение, ще убият Джон Ленън, може би убиецът вече е тръгнал. Така ли, ще каже нехайно полицаят с полицейско чувство за хумор, не си ли малко закъснял, братко. Ама... как така, убиха ли го вече, няма да си го простя, ще простене Бегача.

Не бих искал да му причиняват това.

Слава богу, всичко приключи бързо и по най-добрия начин. Бегача, когото от този момент щяхме да наричаме Беглеца, се лутал няколко часа из близкия град (боях се, че ще търси направо летище и самолет за Ню Йорк), после открил полицейското управле-

ние, където вече знаеха за инцидента, поискал да говори с шефа, оня го изслушал внимателно, записал си, казал, че веднага ще задейства системата, и пред него вдигнал слушалката да говори директно с централата на ФБР. После му предложил да го придружат обратно до селището с най-хубавата (цивилна) кола на управлението.

Не знаех как да подхожда към Беглеца, той се беше върнал от „другия“ свят, беше смешил времена. В такъв случай терапията вероятно трябваше да бъде прекратена и да излезе оттук. Или може би сам щеше да го поиска. Представих си как разказва на всички, че истинското време тече навън, а тук им пробутват някакво минало на старо. При посъпването си в селището пациентите (поне тези в по-ранен етап на заболяването) и техните близки знаеха, че това е същността на терапията. И все пак за чистотата на опита беше по-добре да не влизат частици от друга реалност. Средата трябваше да остане асептична откъм примеси на други времена.

Това, което направи Беглеца след завръщането си, беше съвсем неочаквано. Слушах го как след вечеря разказва, че отвън в града всички са подложени на експеримент. Разиграват им някакво бъдеще, пичове... Вървят едни хора с шнурове в ушите и малки телевизорчета в ръцете и не поглеждат встрани, заболи очи в тях. Или снимат страшно скъп фантастичен филм, или изпробват какво ще бъде след 50 години. Това беше изводът на Беглеца, огласен публично. Бил чел скоро в „Тайм“ някакви прогнози и сега сигурно експериментират по тях. Ама толкова е изкуствено всичко, че никой няма да им се върже. Добре че са ги оградили от нас, завърши той.

Не се притеснявайте, каза ми после, не съм казал на никого от тези навън коя година е, да не им развалям експеримента.

После се извини, че е създал главоболия, попита ме вярвам ли, че ще се задействат сериозно за Джон и ще го опазят.

Помислих малко и казах – да. Имаше цяла година, докато вестниците ме опровергават.

29.

ЧИСЛА

Виждаш накъде върви светът, каза една сутрин Гаустин... Пълен провал, всичко, което преди време очаквахме за следващите двайсет-трийсет години, не се случи. И сам знаеш, че част от провала на бъдещето е и провал на медицината. Светът старее и на всеки три секунди някой губи памет.

Статистиките бяха новата му obsesия, следеше ги, съпоставяше и анализираше денонощно растящата крива за различните болести на паметта, данните на Световната здравна организация, на Европейската и на няколко по-големи национални центрове. Тези на САЩ например бяха наистина страховити – към 5 милиона с деменция, още 5 милиона и половина болни от Алцхаймер. В света сега са над 50 милиона, казваше Гаустин, само регистрираните, това е държава по-голяма от Испания, до седем-осем години ще бъдат 75 милиона, и пак само диагностицираните. В Индия например 90 процента от дементно болните никога не са диагностицирани, а в Европа близо половината. Близо половината в Европа, представяш ли си, тоест удвои цифрите, които знаем. Край нас е пълно с хора, за които спусъкът вече е дръпнат, но те не знаят. А може ти и аз да сме част от тях... Проверявал ли си се?

Не.

И аз не съм. Идва някаква глобална деменция.

Гаустин знаеше как да прониква във всичките ми скрити страхове. Напоследък имах чувството, че всеки ден ме напускат, изсулват се тихо като невестулки имена и истории.

Има и нещо друго, това е една от трите най-скъпи болести в момента, продължи той с числата. Американците са си го изчислили, 215 милиона на година, и то преди пет години. Това са лекарства, социални работници, лекари, придружители, представяш ли си колко много придружители трябва. Там някои политици ще се усетят много скоро да яхнат вълната, ще тръгнат брожения, никой няма да иска да плаща огромни суми за хора с ментални увреждания, които вече са само *в тежест на обществото, нелечимо болни, нуждаещи се от милостива смърт*, ще искат радикална здравна политика, някаква *реал политик* в медицината... познато ти е, реториката е изработена и приложена още през 30-те.

Добре че не трябваше да възстановяваме и трийсетте, помислих си, но все пак бях надничал в тях. Спомних си корицата на „Нойес фолк“ от 1938-а, издание на национал-социалистите със снимка на „нелечимо болен“ и надпис *60 000 райхсмарки е сумата, която този човек с генетично заболяване струва на обществото за една година. Скъпи сънароднико, това са и твоите пари*.

Нашите пациенти биха били първи в черните списъци. С тях се е почнало – с психиатричните клиники и гериатриите.

30.

Веднъж в клиниката доведоха една възрастна жена, госпожа Ш., която отказваше да влезе в банята и изпадаше в тиха истерия само при вида на душа. Това се случва понякога, в тежкия стадий на заболяването хората стават агресивни, своеволни, като деца, които се заинатяват за обичайни преди неща. В такива случаи намираме сапуни и шампоани от едно време, които още пазят миризмата си, тоалетни принадлежности, шапки за баня от тогава, някогашни дебели хавлии с монограм, огледала с кокалени дръжки, дървени гребени... Всичко, което би направило познато и близко една баня. Но в случая нищо не помагаше. Тя все така се дърпаше, плачеше и молеше сестрите да бъде пощадена. И тогава с Гаустин се заровихме в архивите, издирихме оцелели родственици на тази жена, документи и разбрахме, трябва да призная, че Гаустин се досети първи, госпожа Ш. беше оцеляла от Аушвиц. Самата тя явно беше опитала да забрави и да не говори за това. Но сега, в късния стадий на заболяването, онова, което цял живот е искала да изтрие, се връщаше като насрещен влак и нямаше как да се спаси в други спомени и в друго време. Някъде Примо Леви пишеше, че лагерът е онази неизбежна реалност, в която знаеш, че рано или късно ще се събудиш насред съня на живота. И това усещане не намалява с годините.

Изведнъж вечните сутрешни въпроси на госпожа Ш. дали са открили майка ѝ и живи ли са братята ѝ, получиха обяснение. Разбрахме защо се запасява с корички хляб и остатъци от столовата, криейки ги в шкафа си. Всичко, което отключваше тази памет, трябваше да се избягва – душовете, чаткащите токчета на сестрите в коридорите (заменихме ги с меки чехли). Дежурното осветление беше приглушено. Част от столовата беше разпределена на по-малки уютни сепарета, за да се избегнат големите общи помещения, тракането на прибори, скупчването на хора. Неволно си давах сметка колко много неща в една клиника са потенциално заредени със скрито насилие, както би казал Фуко. Нищо повече няма да е невинно – баните, столовата, газовата печка, лекарят с престилката, който иска да ти сложи инжекция, осветлението, лаят на кучета отвън, резкият глас, някои немски думи...

Това беше един от редките случаи, в които Гаустин беше готов да се откаже от събуждането на памет.

31.

НОВИ И ПРЕДСТОЯЩИ ДИАГНОЗИ

Family collapse disorder

Някъде в швейцарско село един баща се връща вкъщи и заварва непознати лица вътре, жена и двама млади мъже, които се разполагат спокойно в дома му. Заклучва ги, звъни на полицията, полицаите идват и обграждат къщата.

Татко, какво ти става, крещят синовете му отвътре.

Говори се, че прииждащата масова загуба на памет може да е нещо като вирус, който стига до хипокампуса, руши мозъчните клетки, невротрансмитерите блокират. И мозъкът, това висше творение на природата, се превръща за година и нещо в парче пихтиеста маса. Няколко световни учени даваха пример с пчелите и алармираха, че това, което се случва с мистериозното им чезнене, така нареченият *colony collapse disorder*, е всъщност същият Алцхаймер механизъм, само че приложен към човешкото семейство.

Синдром на прескачащата плоча

Една сутрин те се събуждат след неспокойни сънища и откриват в леглото, че с тях се е случила метаморфоза...

Времето е прескочило, както прескачаха едно време плочите.

Млад мъж и жена, студенти, си лягат заедно вечерта и се събуждат 20 години по-късно. Усещат, че нещо не е наред с телата им, сковани, болезнени, не са чак членестоноги, но не е по-добре. В стаята нахлуват някакви непознати деца и крещят.

Мамо, тате, ставайте, спите цял ден...

Кои сте вие, как се казвате, питат двамата в спалнята... Чакайте малко отвън.

Къде ми е косата, по дяволите. Какво пихме снощи, бяхме на купон... Ти помниш ли какво си сънувала?

Не, нищо.

И аз.

Хм. Чакай малко, имаше някакви хора, нещо ми честитиха, после... не, всичко се губи. Опитай се да си спомниш ти.

Аз трябваше да се прибирам при нашите, тъкмо си взех изпитите за трети курс.

Бяхме в една група, нали?

Трябваше да им се обадя, че няма да се прибера. Поглежда часовника си. Дали да звънна сега? Коя година сме?

Къде ми е косата, по дяволите, той пак пипа голото си теме.

Ходехме от няколко месеца. Вечерта, като се напихме, каза, че искаш да се оженим.

Човек какви ли не глупости говори, като се напие.

Явно сме го направили...

Нищо не помня. Това не е онази квартира.

Сигурно сме се оженили. Нещо сме бачкали. Сигурно сме имали приятели. Нищо не помня, нищичко. Може би сме ходели на море, сигурно сме ходели на море. Знаеш ли как се казват децата?

Не, за бога, идея нямам за деца.
Трябва да отидем на лекар.
На лекар ли, и какво ще кажем?
Ами събудихме се днес и се оказа, че са минали двајсет години.
Видя ли календара?
Да, видях, 2020 година е. Две хиляди и двајсета. Че това е другият век направо.
Чакай, кога бяхме в трети курс, кога беше онази вечер?
Трябва да е било 1998-а.
Точно така, напихме се след изпита по какво беше... и ти остана при мен. Правихме каквото правихме, и заспахме. Но тогава аз бях на 23 и имах коса, по дяволите.
И нямаше толкова... беше по-слаб, искам да кажа.
И ти беше по-различна.
А какво казваме на лекаря? Събудихме се тази сутрин, след като последното, което помним, е, че си легнахме през юни 1998-а. Спали сме двајсет години. Ами да не сте спали, ще каже лекарят. Какви са ви оплакванията? Ами такова, оплешивял съм, ще кажеш, а аз съм остаряла. И нищичко не помним. Абсолютно нищо.

Завиват се презглава и заспиват отново, с надеждата, че този път ще спят на обратно и ще се събудят пак в онази квартира.

32.

ЗАЩИТЕНО ВРЕМЕ

Моментът, в който Гаустин реши да отворим клиниките за минало не само към пациентите, а и към техните близки, беше следващата стъпка. После се появиха желаещи да живеят в конкретни години, без да са придружители. Хора, които не се чувстваха у дома си в сегашното време. Някои, повечето предполагам, го правеха от носталгия към щастливите си години, други – от страх, че светът неудържимо е тръгнал надолу и бъдещето е анулирано. Една особена тревожност витаеше наоколо, човек можеше да усети тънкия ѝ мирис при вдишване.

Не бях наясно със себе си редно ли е в клиниките да влизат практически здрави хора, беше ли редно такова смесване. Или пък правото на минало е свещено и би трябвало да важи за всички, както казваше Гаустин. Хората търсеха това и ако не тук, щяха да го намерят другаде. Всъщност бяха започнали вече да никнат всякакви други набързо спретнати хотели за минало.

Гаустин нямаше моите колебания и постепенно започна да отваря режима на клиниките все по-широко. За човек, чиято обсебиса е миналото, всяко разширяване на полето беше добре дошло. Правеше го внимателно все пак. Не съм сигурен, че имаше стратегия, нито че търсеше печалба. (Ниша определено съществуваше.) Според мен виждаше нещо много повече от добре обезпечения чек на миналото. Искаше да влезе в часовниковия механизъм на самото време, да бутне някое колелце, да забави, да се опита да върне стрелката назад.

Идеята на Гаустин отиваше още по-нататък. Не просто да идваш за няколко часа през деня като на фитнес, а да останеш... той не каза завинаги, може би седмица, месец, година. Да живееш на това място. Казвам *място* и виждам колко не на място е тази дума. Гаустин искаше всъщност да се отвори *време* за всички. Защото ставаше дума тъкмо за

това. Там, където другите мислеха в пространство, квадратни метри или декари, той измерваше в години.

Експериментът беше в това да създадем защитено минало или „защитено време“. Времеубежище. Искаше да отворим прозорец във времето и там да живеят болните, но и техните близки. Да дадем шанс на възрастните двойки, които цял живот са били заедно, да останат заедно. Дъщери и синове, по-често дъщери, които искаха да прекарат с майка си или баща си още месец или дори година, преди нещата да се срутят съвсем. Но не просто да стоят до леглото им в една асептична бяла стая. Идеята беше да останат заедно в една и съща година, да се срещнат на единственото възможно „място“ – в годината, която още се мержелее в угасващата памет на родителя.

33.

ПОСЛЕДНИЯТ МАЧ

Вървах в топлата юнска вечер на 1978 г. Някъде от улицата се носеше *such a lovely place, such a lovely place, such a lovely face...*⁷ „Хотел Калифорния“ на „Ийгълс“ се лееше отвсякъде тази година. Мрачно и упоително, някъде губеше смисъла, после се връщаше пак, китарната кода беше наистина хипнотизираща. Биваше си ги момчетата. Музикалните списания им предричаха бляскаво бъдеще. Трийсетина години по-късно от всичките им албуми щеше да е останало само това парче.

*...some dance to remember, some dance to forget...*⁸

На централната улица масите на ресторанта отвън бяха запълнени. От някакъв тумбест бакелитов телевизор течеше финалният мач на Световното по футбол. Предаваха пряко от Буенос Айрес. Спрях и се загледах. Холандия срещу Аржентина, Европа срещу Латинска Америка. Знаех добре как ще свърши този мач, беше първият, който гледах заедно с баща си преди 40 години. Заради непрекъснатите номера на аржентинците сме на страната на Холандия, но тя явно ще загуби. В деветдесетата минута Роб Рензенбринк ще получи топката след дълго подаване, ще шутира и... ще удари гредата. Заложили сме на губещия отбор. Би трябвало да сме свикнали, защото България винаги е губила, пък и в случая играят други. Но човек никога не свиква. А Холандия играе прекрасно. Не е честно, нали добрите винаги побеждават, удрям с малкия си юмрук по масата. Опитвам да се ядосам повече от баща си. Баща ми се обръща към мен и казва: *Виж, старче* (така ми викаше), *животът е повече от една загуба*.

Има неща, които човек запомня за цял живот. Може би защото бащите по онова време, и моят не беше изключение, никога не говореха с нас като с големи. Затова тази реплика беше от реда на извънредните събития. Това трябва да е било бащиният завет. Така и не разбрах съвсем дали има предвид, че животът ще е пълен със загуби и това е само първата от тях, или че животът винаги е по-голям от всяка загуба. А може би и двете.

Ресторантът гъмжи, всички са превъзбудени от мача. Там, на последната маса, стои един мъж на 80, с абсолютно бяла коса, светли очи, висок и слаб. Не отлепя поглед от

⁷ Тъй прекрасно място, тъй прекрасно място, тъй прекрасно лице... (англ.)

⁸ Някои танцуват, за да си спомнят, други танцуват, за да забравят... (англ.)

телевизора, но сякаш не участва във вълнението, поне не видимо. Не мигва и не помръдва. Проправям си път и сядам до този мъж. Може ли, питам. Поглежда ме, без да завърти главата си, и едва видимо потрепва с долната устна.

Мачът вече върви към края на второто полувреме, резултатът е равен. Стадионът ври. Ударът в гредата предстои. Предстоят продълженията. Всички скандират името на Кемпес. Ето сега 90-а минута. Красив параболичен удар, всички по масите настръхват, привържениците на Холандия се надигат от столовете, готови да извикат, топката лети заплашително към вратата на Аржентина, пада на крака на Рензенбринк удар... А! Ааааа... Греда. Викът, който е бил подготвен за гола, в крайна сметка се свива в провлачена въздишка...

Поглеждам мъжа до мен. Всъщност през цялото време се опитвам да гледам мача през неговите очи. При удара на Рензенбринк, той само свива дясната си ръка на масата в юмрук. Значи все пак се вълнува.

Резултатът остава равен, напрежението расте, коментаторът е прегракнал. Следват няколко минути пауза, в които се поръчват нови бири. Гледам лицата на хората. Дали всички гледат като за първи път този мач. Или част от тях все пак знаят, спомнят си, придружителите със сигурност. Но какво значение има всъщност, няма разлика, лицата на всички са напрегнати и озарени. Не се знае как ще свърши мачът, който е свършил преди 40 години. Опитвам се и аз да го гледам като за първи път. Може би този път чудото ще се случи. Всичко е възможно, всичко отново предстои.

Утрешните вестници ще бъдат изкупени веднага, ще има първи анализи, снимки от мача. Същите отпреди 40 години, просто препечатани на нова хартия, миришещи още на мастило. Ще се говори цял месец за този мач, за гола на Кемпес в продълженията. За отказа на холандците да се явят на награждаването, за отказа на Кройф да участва в националния на лалетата, което предопределило изхода на Световното, за мръсната игра на аржентинците със забавянето на мача заради гипсираната китка на един холандски играч... За всички онези подробности, от които е направена историята.

Но сега не ме интересува историята, интересува ме само биографията. Хората не бързат да се разотиват, допиват си бирата, коментират, ядосват се. Дори тези, които са на страната на аржентинците, не смеят да се зарадват. Аз стоя на масата до мъжа. Тъмно е, хората стават и тръгват. Излиза студен вятър.

Хващам го за ръката и казвам тихо, но отчетливо: *Виж, старче, животът е повече от една загуба.* Той се обръща много бавно към мен. Гледа ме, не съм сигурен какво вижда, какво препуска в опразнената му памет. Минали са 40 години, откакто гледахме този мач заедно.

Ако ме няма в паметта му, има ли ме изобщо?

Минава минута. Размърдва устни и повтаря без глас, само с устните, но аз разбирам, това е паролата, две срички – *Стар-че...*

Това е последният ни разговор. Повече не ме разпознава, всичко се развива страшно бързо. Мозъкът се е предал, провинциите на тялото се бунтуват. Взел съм го при себе си в селището, което Гаустин току-що е отворил.

Разбира се, преди това съм проверил наличното в страната, от която идвам. Клиниката, в която влязох уж да видя роднина, за да ме пуснат, беше отчайваща. Повечето бяха вързани, за да не буйстват, въртяха обезумели очите си и виеха тихо като добичета, загубили гласа си от викане. Мисля, че беше най-ужасяващото нещо, което съм виждал в живота си, а съм виждал наистина ужасяващи неща. Какво се чудите, сам съм на 30

души, не мога да ги удържам, ама не се мъчат дълго... подхвърли някакъв санитар, подминавайки ме в коридора. Изхвърчах навън и затваряйки входната врата, видях принтирана на обикновен лист обява на погребална агенция с няколко телефона. Запомних името ѝ: „Мemento мори“.

Грабнах баща си и въпреки волята му го доведох в клиниката на Гаустин. Човек има право да умре като човек. Последните три години, когато е в съзнание, непрекъснато иска да си отиде. „Да си отиде“, на неговия език значи да му помогнем да умре. Написал го е на всички възможни листчета, дори на тапетите в неговата стая. Докато още можеше да пише.

Десет месеца по-късно се предавам и решавам да видя възможностите за евтаназия. Просто да проверя.

34.

ПЪТЕВОДИТЕЛ ЗА КРАЙ

Никога преди не сме подозирали, че загубата на памет може да е смъртоносна. Или поне аз не съм подозирал. Винаги съм го приемал по-скоро като метафора. Човек изведнъж си дава сметка колко много памет носи в тялото си, волна и неволна, на всички нива. Начинът, по който клетките се възпроизвеждат, също е памет. Някаква телесна, клетъчна, тъканна памет.

Какво се случва, когато паметта започва да се оттегля? Първо забравяш отделни думи, после лица, стаи, търсиш тоалетната в собствения си дом. Забравяш заученото в този живот, то не е много и скоро ще се изчерпи. И тогава, в тъмната фаза, както я наричаше Гаустин, ще дойде забравата на онова, което се е трупало отпреди теб, онова, което тялото е знаело по природа, без да подозира. Ето кое ще се окаже смъртоносно.

Накрая умът ще забрави как се говори, устата ще забрави как се дъвче, гърлото ще забрави как се преглъща.

Краката забравят да ходят, как ставаше, по дяволите... Някой е помнел вместо нас как се вдига единият крак, свива се в коляното, прави полудъга и се поставя пред другия крак, после се вдига този, който е останал отзад, нова полудъга, поставяш пред другия. Първо петата, после цялото стъпало и накрая пръстите. И пак вдигаш другия крак, който сега е изостанал назад, свиваш в коляното...

Някой гаси електричеството в стаите на собственото ти тяло.

Последната фаза на болестта не беше съвсем в обсега на нашите клиники, но хора умираха и тук. Повечето отиваха в хосписи, изкарваха още малко време на животоподдържащи системи, въпреки знаците, че тялото вече отказва да поддържа живот. Самоубива се на части, орган по орган, клетка по клетка. И на телата им писва, уморяват се, искат покой.

Само на няколко места в света това желание на тялото може да бъде чуто. Освен за живите, Швейцария е и раят за умиращите. Няколко години подред Цюрих е неизменно вторият най-добър град за живеене в света. Вероятно е първият най-добър за умирање, цяло чудо е, че не се правят такива класации, поне не официално. Най-добри градове за умирање. Разбира се, най-добри за онези, които могат да си го позволят. Умирането доста е поскъпнало. А била ли е някога смъртта безплатна? Може би с хапчета е малко

по-скъпо, с пистолет е по-трудно, докато се добереш до него, но има къде по-прости и съвършено безплатни начини – удавяне, хвърляне от високо, въже. Една позната казваше, иде ми да скоча от покрива, но като знам как ще ми се разроши косата, докато падам, и после кой знае полата как ще се смачка, петна и всичко, досрамява ме и се отказвам. Все пак човек го снимат в такива случаи, нали, хората гледат...

Ето знаците на здравето тяло, то се срамува, предвижда, мисли за бъдещето, дори и след смъртта си, суетно е. Истински желаещото смърт тяло вече не изпитва суета.

С две думи, ако можеш да се самообслужиш, минаваш гратис. Но какво става, когато вече нямаш сили да се самоубиеш, и не просто сили, а нямаш вече и памет как се прави това. Как се напуска този живот, по дяволите, къде сте скрили вратата? Никога не си имал опит от първа ръка, или най-много един-два, но все неуспешни. (Всъщност тъкмо неуспешният опит за самоубийство е истинската трагедия, успешният е само процедура.)

Как, по дяволите, се самоубиваше човек, чуди се угасващият мозък, как беше в книгите. Имаше там нещо с гърлото, нещо с гърлото ставаше, въздухът, спира въздухът или водата влиза и те пълни като бутилка... или остроно реже, май имаше въже, но какво да правя с това въже...

Тогава идва асистираното самоубийство. Какъв израз само. Положението е толкова зле, че не можеш нищо без асистент, дори да умреш.

И в тази безнадеждна ситуация се появява услугата. Ако си в състояние да си я поръчаш и покриеш сам, си щастливец. Ако не, вкарваш в разход и размишление най-близките си. Въпросът е как те, плащайки за твоето убийство, да не се чувстват убийци. О, човешката цивилизация е твърде напреднала, когато трябва да се оправдае едно убийство. Никога не я подценявайте за това. Винаги ще измисли една хубава дума. Ев-та-на-зия. Звучи като древногръцка богиня. Богинята на добрата, красивата смърт, представям си я с тънка спринцовка в ръка вместо жезъл. „Евтаназията е смърт, причинена за доброто на човека, комуто е причинена.“ Ето я неловкостта на езика, който трябва да оправдае акта и се гърчи, усуква, захапвайки опашката си накрая. Убивам те за твое добро, ще видиш (няма как), че ще ти стане по-добре и болките ще отминат.

Предполагам, че в тази страна практиката никога не е спирала от Втората световна насам. Евтаназията ѝ отива. Нелегална в началото, после полулегална. Всички са си затваряли очите, както толкова други пъти, и са давали шанс на частните клиники да поемат запътилите се към смъртта хора от Европа. От едната част на Европа, нека сме точни. На тези от другата част, от моята част, и това е отказано. То упойки нямаше, къде ти евтаназия. Смъртта при комунизма не ти е някаква глезотия в копринени чаршафи. Освен това никой няма да ти даде паспорт и виза да напуснеш държавата с едноръчен билет, без гаранция, че ще се върнеш. Отиваш, умираш и автоматически ставаш невъзвращенец, поради което те осъждат на смърт. Задочно и посмъртно.

Швейцария като евтаназия. *Switzerland as eutanasiland*. Ако търсите добра дестинация за умирање, можем да ви помогнем. Странно е, че този бизнес на смъртта не е влязъл официално в гидовете, в туристическите наръчници. Всички пътеводители са направени с илюзията, че човек е жив и пътуващ. Това е изнесеното пред скоби. Смъртта не съществува в пътеводителите на света. Какъв пропуск!

А когато наближи човек да отпътува? Когато е пътник вече в другия смисъл на думата? Защо още се бавят с издаването на пътеводители за такива пътници? А може би вече има, кой знае.

Sterbetourismus. Почти съм сигурен, че думата е измислена първо за Швейцария. Данните сочат около 1000 чужденци на година, предимно немци, но и доста англичани. И не само неизлечимите. Възрастни двойки, които са решили предварително да си отидат заедно, ако един от тях е терминално болен. Представям си ги как идват, благи и неловки, хванати за ръце. Така, хванати за ръце, да минат през цялата процедура. Не искат да се изгубят из необятните елисейски полета. Не могат да си уговорят час и място за среща.

Цената. Каква е цената все пак. Преравям сайтовете. Около 7000 франка за подготовката. С погребението и всички формалности – 10 000 франка. Със сигурност, ако наемеш убиец, ще е по-скъпо, и то без комфорта.

Може би двойките ползват някакво намаление. Но и 7000 франка не е чак толкова много за страна като тази. Значи печелят от оборота. Като се има предвид колко е поскупнало всичко... Явно цената на живота пада, докато всичко останало се вдига. Макар че в човешката история смъртта никога не е държала високи цени, а в XX век беше безбожно евтина. Да, да, сигурно залагат на оборота.

От друга страна пък кое да му е скъпото, 15 грама пентобарбитал на прах. Можеш да си го вземеш в Мексико от всеки ветеринар, като кажеш, че ще евтаназираш престарялото си куче.

Изучавам внимателно сайта на една от тези организации. Организацията се води нон-профит, сайтът е доста семпъл, в зелено. Никога не съм си представял зеленото като цвят на смъртта. Логото отгоре *To live with dignity, to die with dignity* (Да живееш с достойнство, да умреш с достойнство) по-скоро отпраща към орден на самураи, което не е лишено от смисъл. Семпла снимка на целия екип, навяваща тънък ужас – всички широко усмихнати, хубави бели зъби и разтворени ръце. Колко души бяха? Дванайсет, като апостолите, дали са го търсили нарочно, едва ли. През 2005-а един от тях обаче се оказва Юда и изнася вътрешна информация, нарича организацията „добре платена машина за смърт“.

Няма никаква обратна връзка, в този смисъл няма и рекламации.

This process is absolutely risk-free and painless (Процесът не крие рискове и е абсолютно безболезнен), така пише в медицинската брошура, която ми дават. А не е ли опасен за живота? Какво искат да кажат, по дяволите, че не получаваши стомашни усложнения, констипация, пристрастяване, падане на кръвното?

Има и намаление през летните месеци. Явно хората предпочитат да умират най-вече през зимата. Дали намаленията карат повече хора да се решат? Като за последно човек все пак няма защо да се стиска толкова, може да си позволи известен лукс. Предполагам, че посредниците и дискретните мениджъри на смъртта (сигурно има такива, прикрити като туристически агенции) се възползват от това. Дълга черна лимузина, за да има място за носилката, ако сте на легло, която ви отвежда по пътищата на Европа. Ако пациентът желае и е в състояние, спираме за нощувка в Австрия, после следобед на Цюрихското езеро. На връщане лимузината се превръща в катафалка и отнася урната директно, без спирки по обратния път.

Sterbetourismus е за хора с възможности, бедните не ползват евтаназия.

След цялата касапница на Втората световна и индустрията на смъртта в лагерите Европа може много по-трудно да си позволи предлагането на добра смърт. Така неутрализират превръща по неизбежност Швейцария в деликатен монополист. Както би казал Гаустин, каквото и да хванеш в Европа днес, то винаги ще те заведе до Втората световна. След 1939-а нищо вече нямаше да е същото.

Отидох да видя сградата, където се извършва ритуалът или процедурата, беше съвсем невзрачна. По-скоро приличаше на голяма двуетажна барака с пластмасово външно покритие. Обстановката вътре също е скромна, ако съдя по снимките на сайта. Легло, шкафче, картина на стената и два стола. Част от прозорците гледат към езерото.

Гледах да чета всичко хладно и технологически, за да не мисля за другото. Странно, че през цялото време си представях себе си, а не баща си. Технологията беше ясна, но как все пак се справяш с чувството за вина. Баща ми, сякаш усетил това, деликатно ми помогна. Както цял живот родителите се жертват ненатрапчиво за децата си. Отиде си сам. Стоях последните часове при него, държах ръката му, чудех се какво би искал да усети отново с последните клетки памет, ако можеше. Запалих една цигара „Стюардеса“, от склада на 70-те, източните запаси. Баща ми беше най-красиво пушещият човек, когото познавах. Опитвах се да му подражавам, когато тайно палех първите си цигари. Дръпнах сега от стюардесата вместо него, забелязах как ноздрите му леко потрепнаха и клепачите регистрираха промяната. После утихна.

Отиде си последният човек, който ме помнеше като дете, казах си. И едва тогава се разревах, като дете.

35.

Откъде тази лична obsesia по миналото? Защо ме дърпа назад като кладенец, над който съм се надвесил? Защо ме мамат с лица, които знам, че вече не съществуват? Какво има останало там, което не успях да взема? Какво чака там, в пещерата на това минало? Мога ли да измоля едно връщане обратно, без да имам дарбата на Орфей, само желанието? И дали онова и онези, които успея да изведа оттам, няма да бъдат убити от мен с едно обръщане назад още по пътя?

Все по-често се връщам към „Одисеята“. Винаги сме я чели като книга на приключенията. По-късно разбираме, че е също книга за търсенето на бащата. И разбира се, книга за връщането в миналото. И така е минало. Пенелопа е минало, домът, който си напуснал, е минало. Носталгията е вятърът, който надува платната на Одисей. Миналото съвсем не е абстрактно, направено е от много конкретни, малки неща. Когато след седем години щастлив живот с нимфата Калипсо тя му предлага безсмъртие, ако остане с нея завинаги, Одисей все пак отказва. Чудил съм се за себе си, хайде и всеки от нас да бъде честен и каже би ли отказал такова предложение. Имаш на едната везна безсмъртие, вечно млада жена, всички радости на света, а на другата – завръщане там, където едва ли те помнят, приближаваща старост, обсаден от разбойници дом и застаряваща съпруга. Коя везна ще избереш? Одисей избира второто. Заради Пенелопа и Телемах, да, но и заради нещо конкретно и дребно, което той назовава: димът от комина, заради спомена за дима, който се носи от комина на родната къща. Да види още веднъж този дим.

(Или да умре у дома, да се разнесе като дим от комина.) Цялата тяга на това връщане се е концентрирало в този детайл. Нито тялото на Калипсо, нито безсмъртието тежат повече от дима на един комин. Димът, който няма тежест, наклонява везната. Одисей поема назад.

Веднага след 1989 г. един политически емигрант, невъзвращенец, осъден задочно на смърт, се връща в родния си град. Не е бил тук 40 години. Първото, което иска да види, разбира се, е родната си къща, строена още от неговия дядо. Хубава, голяма къща в центъра на София, национализирана през годините, била китайско посолство, после опразнена... Развеждат го из етажите, припомня си стая по стая, но нищо особено не проговаря на сърцето му. Нищо не ми говореха тези стаи, разказваше на другия ден. Поисках да ме заведат в мазето, там беше „ледникът“, така му викахме, мястото, където стояха на хладно разни продукти. Поех си дълбоко дъх и сякаш всичките миризми от онова време ме удариха, чак тогава се разревах и разбрах, у дома съм, върнах се. Заради ледника, нищо друго. Размрази ми сърцето тоя ледник.

Какво ли не бих дал да разбере как продължава историята на Одисей после, след завръщането му, месец, година-две по-късно, когато еуфорията от пристигането е отминала. И любимото куче, единственото живо същество, което го е разпознало веднага, без нужда от доказателства (безусловна любов и памет), е умряло. Започва ли да съжалява за гърдите на Калипсо, за нощите на онзи остров, за всички онези чудесии и приключения по дългия път? Представям си го как става късно вечер от общото легло, което някога сам е сковал, излиза крадешком да не събуди Пенелопа, сяда на прага отвън и си припомня всичко. Цялото двайсетгодишно пътуване се е превърнало в минало и луната на това минало го притегля все по-силно, като по време на прилив. Прилив на минало.

*Най-краткият роман за Одисей,
след завръщането му у дома*

Една нощ, вече остарял и отпуснат, започнал да забравя, той напуска дома си тайно, всичко му е омръзнало, и тръгва назад да види за последно местата, жените и чудовищата, които е срещнал. Да върне отново в опразнената си памет спомен за това как е било и кой е бил той. Защото по тежката ирония на старостта е започнал да се превръща в онзи Никой, с чието име някога хитро се е представил пред Циклопа.

Телемах го намира вечерта, паднал до лодката, на стотина метра от дома, без спомен какво прави тук и къде е тръгнал.

Прибират го в една къща при някаква жена, която той вече не помни.

36.

Какъв грабеж е животът (и времето), а? Какъв разбойник... По-лош от най-лошите обирджии по пътищата, които нападат кроткия керван от засада. Онези разбойници се интересуват само от кесията ти и скритото злато, ако си смирен и ги предадеш без дърпане, ти оставят другото – живота, паметта, сърцето, онази работа. А този обирджия, животът или времето, идва и взема всичко – паметта, сърцето, слуха, онази работа. Дори не подбира, каквото му падне. Не стига това, ами се подиграва. Прави така, че да ти увиснат гърдите, омършавява задника, изкривява гърба, разрежда косата, побелява я, слага косми в ушите, ръси бенки по тялото, старчески петна по дланите и лицето, кара

те да ломотиш глупости или да мълчиш оглупял и безпамятен, защото ти е откраднал всичките думи. Този мръсник – животът, времето или старостта, все едно, една сган са, една банда. В началото поне се старае да е любезен, краде с мяра, като ловък джебчия, без да усетиш, малки неща – копче, чорап, леко пробождаване горе вляво, два диоптъра, три снимки от албума, лица, как ѝ беше името...

Заклучваш вратата, спираш срещите, тъпчеш се с витамини, откриваш абсолютно доказаната магия на дълбоководното водорасло от езерото как му беше името, което връща младостта, калция на малките рачета от чистите северни морета, фантастичните качества на българското кисело мляко или розово масло, вариш на бавен огън костен мозък от говежди кости, източник на колаген за съединителната тъкан, следиш лунния цикъл за житната диета, после все по-навътре в дебрите на духа, Дон Хуан, Дънов, Блаватска, пропадаш в мистиката на стари учения, Ошо, правиш (неуспешни) опити за прераждане, първичния вик, обратно броене, дишане в някакъв квартален физкултурен салон, зяпаш успоредки, шведски стени, козата за прескачане, докато ти говорят за изматата на физическото тяло и те въвеждат в салона на астралното, а на теб пред очите ти са все тези уреди по физическо, дето те мъчеха като ученик, и си казваш, ето малката радост на старостта, няма вече да се катеря по гредата и шведската стена, астралното тяло няма тази грижа, а после, докато с мъка се изправяш, бързо разбираш, че всичките други тела са те напуснали освен собствено физическото – това куцащо старо магаре, с което потъвате сами в мрака, без повече страх от разбойници.

37.

Непрекъснато произвеждаме минало. Ние сме фабрики за минало. Живи машини за минало, какво друго. Ядем време и произвеждаме минало. Дори смъртта не е решение. Човекът си е отишъл, а миналото му е останало. Къде отива после всичкото това лично минало? Изкупува ли го някой, събира ли го, изхвърля ли го? Или ще се търкаля като стар вестник, подмятан от вятъра по улицата. Къде отиват всички онези започнати и недовършени истории, прекъснати връзки, които още кървят, всички зарязани любовници, „зарязани“ – думата не е случайна, касапска дума.

Дали миналото се разгражда, или остава като найлоновите торбички практически непроменимо, отравящо бавно и дълбоко всичко наоколо? Не трябва ли да има някъде и фабрики за рециклиране на минало? Може ли изобщо да се направи нещо друго от миналото освен минало? Може ли по обратен път да се рециклира в някакво бъдеще, макар и втора употреба? Ето ти въпроси.

Природата анихилира историческото време или го преработва, както дърветата правят с въглеродния двуокис. Глетчерите на Северния полюс не са се трогнали много заради 30-годишната война. Но всичко се е записвало в тях, в леда и вечно замръзналата земя. Топенето оголва трупа на миналото, мамутът на миналото се изправя. И ще се смесят времена и епохи, някъде в Сибир започнали да покълват семена, престояли 30 хиляди години в замръзналото. Земята ще отвори архивите си, без да е ясно ще има ли читатели за тях.

Сега, с идването на антропоцена, за първи път глетчерът, костенурката, винената мушица, гинко билобата и дъждовният червей усещат с такава сила, че нещо в човешкото време се е сменило. Ние сме апокалипсисът на света. В този смисъл и собственият си

апокалипсис. Каква ирония – антропоценът, първата ера, кръстена на човека, най-вероятно ще се окаже и последна за него.

(Гаустин, „За края на времето“)

38.

Постепенно Гаустин започна да се променя. Миналото се беше превърнало за него в оня бял кит, който той преследваше със заслепяващата страст на Ахав. Стъпка по стъпка започваха да отпадат някои принципи, задръжки, които само щяха да се окажат пречка пред голямото. Трябва да му се признаят обаче две неща. Първо, че си даваше сметка за това, опитваше се да го овладее. И второ, не преследваше никаква непомерна амбиция, а леко старомодна и романтична идея (ако приемем революциите за старомодни и романтични) за поврат във времето, за малко разместване и търсене на слабо място, през което миналото може да бъде „опитомено“, ползваше точно тази дума.

След онази първа среща и изчезването му по-късно в 1939-а (по неговото летоброене) Гаустин беше специализирал психиатрия и разстройства на паметта, сякаш за да рационализира собствената си obsesia. И наистина, този Гаустин, когото срещнах отново, можеше да изглежда абсолютно нормален. Само понякога, в дъното на очите му, в изпуснати фрази или жестове, проблясваше за малко нещо от други времена. Стори ми се обаче, че в последните месеци това все по-често намираще начин да го надвие, да надвие и науката, с която се беше обезопасил. Виждах го как се съпротивлява, как се опитва (все по-трудно) да запази спокойствието на човек, който живее тук и сега, а миналото е само проект, вид реминисцентна терапия, която беше развил до непредвидими граници.

Един или два пъти, когато се опитвах да му припомня онази наша първа среща като студенти край морето и писмото му от навечерието на 1 септември 1939-а, лицето на Гаустин рязко се променяше и той бързо сменяше темата. Сякаш онзи там е бил друг човек или е било моментна загуба на разсъдък, която той вече е преодолял и не иска да му се напомня. Представих си за момент как се събужда всяка сутрин, той, съшитият от много времена, и преди първото кафе, още в леглото, пуска разума си да построи днешния свят и себе си в него – годината е тази и тази, мястото е това и това, аз съм психотерапевт, специалист по разстройства на паметта в клиниките за минало, които сам създадох, денят е събота, да не забравя годината.

Всяка obsesia ни превръща в чудовища и в този смисъл Гаустин беше чудовище, може би по-дискретно, но чудовище. Вече не му стигаше клиниката за минало с нейните стаи и етажи, не му стигаха кампусите от различни десетилетия, които се разрастваха и умножаваха. Представях си как един ден цели градове ще сменят календара си и ще минат с няколко десетилетия назад. А какво ще стане, ако една цяла държава реши да го направи? А няколко? Записах го в един от тефтерите си, казах си, че от това, ако не друго, може да стане малък роман.

Част II. РЕШЕНИЕТО

*Какво имаше всъщност? Какво се носеше във въздуха? Приближаване на криза. Сладливост. Готова да се развихри раздразнителност. Безименна нетърпимост. Една всеобща склонност към язвителни словопрения, към яростни изблици и дори към сбивания. Ожесточени спорове, необуздани крясъци всеки ден увличаха единични лица или цели групи...*⁹

Томас Ман, *Великото раздразнение*,
из „Вълшебната планина“

1.

И тогава миналото тръгна да завладява света...

Предаваше се от човек на човек като епидемия, като Юстиниановата чума или испанския грип. Помниш ли испанския грип от 1918-а, питаше Гаустин. Лично не, отвърщах. Страшно беше, казваше Гаустин. Хората просто падаха по улиците. Можеше да се заразиш от всичко, само някой да ти каже здрасти и на другата вечер си мъртъв.

Да, миналото е заразно. Заразата беше плъзнала навсякъде. И не това беше най-страшното, а някакви бързо мутиращи щамове, които сриваха всякакъв имунитет. Европа, която си мислеше, че след няколко тежки загуби на разсъдък през XX век вече има пълна резистентност срещу определени обсесии, национални лудости и пр., всъщност беше сред първите, които се предадоха.

Никой, разбира се, не умираше (поне не в началото), но вирусът действаше. Не беше ясно дали се предава по въздушно-капков път, дали, ако някой извика *Германия (Франция, Полша...)* над всичко, *Унгария за унгарците* или *България на три морета*, самите пръски слюнка в тези фрази няма да прехвърлят вируса.

Вирусът на миналото се предаваше най-бързо през ухото и окото.

В началото, когато по улиците на някоя европейска страна се появяваха хора, облечени в национални носии, това беше по-скоро екстравагантност, шарено петно, може би някакъв празник, може би начало на карнавал или временна мода. Всички им се усмихваха, подминаваха ги, някои подхвърляха закачка или си шушукаха.

Някак неусетно хората в носии започнаха да завладяват градовете. Изведнъж стана неловко да ходиш с дънки, яке или костюм. Никой официално не беше забранил панта-

⁹ Превод от немски Тодор Берберов.

лоните и европейското облекло. Но ако не искаш да те гледат накриво или да те подминават презрително, ако искаш да си спестиш някакви реплики, а по-късно и няколко юмука, добре е да си сложиш една абичка отгоре или тиролски кожени гащи, според това къде точно си. Меката тирания на всяко мнозинство.

Веднъж президентът на една централноевропейска държава отиде на работа с национален костюм. Кожени ботуши, тесни гащи, везан елек, малка черна панделка на бялата риза и черно бомбе с червено мушкато. Дрехите му стояха като на някогашен майстор на чардаша, вече пуснал коремче, но винаги готов да скочи с изненадваща пъргавина, ако чуе свирня от нечия сватба. Това се хареса на хората, на телевизиите също, и той започна да ходи всеки ден по този начин.

Европейските депутати също влязоха бързо в новия тренд и скоро Европарламентът заприлича на немска новогодишна програма от 80-те, както се изрази журналист от „Евронюз“, припомняйки „Шарено котле“ на гедерската телевизия – общ и сплотяващ спомен за няколко поколения източноевропейци.

Вицепремиерът на една югоизточна държава също надяна потури с гайтани, червен пояс и сложи рунтав калпак, който знае защо украсен с пуканки. Министърката на туризма облече тежък червен сукман и везана риза с широки ръкави. Пендарите ѝ блестяха като от истинско злато и се появи слух, че носи част от тракийското златно съкровище, пазено в трезора на държавата. Постепенно всички министри тръгнаха в носии и накрая заседанията на кабинета заприличаха на седянка. Разпускаме седянката, казваше премиерът вместо протоколното „закриваме заседанието“. Имаше известна неловкост в началото, когато военният министър се появи на кон с четническа униформа, препасан с дълга сабя и револвер „Наган“ със сребърна дръжка в силяха. Конят седеше цял ден вързан до черните мерцедеси пред Министерския съвет, а един полицаи му подаваше торба зоб и неловко чистеше фъшкиите.

Един-два сайта се опитаха да иронизират, но гласът им беше тъй слаб и дори дразнещ на фона на общата еуфория, че бързо заглъхна.

Започваше нов живот, живот във възстановка.

2.

Една вечер пред клиниката на Хелиосщрасе щяха да спрат две тихи електрически „Тесли“, от които да слязат трима мъже в тъмносини костюми и да влязат при Гаустин. Един от тях, този, който ги водеше, беше идвал и преди заради майка си, после още няколко пъти пристигаше сам и водеше дълги разговори с Гаустин. Идванията му бяха дискретни, инкогнито, беше един от „тримата големи“ в Съюза.

Тази вечер дойде целият триумвират. Гаустин щеше да ги покани в любимия си кабинет от 60-те. Щяха да стоят цяла нощ, да говорят, да повишават глас и да се смълчават.

Миналото навсякъде се надигаше, наливаше се с кръв и оживяваше. Беше нужен радикален ход, неочакван и изпреварващ, който да спре неудържимата центробежност. Времето за обичане беше свършило, идваше време за мразене. Ако хейтът беше брутен вътрешен продукт, то ръстът на благоденствие в някои страни скоро щеше да удари небето. Известно забавяне, удържане на процеса и печелене на още време – нещо такова, струва ми се, бяха дошли да търсят тримата мъже в синьо тази вечер.

Когато говорим за Алцхаймер, за амнезия и загуба на памет, пропускаме нещо важно. Страдащите от това не просто забравят което е било, а са абсолютно неспособни да правят планове дори за близко бъдеще. Всъщност първото, което си отива при загубата на памет, е самата представа за бъдеще.

Задачата изглеждаше така. Как да се спечели малко време напред, когато си изправен пред остър дефицит на бъдеще. Простият отговор беше – като се върнеш малко назад. Ако има нещо сигурно, това е миналото. Петдесет години назад са по-сигурни от петдесет години напред. Връщайки се 2-3-5 десетилетия назад, печелиш точно толкова напред. Да, може да е вече преживяно, да е бъдеще „втора употреба“, но пак си е бъдеще. Пак е по-добро от нищото, което зее сега. Щом Европа на бъдещето вече е невъзможна, да изберем Европа на миналото. Просто е, като нямаш бъдеще, гласуваш за миналото.

Можеше ли Гаустин да помогне?

Той можеше да направи клиника, улица, квартал, дори малко селище за минало. Но да върнеш една държава или цял континент в друго време – тук вече медицината ставаше политика. И моментът за това явно беше дошъл.

Можеше ли Гаустин да ги спре?

А искаше ли?

Не мога да бъда сигурен. Подозирам, че тайно е мечтал точно това развитие, че дори, да ми бъде простено, е подхвърлил невинно тази идея на своя събеседник в синьо. Не мога да знам. Или мога, но не искам. Всъщност тримата искаха съвет, експертиза, някакви инструкции, но явно решението вече беше взето. А и Гаустин не държеше ексклузивните права на миналото. Не и за цял континент.

Всъщност идеята не изглеждаше толкова лоша, а и с просто око се виждаше, че няма друг изход. Миналото и без това нахлуваше през всички трудноудържими пробойни. Трябваше изпреварващ ход, който да овладее положението, да му придаде някаква форма и ред. Добре, като толкова искате минало, ето ви минало, но да го гласуваме и изберем заедно.

Референдум за минало.

Това щеше да се говори онази вечер. Или така щях да го съчинявам, отвън в антрето, с тефтера.

3.

Имам една мечта... Мечтата ми е един ден синовете на бившите победени и синовете на бившите победители в Референдума за минало да могат да седят на една маса... Мечтата ми е всеки да живее в държавата на своето най-щастливо време...

Наблюдавах как Гаустин се развихря, без да напуска кабинета си от 60-те. Разбира се, той не произнесе публично нито една реч. Но във всичко, което говореха тримата мъже в синьо, можеше да се чуе неговият глас, усвоени думи и интонации от Сократ до Мартин Лутър Кинг.

Струва ми се, че това беше проект, в който всеки инвестираше различни мечти.

Затова и в крайна сметка щеше да успее.

Затова и щеше да се провали с трясък.

4.

Всички избори дотук бяха за бъдещето. Този щеше да е различен – първи референдум за минало.

Зов за завръщане. Европа избира своето минало... Европа – новата утопия... Евротопия... Европейски съюз на общото минало.

Такива бяха заглавията из европейските вестници. Ако не друго, Европа беше добра в утопиите. Да, континентът беше миниран с минало, което го разделя, две световни войни, стотици други, балкански, междусъюзнически, трийсетгодишни, стогодишни... Но имаше и достатъчно памет за съюзявания, живот в съседство, памет за империи, които събираха уж несъбираеми народи векове наред. Хората не си даваха сметка, че сама по себе си нацията е ревливо историческо пеленаче, което се прави на библейски старец.

Ясно беше, че лесно договаряне за единно континентално минало на този етап е невъзможно. Затова, както се и очакваше, в традициите на старата либералност (макар изборът на минало да е консервативен акт) се реши, че всяка страна членка ще направи свой референдум. Поради извънредността на процедурата и за да не се губи време, към въпроса дали да има връщане в миналото гласувалите „за“ трябваше да посочат и конкретното десетилетие или година, която избират. След това щеше да се върви към времеви алианси, а по-нататък би могло да се гласува и за единно европейско време. Всички приеха Меморандум за близкото минало, уточняващ начина за провеждане на референдума в страните от Съюза. Стана сякаш по-бързо и лесно от очакваното.

А после щяха да се сговарят различните... *минала*.

(Хм, тази дума нямала множествено число, виж ти. Миналото е само в единствено число.)

5.

Все повече знаци за прииждане на минало, докато пиша тази книга. Времето е близо.

В Куба забраняват премахването на старите автомобили от тротоарите, защото туристите идват тъкмо заради това. Някои страни са обезпечени с минало. Съветски москвичи и американски буици седят и гният едни до други, с изкривени джанти и лющеща се боя, а ръждясалите им скелети се ронят измити от дъжда и изсушени от карибското слънце (като онзи оглозган марлин от „Старецът и морето“).

Дали, като дойде един ден краят на времето, ще възкръснат и старите автомобили?

...

Днес във вестника пише, че Германия връща отново пишещите машини в някои от най-секретните отдели на държавната администрация, за да се защити от изтичане на информация след шпионския скандал преди няколко години. Няма как да хакнеш и източиш пишеща машина. Намирам тази новина за знакова. Назад към прекрасния аналогов свят.

...

В Обединеното кралство се завръщат млекарите и все повече хора си поръчват мляко в стъклени бутилки, оставени навън пред вратата сутрин.

...

Новият брой на „Ню Йоркър“ е препечатал (за първи път) старата си корица от 1927 г. Какво ли ще стане, ако в един и същи ден всички вестници и списания решат да препечатат старите си издания от един определен ден преди петдесет-шейсет години? Дали нещо във времето ще проскърца?

...

Появила се е радиостанция, която пуска цели дни от други десетилетия, в реално време, с новините от тогава, разговорите и цялата програма за съответния ден.

6.

Самото определение за близко минало се оказва обект на повече спорове и затова компромисно се прие границата да бъде гъвкава, а държавите да се придържат в рамките на XX век.

В решението за такъв референдум имаше нещо романтически обречено, особено след опита с Брекзит, но нали самите хора все пак трябваше да решат къде искат да живеят. Всичко спуснато отгоре така или иначе не работеше и предизвикваше единствено раздразнение. Референдумът беше най-лошата възможна процедура, но друга, както се казва, не беше измислена.

Това ще е последният опит пред едно невъзможно бъдеще, говореше председателят в синьо, ние трябва да изберем между две неща – да заживеем заедно в едно минало, както сме го правили вече, или да се саморазпуснем и избием взаимно, както също сме правили. И двата варианта са легитимни. Спомнете си онзи велик стих на Одън *We must love one another or die*. Направи кратка пауза и повтори отново с нарочно снишен глас *We must love one another or die*, давайки си сметка, че изковава лозунг, който утре медиите ще подемат.

Чувах Гаустин зад всяка дума. Тези хора най-сетне се бяха научили да говорят, или по-скоро да слушат.

7.

Понякога имената наистина са правилни по природа, както се твърди в Платоновия „Кратил“. Има нещо знаково в самата етимология на думата „референдум“, *referendum*, ако слезем до латинския произход от глагола *re-fero*, което значи *връщам назад, пренасям назад*.

Връщането назад беше заложено в самата дума, никой не беше се сетил... Референдум за минало. Дали понякога игрите на езика с неговите етимологии и тавтологии не подсказват повече, отколкото мислим? И дали през фанфарите на тавтологията не идва откровението на един нов апокалипсис?

8.

Първа, преди години, се беше отделила страната, която винаги се е чудила дали е част от континента, или не. Великобритания, както я наричаха вече.

За всичко е виновна литературата, казах веднъж на Гаустин.

Както винаги, засмя се той.

И конкретно, продължих, „Робинзон Крузо“. Самоувереността, че островът ти дава всичко необходимо за оцеляване, живот и прочее, идва тъкмо от Дефо. Ще се оправя и сам, къльне се Робинзон, Бог с мен. Ще се оправим сами, казват наследниците му, Бог да пази кралицата (но дори и без нея ще се оправим).

Да, съгласи се Гаустин, щеше да е по-добре, вместо Дефо, да бяха чели Дън.

И изведнъж започна с глас от XVII век, мога да се закълна, без да знам къде съм го чувал, на онзи английски да нарежда онова, което помним повече заради един роман на Хемингуей:

*No man is an Iland, intire of it selfe; every man is a peece of the Continent, a part of the maine; if a Clod bee washed away by the Sea, Europe is the lesse, as well as if a Promontorie were, as well as if a Mannor of thy friends or of thine owne were; any mans death diminishes me, because I am involved in Mankinde...*¹⁰

В това е проблемът – Дефо победи Дън, каза тогава Гаустин с тъга, която можеше да потопи цялата британска флотилия.

Мълчахме известно време и той повтори с гласа си от XVII век: *Смъртта на всеки земен жител ме отслабва...* Странно е, че винаги сме пропускали заглавието: „Посвещения за спешни случаи“. А случаят е спешен.

Сега отново имаше казус с Великобритания. По силата на Брекзит тя трябваше да остане извън референдума. Но веднага се надигна едно проевропейско движение на Острова, което настояваше, че Великобритания по право следва да бъде включена в Референдума за общо минало, тъй като в същото това минало тя е била част от Европа и Съюза. Всяка нация, както и всеки човек, имат своите моментни умопомрачения, заявяваше движението, нека се даде исторически втори шанс за излизане от него.

Тезата за „историческия втори шанс“ цитираше точно преамбюла в меморандума. Но на Брюксел му беше писнало от британщини в последните години и предпочете да заеме една здравословно твърда позиция. Отказа.

9.

Докато течаха тези разговори обаче, се случи друго чудо. Швейцария, която винаги е била нещо като скрит остров вътре в Европа, изведнъж прояви желание да се включи в Референдума за минало. Това беше наистина неочаквано и централата в Брюксел известно време не знаеше как да реагира. Витаеха всякакви съмнения защо Швейцария така леко се съгласи да наруши собствените си традиции. Дали е открила пукнатина, слабо място в проекта, от което разумно да се възползва? В крайна сметка в едно предпазливо споразумение с няколко допълнителни клаузи се даде разрешение за нейното участие. Швейцария беше остров, но също и една Европа в миниатюр. Къде другаде можеш да видиш събрани в едно Германия, Италия и Франция. Така че отвъд подозренията имаше нещо много естествено в желанието ѝ да опита, при известна автономност, включване в референдума.

¹⁰ Никой човек не е остров, затворен в себе си; /всеки е парченце от сушата, частица от океана;/ и една буца пръст да отвлече морето, Европа се смалява, /тъй както ако нос е бил отнесен или домът/ на твой приятел, или пък твоят собствен;/ смъртта на всеки земен жител ме отслабва, защото съм частица от човечеството...

10.

Остър дефицит на смисъл

Акутната форма на заболяването се характеризира с рязка, стягаща болка в различни точки на тялото, което възпрепятства точната диагностика. Много от пациентите регистрират пристъпите в късния следобед между 15 и 18 часа.

Трудно дишане е най-често споменаваната проява на пристъп. Чувство на задушаване. „Нямам сили, нито желание да си поема въздух. Издишвам и не знам има ли смисъл да вдишам отново... Спрях да си купувам календари за следващата година“ (Н. Р., 53, домакиня).

„Внезапен прилив на безсмислие, докато седя на дивана“ – едно от най-точните описания, дадени от пациент. Празни полета в паметта, дупки, там, където се опитваш да си спомниш източник на радост. Тъкмо тук лентата е осветена (според оплакванията на едни), токът е спрял (според други).

Извън индивидуалните диагнози се наблюдава тенденция към колективен страх или отказ от бъдеще, футурофобия.

Последици от синдрома – меланхолия, безразличие или силно вкопчване в миналото и идеализиране на събития, случили се по различен начин или най-често неслучвали се. В сравнение с миналото, настоящето рязко се обезцветява, пациенти твърдят, че виждат буквално в черно-бяло, докато спомените им за миналото са винаги цветни, макар и в по-бледи полароидни цветове. Често пребиваване в алтернативно, измислено всекидневие.

(Гаустин, „Нови и предстоящи диагнози“)

11.

Да, референдумът за минало беше радикална идея и всеки таеше своите надежди зад нея. За Гаустин това, разбира се, беше страст. Толкова просто изглеждаше. Това, което важеше за отделния човек в клиниката, сега беше в сила за всички, за едно цяло общество, ако още можем да ползваме това понятие.

За мъжете в синьо течеше финалната секунда, преди да се е задействала верижната реакция на разпад.

За останалия свят? Ако референдумът се окаже успешен и нещата потръгнат, опитът можеше да бъде използван, ако не – така им се пада на европейците, и без това бяха твърде надути последните двайсетина века...

Европа вече не беше центърът на света и беше достатъчно интелигентна да го разбере. В подобно узнаване, независимо дали е за човек, държава или континент, винаги има нещо трагично. Освен това идва обикновено в една по-късна възраст, когато не може да се направи много. Но поне може да се опита.

12.

Един ден Гаустин ми се обади да мина през клиниката.

Вървах към Хелиосцрасе. Априлското слънце грееше меко, без да топли. Тук-там някои дървета бяха започнали да цъфтят. Една тънка миризма на пръст и обор се просмукваше дори тук, в града. Така миришеше някога на село, когато дядо ми хвърляше тор от обора върху градината пред вкъщи. Никога по-късно тази миризма не се повтори,

всички вече хвърляха изкуствен тор, пръстта миришеше на пеницилин. И сега миризмата на естествен тор тук ме връщаше... там, 40 години назад и 2000 километра на изток. Швейцария беше идеалното българско село от моето детство, такова, каквото никога не е съществувало.

На поляната пред клиниката късните зюмбюли грееха в розово и синьо, нарцисите суетно се поклащаха на лекия ветрец, идващ откъм езерото. Харесвам това предмайско смълчаване, преди всичко да се разцвърчи, разжужи и полудее от цветовете.

Но забравките, пръснати из поляната пред клиниката, бяха най-впечатляващи. Точно тук забравки. (С изненада и леко огорчение открих, че латинското име на това ситно цвете съвсем не беше толкова романтично – *Myosotis*, което буквално означаваше „миши уши“.) Предпочитах легендата, според която Флора, богинята на цветята, раздавайки имена на различните растения, подминала това скромно синьо цвете и зад гърба си чула тих глас: „Не ме забравяй! Не ме забравяй!“. Флора го погледнала и го нарекла забравка, дарявайки му способността да навява на хората спомени. Някъде четох, че цветът на забравката лекува тъга или, казано по-официално, има антидепресивен ефект. Освен това семената ѝ могат да престоят в почвата трийсет години и да покълнат едва когато се появят условия за това. Това цвете помни себе си в продължение на трийсет години.

Влязох в клиниката. Гаустин ме беше поканил в 40-те, на първия етаж. Пиеше калвадос и пушеше някакви трофейни немски цигари. На стената висеше стара фронтова карта, където с флагчета бяха отбелязани движенията на различните армии. Върху голяма тежка маса в потъмняло вишнево стояха наредени няколко детайлно изработени прототипа на „Спитфайър“, любимия на кралските военновъздушни сили моноплан от 40-те, бърз и издръжлив. Един „Месершмит“ и един „Хърикейн“ им правеха компания. Стояха изящно, на поставка, сякаш току-що върнали се от битка. Гаустин беше облечен в зелена военна риза с навити ръкави, приличаше на английски офицер, отговорен за десанта в Нормандия, който тъкмо е разбрал, че очакваните метеорологични условия рязко са се променили. Виждах го за първи път в униформа. Разбира се, обяснението би могло да бъде, че не трябва да нарушава атмосферата на десетилетието.

Изпитах чувството, че с мъка се концентрира, като човек, който се опитва да излезе от реката на друго време (няколко пъти съм забелязвал това усилие и преди). Само след седмица започваше референдумът. Знаеше, че се готвя да замина за България, той самият настоя за това. Каза ми, че иска да се оттегли за малко през това време, че ще наблюдава отдалеч. Изведнъж отново ми заприлича силно на онзи млад мъж, когото срещнах преди 30 години, същото усещане за друго време и непринадлежност. Стори ми се, че върви бавно към своята 1939-а, където беше изчезнал тогава. Разменихме още няколко думи, разбрахме се, че като мине всичко, ще се видим. В шест преди войната, нали, пошегувах се аз. (Не знам защо казах „преди“, при добрия войник Швейк беше „след“.) Обърна се рязко, изгледа ме втренчено в продължение на минута. Тъй вярно, в шест преди войната..., изрече, натъртвайки на „преди“.

Не съм сигурен, че трябваше да..., подхванах колебливо.

Ти никога не си сигурен, затова ти трябва, прекъсна ме изнервено Гаустин, трябва ти някой да върши онова, което не посмиваш.

Лесно ти е, защото, като стане напечено, ти просто сменяш времената, а аз оставам...

Но се бия във всяко време като за единственото, а ти в единственото си време се държиш така, сякаш имаш още сто възможни.

(Той е прав, той е прав, по дяволите!)

А ти си... ти си проекция, ти си мономаниак, само че сериен мономаниак, просто не помниш предишните си мании. Не можеш да си играеш с миналото. Сещаш ли се за всичките си предишни проекти... киното за бедни, дето трябваше да разказваме филмите преди прожекция на половин цена, без да сме ги гледали и едва не ни пребиха, а прожектирането върху облаци, а шамарената фабрика... Всички бяха провал, ти си принцът на провалите...

Стига, каза хладно Гаустин, не сме измислили ние референдумите.

Но и не попречихме.

А трябваше ли, каза бързо, преди да затворя вратата на тръгване.

Не знам, сър, отвърнах уж сухо, опитвайки се да вляза в тона на 40-те и неговата зелена риза. Не се засмя. Стиснахме си хладно ръцете и тръгнах. Стори ми се, че ще го изгубя отново...

Част III.

ЕДНА ОТДЕЛНО ВЗЕТА СТРАНА

*Утопиите изглеждат много по-осъществими, отколкото се смяташе някога. Сега ние сме изправени пред друг тревожен въпрос. Как да избегнем окончателното им осъществяване?*¹¹

Бердяев, „Новото средновековие“

1.

ЗАВРЪЩАНЕ

В самолета свири тихо народна музика. Стюардесите се щурат преди полета в стилизирани народни носии, косите сплетени на плитки, сукманите скъсени над коляното. Единственият стюард стои малко смешно в олекотени потури и елек. Гласът на пилота тече по радиоуредбата.

Гордеем се да ви посрещнем на борда на българския национален превозвач...

Ето ги малките подмени на езика. Доскоро се казваше „радваме се да ви посрещнем“. Откъде е дошла тази гордост сега. Авиокомпанията със сигурност не е сред водещите, публична тайна е, че се готвят да я сложат в черния списък. Самолетът започва да рулира, тръгват втръсналите до болка инструкции за безопасност. Слагам си тапите за уши и гледам само движенията на стюардесите. Без звука жестовете им наподобяват странен заклинателен ритуал, жестове на племенни гадателки. Странно е, че това продължава да се изпълнява. Няма данни някой да се е спасил при катастрофа, поставяйки си автоматично спускащата се отгоре маска или изваждайки *жилетката под вашата седалка* и надувайки свирката за помощ. Може би една обща молитва би свършила повече работа.

Самолетът, с който летя, прилича на маршрутка. Няма да се учудя, ако скоро започнат да пускат и правостоящи. Преди години така летях в някакъв вътрешен полет от Белград до Черна гора, правостоящ като в автобус, държейки се за един метален лост. Шофьорът, пардон, пилотът на самолета, беше на една ръка от мен, нямаше врата, само захабена завеска, която висеше откачена в единия край, та си подхвърляхме по някоя приказка с него. В един момент си запали цигара, молах се само да не отваря прозореца, за да тръска навън, прецаквайки херметизацията.

С остаряването страхът от полетите расте, явно се трупа с летателните часове и милите, жалко, че не го осребряват като тях. Една карта *Fears and More* би била добра идея.

След ритуала за безопасност самолетът излита сравнително плавно, може би все пак има резултат от заклинанието на стюардесите. Дамаската е позахабена, мрежичките на седалките – опърпани, бордовото списание – омачкано от нервните пръсти на десетки

¹¹ Превод от руски Надя Попова.

пасажери. Бакелитовият корпус леко проскърцва. Знакът с цигарата само показва колко стари са машините, от епохата, в която все още се пушеше вътре.

Изведнъж над мен, точно до бутона за повикване, каца муха. Муха в самолета. (Един приятел някога ми прати стихотворение с такова заглавие, знаейки страстта ми към мухите, ето че стихотворението се сбъдваше, така да се каже.) Имам особено отношение към това досадно за мнозина създание, така че нейното присъствие тук ме зарадва. Дали е българска, самолетът изпълняваше обратен полет. Или заблудена швейцарска муха (всъщност допускат ли изобщо в Швейцария мухи?), сбъркала полетите. Муха, която ще си остане за цял живот чужденка в една тъмна балканска страна, самонарекла се Швейцария на Балканите.

Имат ли мухите нация? Какви са особеностите на националната муха, изпитват ли привързаност и носталгия по родното, биха ли развили някаква нисша форма на патриотизъм? Какво ще стане, ако сложим национализма под микроскопа на естествената история?

Муха и нация, ето ти сериозна тема. В рамките на историческото или природното време нацията е само пращинка, микроскопична част от еволюционния часовник, далеч по-нетрайна от мухата. Във всеки случай мухата превъзхожда във времето стотици и хиляди пъти появата на нацията. Какъв ли би бил хомо националистикус, ако можеше да се вмъкне в таксономията на живите същества?

Род – Хомо... Сапиенс... Боя се, че още на това ниво самият националист ще подскочи, как така Хомо бе, педерас? Къде ме слагаш?

Откъде тръгнахме? От мухата. И къде стигнахме? До слона на национализма.

Муха, вика в този момент моята съседка, назовавайки очевидното и прекъсвайки току-що построената еволюционна верига в главата ми...

Стюардесата приближава бързо. С нещо да помогна?

Нерегистриран пътник на борда, казвам аз, излетя преди малко.

Мухата обаче прави кръг и наивно каца на същото място. Махай се оттук, викам ѝ наум, но стюардесата с неочаквано бърз жест я улавя в шепа. Дали ги обучават специално?

Моля ви, освободете я, изведнъж казва жената до мен, издала мухата преди малко.

Да, и аз бих ви помолил, присъединявам се аз, тя нищо не прави.

Всичко върви на ръба между ирония и сериозност.

С вас ли е, поглежда ме стюардесата строго, приела играта. Боже мой, ако стюардесите, тези непробиваеми същества, имат чувство за хумор, светът не е изгубен още.

С мен, като домашен любимец, отвърщам. Нали няма проблем?

Само да е в клетка или в скута на стопанина, рецитира тя. И деликатно отваря решетката на дългите си пръсти.

Благодаря ви, че се застъпихте, заговаря ме след малко моята съседка по място. Жена в трудно определяема възраст около 50-те, с тесни сини очи и лунички.

О, аз съм пръв приятел на мухите и нещо като техен историк, казвам небрежно.

Тя се усмихва, давайки си време да прецени дали съм маниакален тип, или мъж с особено чувство за хумор. Струва ми се, че все пак залага на второто.

Не знаех, че мухите имат история.

Доста по-дълга от нашата, отвърщам, появили са се няколко милиона години преди човека.

Странно е да видиш муха на тази височина, казва тя.

Всъщност не би трябвало да е странно. Първото живо същество, пратено в Космоса, е тъкмо муха, Дрозофила меланогастър. Името ѝ е по-голямо от самата нея. Веднага след войната, с трофейните тогава ракети „Фау 2“.

Мислех, че е кучето Лайка.

Всички така мислят. Има особена несправедливост тук. Преди кучето Лайка има доста други кучета, има маймуни, има охлюви... Всички те са останали анонимни. Като горката муха, която все пак първа се е жертвала. Но мухите нямат имена, в това е целият проблем. Нямах ли име, изпадаш от историята.

А защо точно муха, пита моята спътница.

Ето това е хубав въпрос. Защото са краткотрайни и бързосмъртни. Ракетата летила само няколко часа, на 100 км височина, на самата граница с Космоса впрочем. И е трябвало животното с бърз жизнен цикъл. Да се роди, развие, добие полова зрелост, зачене, роди и умре... Всички тези качества ги има простата винена мушица. Освен това смъртта на няколко мухи е къде по-приемлива от тази на куче, маймуна или крава, не мислите ли? Хората страшно се влияят от размера.

Оглеждам се, обектът на нашия разговор благоразумно се е скрил някъде.

В това време започват да раздават мокри кърпички „Българска роза“, ето нещо, което не се е променило от първия ми полет преди толкова години до днес. Миризмата на розово масло се разнася сред облаците. Самолетът се приготвя за приземяване. Виждат се Витоша и очертанията на София, кварталите с панелни блокове, после „Александър Невски“, зеленият правоъгълник на Борисовата градина и лентата на „Цариградско шосе“ долу. Там някъде, вдясно от шосето, в един квартал, наречен „Младост“, съм живял в някакъв друг живот. Изведнъж жената до мен, така и не разменяме имената си, започва да плаче, тихо, кротко, без истерия, обърнала главата си към прозореца. Извинаяте, казва, не съм си идвала от 17 години.

Самолетът се приземява меко, следват задължителните аплодисменти от пътниците. Чужденците, несвикнали с този ритуал, винаги се оглеждат с известно недоумение в този момент. Жената до мен също започва да ръкопляска.

Внимавайте, пилотът може да приеме това за бис и да излети пак, подхвърлям аз.

По уредбата съобщават, че с гордост ни приветстват на българска земя, дават сведения за температурата на въздуха и пускат „Една българска роза“ на Паша Христова, загинала впрочем в самолетна катастрофа със същите тези авиолинии на същото това летище.

2.

Блъскането и пререждането пред гишетата за паспортна проверка могат да минат като запазена марка на мястото. Багажът ще се забави, после таксиметровият шофьор няма да отвърне на поздрава ти и ще потегли сърдит, с мръсна газ, като разбере, че адресът, който даваш, не е на другия край на града. Ще усили музиката и ще запали цигара.

И все пак този път има нещо, което не съм предвидил. Шофьорът, към когото се запътвам, е с широк червен пояс, бяла риза с елек (в пълен контраст с бермудите, които е обул) и дръжката на кама едва видимо стърчи от пояса му. Нещата наистина са отишли

твърде напред, или назад, в случая. Мисля си как тази носия би била по-подходяща за каруца или файтон с два, а не 90 коня, колкото е корейското „Деу“ на старо, което кара той. В последния момент се отказвам да взема таксито (таксиджиите с ками никога не са ми били слабост) и свивам към съседната стоянка. Там поне шофьорите са облечени нормално. Отварям вратата на първата кола и питам свободно ли е таксито. Свободно е, смее се шофьорът и още докато се намествам, казва: нали го знаете оня виц, дето един кубински студент навремето в София спирал такситата, отварял вратата, питал свободни ли са и като му кажат, че са свободни, викал само „Да живее свободата“ и ги отпращал. Засмивам се, макар че наистина съм го чувал.

И с тази кола нещо не е съвсем наред, но го разбирам едва като тръгваме. Докато се изтегляме бавно от летището, виждам, че всички коли са от времето на соца.

„Москвич“, почти извиквам, с тон, в който има въпросителна, съмнение, искрена изненада и недоумение.

„Москвич“, потвърждава гордо шофьорът, дванайска. На 40, наборче ми е, ама здрава машина. Вече не ги правят такива, казва той, палейки от втория път, което за кола на тази преклонна възраст си е блестящ старт (стартер). Мирише зверски на бензин, явно изолациите отдавна са сдали багажа.

Припомних си, че чичо ми имаше някога такъв „Москвич“, той го казваше с ударение на първата сричка, струваше му се, че така звучи по-съветски. Ако телата ни действително имат памет, то тялото ми от 1975-а със сигурност сега си спомняше убиващата седалка, миризмата на бензин и повръщано, винаги пътувах снабден с найлонова торбичка, и ми се гади само като се сетя. Забелязвам и малка портретна снимка на Сталин над огледалото.

На ортака е, казва шофьорът, улавяйки погледа ми, бай Динко е директно за 50-те.

Спомних си как едно време в автобусите снимката на Сталин през цялото време, преди и след култа, не слизаше от шофьорските кабинни. И по-късно, през 80-те, грузинските мустаци се подаваха изпод цветните цици на Сандра и Саманта Фокс.

Помните ли Саманта Фокс, питам изведнъж аз.

Ааа, мисля, че някъде имам запалка с нея, колекционер съм, каза той, пресегна се и отвори жабката, вътре се търкаляха поне десетина различни запалки и още толкова кибрити. Предпочитам тази, извади едно „Зипо“ с гравиран Че. А иначе и тези девойки си ги бива, свали сенника и от обратната му страна грейнаха „златните момичета“ от 70-те, които бяха част от собствената ни перманентна и все така перманентно потушавана юношеска сексуална революция.

Напускайки летище София с пърпорещия москвич, последното нещо, което забелязвам, е огромен билборд на водещия мобилен оператор. Предлага патриотичен пакет с 1300 безплатни минути, достъп до всички български исторически филми и преносимо знаменце със сгъваема дръжка, събиращо се спокойно в кесията с тоалетни принадлежности.

3.

Както при всяко от завръщанията ми тук, неизбежно се настанява тъга. Преди тъгата беше по-светла, като разходка през разрежена гора, в която проблясват невидими паяжини. Обичах да вървя през парка, в горната му част, да минавам покрай езерото с лилиите. Времето, което прекарвах там преди много години в някакъв друг живот, се е стопило без следа. Дали поне светлината е същата? Листата на дърветата, през които

газехме в късния октомври с едно момиче, странно, че помня само есените, та тези листа вече се бяха сменили поне трийсетина пъти оттогава. Дали изобщо нещата си спомнят за нас, това все пак би било утешение. Дали езерото, с всяка жаба и лилия в него, пази някъде отраженията ни. Дали самото минало, самите ние оттогава, не сме се превърнали в жаби и лилии.

Не открих отговор този следобед, само късна, но поносима тъга и хладен априлски въздух. За миг ми се прииска да се обадя на онова момиче. После си я представих – с две деца и мъж; жена, която отдавна е забутала нашата история някъде в горния рафт на кухнята, между празните бурканчета с подправки и тетрадката с рецепти от майка си. Всъщност какво щях да търся от нея – реконструкция, възстановка, припомняне? Да си припомня какво – убегливия цвят на очите ѝ? Или желанието беше по-егоцентрично – да се уверя, че ме е имало, да ми разкаже какво ни се беше случило, два-три спомена, не повече. Да върне на паметта ми няколкото разходки, думи, на какво се смеяхме тогава. Сувенирът на миналото. Тъмните входове, по които се криехме. Паркът. Веднъж зад паметника на... на кого беше? Градът изведнъж се преобразува, има друга топография за любовниците... Съчинихме си квартира, която не съществуваше. Представяхме си какво ни се случва там, как се прибираме в нея. Вчера минах оттам, пишеше тя на старата ми нokia, и си забравих пуловера. Нека стои там и ти напомня за мен. Поля ли орхидеята? Много са капризни. Сами сме с котката, идвай си...

Дали човек може да се събира по този начин, на части, през спомените на другите и какво би се получило накрая, какво франкенщайновско чудовище на миналото би излязло от всичко това? Нещо, слепено от абсолютно несъвместими спомени и представи на толкова много хора.

...Ами ти непрекъснато се смееше... Голям темерут беше, понякога с дни не обелваше дума (това е жена ми, познавам гласа ѝ)... Беше толкова мил, толкова, как да кажа... романтичен, лежахме на пейките и си представяхме как сме станали на по сто години, като костенурки, и пак сме заедно, в една къща със светлосини капандури, на морето... Леле, как псуваше, да не си наблизю, като побеснееш... Слаб, слаб... Натеза доста... Все те карах да не вървиш толкова бързо... Куцаше... Висок... Прегърбен... И като ти видях сините очи... пъстри или зелени, сменяха си цвета според сезона... с червеното яке... Онова зелено кожено яке... Непрекъснато забравяше имена и веднъж... Винаги някаква цигара дими в ръката ти... Не мога да си представя, че си пушил... Имаше няколко думи, които не помнеше, и като разказваш и запещнеш нещо, ти ги изброявах... Разсеян, много разсеян... Човек, който не си губи времето... Тогава видях някаква книга на леглото ми, още първата вечер, тъкмо се събличахме, обърна се и каза, а, не, тръгвам си, не мога да спя с някого, който чете Коелю, а то беше съвсем друг, португалец, с близко име, и много се смяхме тогава... Беше нежен... Малко груб в леглото... Много хубаво си говорехме после...

Всичко това аз ли съм?

4.

Има нещо, има тъга и тяга, които, вместо да отслабват, сякаш се засилват с годините. И то сигурно е свързано с все по-бързото опразване на стаите на паметта ми. Един, който отваря врата след врата, минавайки от стая в стая, с надеждата, надежда и страх, да срещне в една от тях самия себе си – там, където още е цял.

Не е ли тази тяга по миналото в крайна сметка опит да се стигне до онова здраво място, колкото и назад да е то, където нещата са още цели, мирише на трева, гледаш от упор розата и нейния лабиринт. Казвам място, а то е време, място във времето. Един съвет от мен, никога, никога не посещавайте след дълго отсъствие мястото, което сте оставили като деца. То е подменено, изпразнено от време, напуснато, призрачно.

Там. Няма. Нищо.

Един човек тръгва да събира себе си, връщайки се на местата, където е бил дете и е пораснал. Намира предварително адресите на всички момичета и жени, в които е бил влюбен от детската градина насам. Нищо няма да иска от тях, само да ги види, да им каже, че ги е носил цял живот в главата си (искаше да каже сърцето си, но му се стори сантиментално) и само те са останали накрая. Лекарите му дават два-три месеца, не повече. Той скъпернически ги разбива в дни и часове, както разваляш едри монети на стотинки. Струва му се, че така стават повече. Има още три месеца, което означава поне 91 следобед, той обича следобедите и... умножено по 24, значи към 2184 часа. Все още му се виждат малко, затова умножава по 60, после тегли чертата, над 130 000 минути. Така е по-добре, никога не се е чувствал такъв богаташ, може да ги похарчи до последната минута. Пътува цял ден с автобуса до градчето. Къщата, в която е живял, вече я няма. Повечето от другите адреси са сменени. Момичетата отдавна са станали жени, омъжили са се за други, ужас. Кой знае защо той си мисли, че те ще кървят там зарязани в средата на връзката им и все така ще копнеят по него като Чехови героини.

Накрая все пак среща една от големите си любови в градчето. Били на 14. Оженили се наужким, той откраднал за нея един пръстен от майка си (която се убила да го търси). Било високо и замечтано момиче, така го запомнил, приличало на младата Роми Шнайдер. Когато приближава къщата, вижда в двора една възрастна жена с вързана изтощена коса да мъкне леген с дрехи. Не е тя, казва си, преместили са се. Но все пак решава да пита, може да знае нещо.

Тя е.

Нищо от онова момиче не е останало. Не знае какво да каже. Представя се. Аз съм този и този... Тя не може да се сети веднага. Минали са няколко живота оттогава. Гадае, казва грешно име. После сякаш нещо започва да се отваря в паметта ѝ. В този момент излиза старче по потник, мъжът ѝ. Какво има, пита той, стиснал бастуна си, виждайки жена му да говори с непознат мъж през оградата. Какво искате? Той не може да каже какво иска, не е успял да обясни защо е тук.

И тя мълчи.

Нищо, казва нашият човек, нищо, стари неща купувам, снимки, гоблени, часовници, радиоапарати, стари неща. Айде, вика му старецът, да си вървиш по пътя, айде, нямаме нито стари, нито нови...

Жената все така стои като паметник, дори не е пуснала легена. Мъжът се скрива в сянката на отсрещния тротоар. От някое отворено радио се чува сводката за нивото на река Дунав в сантиметри, тази абракадабра на цялото му детство. Три следобед е значи, казва си той, няма нужда да гледа часовника. Тръгва бавно надолу, подметките му залепват в разтопения от жегата асфалт, смалява се, а от джобовите му се ръсят върху асфалта, звънтят меко и греят като монети всички (вече ненужни) минути, които са му останали.

Това, което няма да посмея да направя, се превръща в истории.

5.

Отскачам за един следобед до града, в който съм живял, връщам се всеки път там, макар да знам, че нищо не е останало от онова време, че нито паркът, нито площадчето около безистена, нито улицата, на която израснах, помнят стъпките ми.

Върху стеблото на един кестен до пощата виждам забит с четири габърчета лист, върху който с едри букви е записано следното. Преписвам буквално:

ЗАМЕНЯМ

Голям телевизор L-C-D

32 инча работи добре 8 годишен

За 30 литра ракия

Ямбол, телефон: 046...

15 фев.

Стоя пред тази бележка, истинска приписка, взета от дървото на живота, по-точно забита с габърчета върху него. Ето ти част от българския епос, парче от него, мистерията на българския глас, тих, потаен и изведнъж изригнал със сублимната си мечта.

Телевизор срещу ракия.

Мечта и ужас има тук, мечта и ужас... Февруари, пише отдолу. Само през февруари може да се появи този поплак, с целия му трагизъм... Ракията е свършила, а зимата – не. Ето ти го накратко целия екзистенциален роман на един народ. Джипката на живота, старата раздрънкана джипка, с брезентов покрив, или не, москвичът на собствения ти живот е заседнал в края на зимата, пада мрак, вият чакали, а бензинът е свършил. Мамка му и живот, викаш и блъскаш. Мамка му, мамка ви, и ракията ми взехте. (Никой не ти я е взел, сам си я изпи, но тук открай време така се говори, някой нещо ти взема или ти отпуска.)

И седиш сега насред нищото, в джипката или москвича на собствения си живот. И решаващ, срам –не срам, ще пусна една обява, не се трае вече. Вземаш парче хартия, писмото от банката, с което те предупреждават, че ако не погасиш лихвата до... Ти ракия нямаш, те лихва искат. Обръщаш я и търсиш химикалка. Мислиш да помолиш сина да я напише, че по-хубаво и правилно ще стане, ама те досрамява. Само от това те е срам още. Накрая сядаш и си я пишеш сам, с все грешките и изпуснатите запетаи. Вземаш малко габърчета в шепата и отиваш чак в другата махала, втори път малко срам. И какво залагаш срещу ракията – най-ценното залагаш, разбира се. Мярра за мярра, смисъл за смисъл. Телевизорът или ракията, това е въпросът. Телевизорът е трансценденция, фалшива, разбира се, но все пак последната мечта по другото. Баба ти имаше икона, майка ти – портретче на Ленин, а ти – телевизор. Но защо ти е телевизор, като няма ракия. Телевизорът само разрежда живота, все едно да сипеш вода в ракията... И електронни цигари пуснали, вие утре и електронна ракия ще ми наврете в ръцете, мамицата ви електронна... Е, те толкова е телевизорът, електронна ракия... На, вземете си го обратно, 32 инча екран за 30 литра ракия, по литър на инч, евтино ви го давам. Трийсет литра ракия са месец живот още, месец, че и половина, ако пести.

Само ракията е честна, мамка му. Не те лъже като телевизора, не ти хвърля прах в очите, не плямпа излишно. Удря в носа, опарва ти хубаво гърлото, слиза и сгрива отвътре всичко онова, което отдавна е изстинало. Ракията е българското възвишено, сублимът български, българският телевизор най-сетне.

Какво ли е станало с този човек, мисля си, докато псувам наум. Не трябва ли да звънна по телефона, да проверя? Това не е просто обява, а вик за помощ. Краят на април е. Нито едно от нарязаните отдолу листчета с телефони не е откъснато. Прибирам се в София още същия следобед.

6.

Няма на кого да се обадя и обикалям ветровитите улици на София. Спирам пред някакъв магазин за домашни любимци.

В първи курс на Университета купихме с един приятел двойка папагали за подарък на една наша състудентка. Ама те ще врещят по цял ден, викам. Какво ти пука, каза приятелят ми, нали няма да си при тях. Вечерта на рождения ден беше ужасна, стана някакъв скандал, леко сбиване, бившето ѝ гадже блъскаше вратата – 90-те... Помня ясно как, изнизвайки се, си казах – ето една жена, с която никога няма да живея. Година по-късно стоях в същата тази стая и сменях водата на папагалчетата, които крещяха безобразно. Сутрин им хвърляхме една стара кърпа отгоре, да мислят, че е нощ и да си осигурим поне час спокойствие. Женското папагалче кръстихме Ема Бовари, по това време четяхме Флобер в Университета, а мъжкото – кой знае защо, Печорин. Тя непрекъснато го нападаше и бедният Печорин, който уж въртеше на пръста си всякакви княжни Мери, стоеше умърлушен и окълван, притиснат в тънките желяза на клетката.

Сега си давам сметка, че никога не съм имал толкова приятели като тогава. Гарсоние-рата беше непрекъснато пълна с хора. Запомнил съм как една нощ, в малките часове към 4 сутринта, когато всичко е изпито и изпушено, ни нападна зверски глад. Нямахме нищо в хладилника, бяха най-гладните години на 90-те. Излязохме с двама от компанията да търсим нещо навън, сякаш можехме да убием заек или сърна в празния град. Тъмно, пусто и неустроено, само глутници кучета се носеха по улиците. И тогава като по чудо един бял нисан изпърпори, спря наблизко, стовари пред кварталния магазин три щайги с кисело мляко и си замина. Мразехме (поколенчески) киселото мляко, защото само с това ни хранеха сутрин като деца. Огледахме се, никой не се появи, грабнахме всеки по две кофички, оставихме колкото стотинки имахме по джобовете и хукнахме към вкъщи.

Всички чакаха прегладнели. Никога няма да забравя тази картина, празните бутилки и чаши на масата, десет еднакви купички от алпака пред всеки от нас, ние на по двайсет и нещо сърбаме шумно кисело мляко като ангели. Не знам дали ангелите ядат кисело мляко, но така съм ни запомнил, с бели от млякото мустаци, щастливи и невинни...

Скоро след това щяхме да се разделим, да охладнеем, да се забравим, бунтарите да се кротнат като асистенти в Университета, заклетите ергени и купонджии да бутат колички и да киснат пред телевизорите, хипарите да се подстригват регулярно в кварталната бръснарница. Папагалът Печорин щеше да умре една сутрин, а Ема Бовари да пици и да се блъска от мъка в решетките. Нямахме да преживее и седмица без него. Аз и другата Ема (така се казваше, да) щяхме да се разделим няколко месеца по-късно. Никой от нас нямаше да умре от мъка. Щях да започна първия си роман, за да има къде да се прибирам, когато полудявам, роман за бездомници.

Истината е, че на нито един от онези някогашни ангели вече нямаше как да се обадя, дори на Ема, най-малко на нея. Отвратителното беше, че не можех да ги забравя и (никога не бих го признал пред тях) ми липсваха. Липсвах си аз от времето с тях.

7.

Двата големи митинга на основните сили са предвидени за последната неделя преди референдума. Гъмжи от всякакви движения, борещи се за различни десетилетия. Доводите варират от безплатната медицинска помощ до вкуса на домати и бабината пилешка яхния едно време. Съмнявам се, че референдумът би върнал вкуса на яхнията. Все едно, част от хората вярват, че връщането на близкото минало автоматично ще върне възрастта им от тогава. Светва червената лампичка, и отново си на 15 или на 27.

Всичко това влиза в агитацията, разбира се. В крайна сметка повечето социологически проучвания сочат две основни движения със значителна преднина пред останалите. От едната страна е Движението за социализъм (ДС), по-известно накратко като Соца – за връщане във времето на зрелия социализъм, конкретно в 60-те и 70-те. В основата стои Социалистическата партия, макар движението да надхвърля многократно нейните топящи се редови членове. В този смисъл по-скоро самата партия се опитва да си прелее кръв от него.

Другото движение, с почти изравнени прогнозни резултати спрямо първото, е официално именувано Българи-юнаци, а фамилиарно и неофициално просто Юнаците. Трудно им е да посочат конкретен период, десетилетие, в което да се върне нацията, митът не ползва нашето разпределение по години. Велика България е блян и реалност винаги, според както пише в техните речи. Тъй като в условията на референдума най-отдалечената предвидена граница е началото на XX век, те, удължавайки срока нелегитимно, са избрали едно късно идеално Възраждане, чийто връх е Априлското въстание.

Може ли едно неслучило се докрай въстание да стане сублимно и знаково? А кое друго, ако не неслучилото се всъщност. Не е ли само то, което има потенциала да се случи и съчини така, както искаме, неограничено от фактите. Да бъде възстановено, така да се каже, по памет и въображение. Тук всички имат опит по рождение (и по наследство) с неслучилото се.

Чудя се за коя от двете сламки – на Соца или Юнаците – би се хванал нашият човек с ракията, ракиеният човек. Между тези Сцила и Харибда се опитват да оцелеят и лодките на останалите малки движения.

8.

СРЕЩА С К.

За разлика от предишните ми почти анонимни идвания тук, свързани предимно с клиниката, този път искам да поговоря с някого за ситуацията. Обаждам се на един приятел от Университета, който междувременно е станал професор. Не сме се чували от няколко години, дори не знам дали телефонът му е същият. Тъкмо да затворя, когато съненият му глас казва „ало“ в слушалката...

Струва ми се, че освен изненада в гласа му има и известна радост. Проявата на радост, като чуеш или видиш някого, когото отдавна не си срещал, не е нещо очевидно тук. Помня как при първите си връщания, срещайки на улицата приятел или познат, хуквах да го прегръщам, а той ме поглеждаше озадачено и едва изсумтяваше нещо като а, здрасти, к'во правиш тук. На всичко отгоре К. сам предлага да се видим още тази вечер в една кръчма на покрива на Архивите. Тук все още човек може да си определи среща за същия ден.

Към края на 80-те К. беше млад асистент, обичахме го, защото беше различен от другите. Бяхме го кръстили Кафка, младши асистент Кафка, той знаеше и подозирам, че нямаше нищо против. Беше (и си остана) серт, систематичен, нещо твърде полезно за обърканото ни, пълно с хаотично прочетени книги съзнание. Разговорите с него винаги стигаха до остри спорове, често минаваха ръба на добрия тон, палеше се, беше язвителен, прекъсваше. Академичен биткаджия, но в това имаше нещо очарователно. Не сме били най-близки приятели, но сме пили и спорили из безкрайните кръчми и семинари на 90-те, които никога по-късно не се повториха. Всичките ни срещи започваха с благо-разположение от негова страна, минаваха през дълги разговори и свършваха със скандал. Седмица по-късно той се обаждаше и с искрена почуда питаше, абе, ти що не се обаждаш? Ами нали сме скарани, отвърщах аз. Е да де, тъкмо да пием по нещо за сдобряване.

Скандалите бяха само повод да се сдобрим, което водеше до нов скандал, оттам пък до нов повод и т.н. Така живееха всички в прекрасното бълбукащо време на 90-те.

Може би затова му се обаждам сега, надявам се да е останал този, който все още може да формулира нещата с ясната категоричност на протестантски пастор. Никога не съм обичал и не ползвам подобна категоричност, може би затова винаги ми е липсвал такъв човек. Може би и затова не го обичат. Обичам хора, дето не ги обичат. (Всъщност първата ни среща с К. беше на същия онзи семинар край морето в края на 80-те, където срещнах за първи път и Гаустин. И трябва да кажа в полза на К., че той беше единственият човек освен мен, който се заинтересува от Гаустин, опитваше се да го кани на своите сбирки, но Гаустин, естествено, не се появи на нито една.)

Седим на покрива на Архивите, на свечеряване, *в часа на синята мъгла*, подхвърлих, гледайки как далече в дъното Витоша притъмнява във виолетово. *Като теменужен остров в лунносребърни води*, влиза в играта К. с друг поет. Хващам се, че този град вече е повече литература за мен, знам го единствено през книги и само като такъв все още ме тегли. Градът на 30-те и началото на 40-те, това трябва да са силните му години. Тук някъде наблизо, през 1931 г., светва първата неонтова реклама пред бюрото на френските авиолинии. Неонът влиза веднага в градската поезия. Представям си тези светещи букви, видени за пръв път от едно око, което традиционно се е прехласвало по звездите и месеца. Изгряването на неона сред мижавите светлини на уличните фенери явно е било стряскащо и затрогващо, после бързо става тривия. Много отдавна, сякаш в друг живот, бях се занимавал с рекламите, киното и радиото от този период, бях преглеждал илюстрирани седмичници, листове, филмови списания и наръчници как да си направим сами радиоприемник. Цялата поезия оттогава гъмжи от кондензатори, антени, неони, рекламни марки, „Байер“ и „Филипс“, „Лъки Страйк“, „Бяло конче“, през филмови заглавия и лъва на „Метро Голдуин Майер“... Подхващам този разговор, макар да съм дошъл за друго, увеличаваме се, хвърчат цитати. Помниш ли това... ами онова... *А райски цъфтяха рекламите „Байер“ и „Филипс“?* Хм, замисля се над последното К., а аз се радвам истински, че го хващам да не знае нещо. Казвай кой... Младият Богомил Райнов, викам, преди да стане сатрап.

Ако участвам в референдума за минало тук, бих избрал 30-те (въпреки онова, което има да идва) или много бих се колебал между 30-те заради литературата и 60-те заради неясното усещане, че помня това десетилетие в детайли.

Питам К. кое десетилетие би избрал той. Не бърза да отговори, сякаш трябва да реши в момента. Поръчваме по още една ракия и когато келнерът се отдалечава, К. казва бавно: колебае се между 20-те и 50-те, макар че са с най-нисък процент според агенциите.

Нормално е никой да не ги иска, отвръщам аз, и двете са достатъчно окървавени.

Познавам работата му върху поезията от двайсетте. Има няколко гениални поети тук през онова десетилетие. Най-добрият от тях буквално плаща с главата си, разбита с шрапнел на фронта, кърпена в Берлин, изчезнала шест години по-късно, намерена в общ гроб и разпозната по стъкленото око. Известно е, че спрямо поетите и писателите родното полицейско бездарие от всички епохи е проявявало непоклатим вкус, винаги е успявало да убие най-талантливите и да остави по-некадърните.

Разбирам избора на К. за 20-те, литературният историк иска да се върне при темата си. Но защо 50-те, питам директно. Там е мрачна работа, грубо, безпардонно, терор и лагери, дървенияшка естетика, тодорпавловци.

През 50-те баща ми влезе в Белене, започна К., и никога не излезе същият, нито обели сетне дума за това. В училище бях веднага вписан като неблагонадежден. Когато говорех за врагове на народа, учителите директно ме сочеха с пръст като дете на враг. Бях идеалният пример за това колко е добра народната власт, че разрешава и на такива като мен да живеят и учат с останалите.

Един ден се звънна на вратата, бях на 7. Погледнах през шпионката, видях някакъв страшен, брадясал, с отпуснати рамене мъж срещу мен и автоматично превъртях още веднъж ключа. Сърцето ми щеше да се пръсне. Хайде, отвори ми – човекът отвън знаеше името ми. На непознати не отваряме, извиках му отвътре. Не ме ли позна, баща ти съм, каза по-тихо, сякаш се боеше съседите да не чуят. Погледнах през шпионката и ми се стори, че плаче... Не е баща ми, казах си, но щом реве, не е някой разбойник. Обаче не му отварях. Майка ми беше във фабриката, щеше да се прибере след 2-3 часа. Той стоеше прав на мизерната площадка, дрехите му се сливаха с убитото бежово на стълбището. Питам го как ще докаже, че е баща ми... Мисля, че този въпрос го извади съвсем от релсите. Каза ми, че имам белег на лявата вежда от едно падане зимата като малък. Каза да отворя гардероба и да видя шинела с металните копчета, беше го оставил, като го взеха за справка. Каза, че съм искал да ми разказва непрекъснато за фронта. Всичко това беше вярно, но баща ми беше друг, много по-хубав и млад от него, и взех че го изтърсих. Седна на стълбите и виждах само една смачкана фуражка. Сега си давам сметка колко тъп и жесток съм бил. И пак си казах, не е баща ми, но щом реве, значи е добър човек, изпаднал, и ако майка ми разбере, че съм държал такъв човек отвън... И му отворих. Той влезе, разбра, че не му вярвам много, не ме прегърна, не направи дори опит, сигурно да не ме уплаши, и каза, че отива до банята. Знаеше къде е. Чувах как шурти водата. Слава богу, тогава се върна майка ми, беше чула, че са пуснали затворници с амнистия, и помолила да я освободят по-рано.

Мълчим известно време и К. продължава. Та бих минал през 50-те заради баща ми, той си отиде година по-късно. Нищо не успяхме да си кажем, нищо не успях да изкопча от него.

Докато К. разказва, сякаш се е превърнал в друг човек, струва ми се изведнъж остарял, нищо от предишната му хладина и язвителност не е останало, дори острият му профил се е оттеглил. Беше се превърнал в баща си, за когото разказваше, както рано или късно всички щяхме да се превърнем в бащите си.

После изведнъж се сепва, че се е разчувствал, вика келнера, поръчваме втора шопска салата, това изконно българско изобретение на „Балкантурист“ от края на шейсетте. Бяло, зелено и червено, хитро измислено, подхвърлям аз, за да сменя темата, да сервираш триколяра на чужденци.

9.

Вечерта се спуска наоколо. Някога, само преди трийсетина години, вдясно от нас върху Партийния дом би изгряла петолъчката. Изчистеният неокласицизъм от 30-те на БНБ отсреща прелива плавно в сталинистката архитектура на някогашния хотел „Балкан“ и Министерския съвет. Около празното място на мавзолея се суят някакви работници.

Какво правят, да не вдигат пак мавзолея?

В известен смисъл да, отвръща К. Нали знаеш, утре тук ще е митингът на ДС. Няма да се учудя, ако го вдигнат.

Предполагам, без тялото вътре.

Кой знае, усмихва се кисело К.

Поръчал съм си „тройка с гарнитура“ заради името, което веднага буди спомени от някогашните лета по морето, където баща ми гордо ни поръчваше вечните три кебапчета с гарнитура, обща порция за двамата с брат ми. Това беше да си като големите.

Като от едно време са, казва ми заговорнически келнерът, докато ги поднася.

Надявам се да са по-пресни, подхвърлям.

К. поглежда към порцията ми с лек сарказъм: не ти ли е много соц?

По-скоро е пресолено, отвръщам, опитвайки кебапчето от едро смляно месо като тогава, тук-там с костици, от които може да ти отиде някоя пломба. Лютеница, варен боб и препържени картофи – светата троица на гарнитурата.

Той си взема някакъв винен кебап. Не е вкусно, но за сметка на това порциите са огромни.

Вече си разбрал, че ще се избира между национализъм и социализъм, казва К. Дотук сме я докарали. Ако ме питаш кое е по-малкото зло, не знам. Не че през късния соц нямаше национализъм.

После влиза в любимата си роля на преподавател и масата се превръща в катедра. В един момент двете чинии също влизат в употреба – моята тройка кебапчета с гарнитура е Движението за соц, а неговият винен кебап – Юнашката формация. Говори, че сме пропуснали да обясним комунизма с всичките му ужаси и лагери на по-младите и затова цяло едно поколение вече го приема само като лайфстайл.

Недей, прекъсвам го в един момент, накрая ще стигнем до вечното „ние едно време така, а тези сега...“. Навсякъде по света младите скачат срещу старите, а тук старите се опитват да бият младите. Като по Тарас Булба – аз те създадох, аз ще те убия.

Може и така да е, казва той, нищо не направихме, абсолютно нищо... Тук, дето седим сега, на „Московска“ 5, нали знаеш, е била сградата на Държавна сигурност, а тук долу под нас, в мазето откъм „Малко Търново“, са били килиите за бой. Млатели са здраво някакви хърбави младежи, айде, събувай панталона, ама без да си сваляш обувките. Ако

не става, значи е по-тесен, отколкото трябва, айде за справка на „Московска“ 5, бой по бърбреците да не личи, и ако се разминеш с това, си свиркай. Ама какво, мамка ви мръсна, ви пречат крачолите ми, а?... Защо биете като свине, какво ще стане, ако панталонът ми е тесен долу или ако шлиферът ми е жълт като лимон, или палтото ми е с дървени копчета, копелета тъпи... К. е истински гневен. От съседните маси започват да се обръщат.

Виж, опитвам да го прекъсна...

Чакай малко, казва К., ти не беше ли от тези, дето щяха да правят музей на ДС точно тук в подземията долу под нас? Къде ви е музеят?

Бях, отвърщам кратко. Уж приежа идеята, написахме им 50 страници какво и как е добре да има, завъртя се по вестниците и нищо. Първото, което измислиха, за да не стане, е, че нямало свободно място. Ако стоеше мавзолеят, можело там, ама сега... Изведнъж всички места в София се оказаха заети. И тогава се сетихме за подземията на „Московска“ 5. Знаеш ли как кънти там... Има някаква акустична памет, толкова хора са викали в това мазе. И уж щеше да става, а после всички се дръпнаха, да не разделяме народа, не бил подходящ моментът... С една дума – нищо. Не можеш да направиш музей на нещо, дето не си е отишло.

Мълчим известно време, съседните маси оредяват, захладнява. После К. подхваща разговора отново. Говори как на хората им е писнало от партии, писнало им е от глобализация и политическа коректност...

С какво ги е глобила глобализацията, опитвам се да вметна... и каква политическа коректност точно тук, дето се псуваме за здравей – здрасти?

Виж сега, К. никак не обича да го прекъсват, има несправедливост и хората го усещат. А ние сме се дръпнали като... и хич не ни се рискува да говорим с тях.

Рискува е точно казано, отвърщам. Приказваш като някой, който само трябва да помогне на по-слабите. По-слабите обаче сме ти и аз, нещата са се обърнали, айде виж го най-сетне. И на онези с голите глави хич не им дреме, че някакви с очилца са снизходили да си говорят с тях.

Не си тук постоянно и не можеш да приказваш така, отсича К.

Върви на скарване, като в добрите стари времена.

Чакай малко... Ами ако не искат да ни чуят, какво правим... Иди да говориш за либералния дискурс... Ами те само ще ти се изхият, ще ти свалят очилата, ще ги стъпчат и ще те бутнат да ходиш сам в тъмното, в най-добрия случай. Или ще те млатят с дискурса по главата, докато си търсиш очилата. Разбирам, че прекалявам, К. млъква и някак неволно вдига ръка към главата си, сякаш за да провери дали очилата му са още там. Не ме знае такъв, но съм натрупал много мълчание и няколко ракии. Какво дава националната държава? Дава ти сигурност, че знаеш кой си, че те има сред други, които са като теб, говорят същия език и помнят същите неща – от Хан Аспарух до вкуса на бисквитите „Златна есен“. И в същото време имат обща деменция за други неща. Вече не помня кой казваше, че нацията е група хора, които са се разбрали да помнят и да забравят едни и същи неща.

Ренан, още в XIX век, преподавал съм ви го, вмята К.

Добре, какво става сега, като Европа се раздели на различни времена? Национализмът е така или иначе териториален, територията е свещена. Какво става, ако му се издърпа това килимче изпод краката? Няма обща територия, на нейно място идва общо време.

Въпросът е можем ли го този избор, готови ли сме, промърморва К. Впрочем какво мислиш за цялата тази работа с референдума, изведнъж ме поглежда остро над очилата по неговия начин.

Вечерният вятър разгръща салфетките, масата е отрупана с чаши и неприбрани още чинии. И наред целия този куп изведнъж, който знае защо, си спомням онази далечна вечер от края на 80-те, семинара край морето, сякаш от друг живот (К. също беше тогава на масата). И малката порцеланова чинийка, която минаваше изящно над главите ни, със сметанката за Гаустин.

Не знам, отвърнах, вече не знам.

И аз нищо не разбирам, казва К.

Давам си сметка, че никога не съм чувал точно този израз, произнесен от него. Нещата явно не са наред, щом най-категоричният човек, когото познавам, клати несигурно глава.

Някъде зад нас се чуват гърмежи... после един тройно разцъфнал в бяло-зелено-червено фойерверк увисва за секунди отгоре ни.

Репетират за утре, казва К. Да се махаме.

Моят някогашен приятел, младши асистент, сега професор, Кафка. Чувствам го по-близък откогато и да било, по начина, по който човек изведнъж чувства близък озовалия се до него по време на бедствие. Звездите над нас светят по кантиански хладно, а моралният закон се търкаля някъде по улиците. Долу работниците продължават да строят мавзолея на Георги Димитров с някакви леки материали и сигурно до сутринта ще са готови. (Все пак през 1949 г. го бяха вдигнали с истински непробиваем цимент само за шест дни. После през 1999-а трябваша седем, за да го разрушат.)

Минавайки край тях, К. не се сдържа и подвиква: Момчета, а кого ще полагаме вътре?

Няколко от работниците се обръщат, поглеждат го заканително, но не казват нищо. Като отминаваме, зад гърба ни ясно се чува: Гледай само да не си ти.

10.

МАНИФЕСТАЦИЯТА

Събудих се на другата сутрин с главоболието на Одън от 1 септември 1939-а. Беше неделя, 1 май. Идеален ден за манифестация и въстание. За Соца – Ден на труда, а за Юнаците – Избухването на Априлското въстание. Митинги на двете най-големи сили, само седмица преди референдума.

Реших, че трябва да взема участие и в двата, да вляза под прикритие като симпатизант и участник, за да имам съвсем автентичен опит отвътре и да има какво да разказвам после на Гаустин. Не беше трудно да си набавя и двата костюма. Костюмът беше пропуск, паспорт, членска книжка. Движенията си бяха отворили собствени щандове и продаваха със специална отстъпка. Изобщо шиенето на униформи беше се превърнало в един от най-печелившите бизнеси в страната.

Може да е странно, но шивачите бяха привилегирована класа през соца. Помня как, когато упражняването на частни професии беше под възбрана, в приземните стаички само на нашата махала светеха няколко шивашки прозорчета. Ходехме там, водени от майките си, да ни вземат мярка за костюм. Шивачът (сякаш по природа плешив, с рядка коса на тила, кръгли очилца, мустак и лъскави ръкавели, истински буржоазен тип) налагаше плата върху мен, драскаше тук-там с креда, на втората и третата проба виждах как този плат се оформя в крачоли и ръкави, които висяха върху мършавото ми тяло,

забодени с карфици. Имах страх от тези карфици. Като Исусчо на кръста си, мойто момче, смееше се шивачът, отстъпваше крачка назад, примижавайки с очи, айде изпрати гърба, виж какъв хубав ерген ще станеш.

Така, между християнството и ергенуването, с минаване пътьом през шамарената фабрика, растяхме. Но завинаги ми остана подозрението към шивачите с тяхната буржоазност, набожност и карфици. Отклоних се отново, да ми бъде простено, но миналото е пълно с улички, приземни стаи, разкрояване и коридори. И с приписки за неща, които са ни изглеждали неважни, а после изведнъж разбираме, че точно там, в неважното, е гнездила и снасяла патицата на миналото.

Все едно, снабдих се лесно и на много добра цена с двата костюма. Първо облякох този от соца. Техният митинг започваше час по-рано от другия. Социализмът държеше на ранобудните. Революциите, превратите, убийствата се случват рано сутрин, преди изгрев-слънце. Всички ставахме някога в ранни зори, дори не за революции, а за училище, гуреливи и недоспали, слушахме по радиото дразнещия поради ранния час сигнал на „България – дела и документи“ и на детската песничка *У дома часовник трака, ставайте, дечица...* Години наред то звучеше в неразсънените ни уши като *Удомача совник трака...*

И ето ме в 7:30 сутринта вече до подлеза пред някогашния Партиен дом. Там беше сборният пункт за манифестацията. Бях с червена вратовръзка, дълга до пъпа, с широка долна част. Костюмът в мише сиво с едва видими райета и джобове с капаци ми стоеше смешно. Като безплатен подарък към него получих истинска носна кърпа, платнена, мъжка, със син кант и малко гребенче за вътрешния джоб на самото. Трябва да се признае, че бяха помислили за всеки детайл. Ако тези победят, ще трябва да връщаме, казах си, производството на носни кърпи и на малки гребенчета. И изобщо цялата кинкалория на онези времена. „Кинкалория“, откога не бях се сещал за тази дума. С връщането на нещата се връща и езикът. Чепиците ми излъскани, чорапите, кой знае защо, в тъмнозелено, взети вероятно от някой армейски склад. Носех си и каскет за всеки случай, но засега го държах в ръце.

Въпреки ранния час площадът беше започнал да се пълни с ранобудни симпатизанти. Навсякъде се чуваше някогашното *Другарю, Другарко...* В началото мислех, че все пак има някаква шега в това забравено за ушите ми обръщение, но май нямаше. Спомних си как, понеже баща ми се казваше Господин, на всичкото отгоре Господинов, и когато някой познат на улицата му извикаше отдалеч по име Господинеее, Господинее... всички замръзваха. Какъв господин ви е той бе, другарю, намесваше се някой бдителен гражданин. Но и „другарю Господинов“ също беше смешно.

Един старец с побеляла брада беше седнал да си почине на камъните пред Археологическия музей и се мъчеше да се изправи, но не успяваше. В едната си ръка стискаше знаменцето, в другата бастуна, не се сещаше да остави знаменцето, за да се подпре. Отидох да му помогна.

За манифестацията ли, дядо?

За манифестацията, синко. От ОФ-то съм, цел живот член. Мен по онуй време много са ме били, щото много ми знае гагата, ама ако тебе, пак искам да се върне. Щото той социализмът мое да е бил секакъв, ама си му знам цаката, той че ме излъже еднъж, я че го излъжем дважд, все че се погодиме, а туй новото време, то само докато те гледа, и те

обира. Прегазва те като бързия влак, фииниу и айде, седиш по долни гащи, никой те не бръсне за слива.

Отърси панталона си от прахта и ме погледна с присвити очи. Абe, като върнем времето назад, годинките че се върнат ли? Готов съм пак да ме бият, само да съм на двайсе и кусур.

Засмях се, потупах го по рамото, а дядо Матейко (така си го нарекох) ми поблагодари за помощта и заситни към неговия си район.

Другарю... приближи се към мен възрастна жена с лента „отрядник“ на ръкава и червен тефтер на Партиздат, вие от коя партийна организация сте?

А сега де... Така ли ще се проваля в началото на акцията.

От кой район сте, питам.

От Ленински район, изтърсих автоматично, очаквайки жената да извика стоящия наблизо милиционер (да, бяха намерили старите милиционерски униформи за охраната) да ме изведе от площада.

Обратно на очакванията ми, тя засия и кимна разбиращо с глава.

Хората вече забравиха истинските имена на районите от едно време, аз съм от Кировски. Как се казвате да ви запиша?

Смотолевих нещо като Гаустинов, което жената прилежно записа.

Можете да си вземете червено знаменце и безплатни карамфили от онези маси, посочи ми тя и се разделихме.

Виждал съм тази картина стотици пъти, запращал съм я нейде в мазето на съзнанието си и сега тя изплува пред очите ми като призрак, от онези, които обаче знаеш, че са от плът и кръв и няма да се разсеят, ако прокараш ръката си през тях. И в този смисъл, ако те са истински, тогава призракът си самият ти.

Мъже, жени, маса, народ... Мъжете в еднакви, като моя, миши костюми, тук-там някой с тъмносиньо или черно сако. Море от женски шлифери, бежови, в модата на късните 70-те, ако не се лъжа. Сякаш модна къща „Валентина“ или ЦНСМ „Яница“ са отворили отново производство. Впрочем нямаше да се изненадам, ако вече се беше случило. Забелязваха се и някои по-специално облечени жени, с по-друга кройка, вероятно другарките на по-първите хора от партийните комитети, личеше почеркът на внучката на Първия, самата тя дизайнер и „истински моден диктатор“, както пишеше до премала левият сектор от медиите. Жените бяха с бухнали, направени рано сутринта с лак прически, ала Валентина Терешкова, Впрочем самите каски-сешоари във фризьорските салони имаха удивителна прилика със скафандрите на първите съветски космонавти. Нямаше да се учудя, ако при тревога всички в салона можеха да излетят директно с тях. Множеството се суетеше, жените се целуваха, после дълго триеха една на друга червилото от бузите си. Мъжете пушеха, прясно избръснати, с остра миризма на одеколон и хвърляха по едно око на колежките.

Трябва да призная, че цареше радостно оживление.

Аз стърчах неловко, сам, без знаменце и карамфили, та тръгнах към сергията. Свършиха, другарю, вдигна безпомощно рамене жената. Обещаха пак да заредят... Боже, колко мило и познато беше всичко това. Явно съм изглеждал доста отчаян, защото един мъж от опашката зад мен ми подаде кутия цигари, ще запалите ли?

„Стюардеса“! – възкликнах съвсем искрено. Спомен за първата ми цигара, на 9, което е спомен и за първа кражба (от цигарите на баща ми), за първа лъжа, първо усещане, че си мъж, първа революция – колко много неща лежат скрити в тютюна на една цигара.

Човекът явно изтълкува реакцията ми погрешно и извади от вътрешния си джоб друг пакет: Имам и НВ, корекомски.

Засмях се и едва сега го загледах, носеше отровножълта вратовръзка и самото му беше по-особено, различаваше се от масата наоколо. Изведнъж нещо ми просветна, явно в същия миг и на него. Последва познатият жанр на разпознаване, доста тривиализиран от времето на Одисей: Това ти ли си... Ами ти... Мислех, че си в чужбина. Е, чужбина да не е оня свят, и оттам хора се връщат.

Демби, съученикът ми от едно време, после за малко колега в Университета, усети се навреме, че филологията е умряла работа, и изчезна някъде в паралелния свят на ранните 90-те.

Не бяхме се виждали от трийсет години. Последно се занимаваше с продажба на имоти, на самолетни части и отваряше сладкарници „Роза Бела“. Тъкмо в тази конфигурация.

Веднъж ми се беше обадил да измисля рекламно изречение за веригата му от сладкарници, айде де, нали си поет. Никакъв поет не бях, разбира се, студент втори курс филология и беден точно толкова, колкото изисква специалността и курсът, та се навих веднага и съчиних нещо като „Нашите пасти са вашите страсти“, което той страшно хареса, а аз изкарах първия си хонорар от 60 лв., трийсет банкноти по два лева, имах чувството, че са току-що взети от касата на сладкарницата и още лепнат от масления крем.

Демби, с когото заедно преживяхме всички гимназиални простотии, тарикатът на гимназията, един от най-симпатичните мошеници, които можеш да срещнеш. Бяхме взаимно изненадани от присъствието си тук. Наоколо започнаха да свирят тромпети, хората се строяваха в редици. Демби изведнъж се разбърза, пхна в ръката ми визитка: по служба съм, каза, хайде да се видим на спокойствие, след което изчезна в тълпата. Погледнах визитката, преди да я прибера: Деян Дембелиев, телефон... Само име и телефон. Подобни визитки можеха да си позволят единствено прекалено известни или прекалено скромни хора. Демби не беше от вторите.

Изведнъж площадът се преобрази и жужащото множество като по сигнал започна да се строява. Явно имаше някакъв проблем с уредбата, чу се как един от техниците изпсува *мамка му*... и това се разнесе из целия площад. После, да се замаже гафът, веднага тръгна *На крак, о, парии презрени*... Най-отпред върху платформа, носена от електрокари, стояха гимнастици с шорти, готови да направят жива пирамида при сигнал. До мен девойки с воали и флагчета репетираха композиция, като по даден знак част от тях приклякаха и образуваха лице, достатъчно размито, за да прилича едновременно на Димитров и Ленин. Спомних си, че една моя леля цял живот разказваше гордо на маса пред гостите как като студентка през 1968-а била в мустака на Ленин – на Националния стадион за откриването на Младежкия фестивал, пред 40 хиляди зрители, не можете да си представите вълнението. Помня също как всеки път, като слушах историята, така ме напушваше смях, че трябваше да бягам в детската стая, за да не отнеса някой шамар от майка ми. Горката ми леля, цял живот мечтаеше за кариера на *артистка*, както самата тя казваше, а ролята на живота ѝ да се окаже косъм от мустака на Ленин.

Идеята митингът да мине като манифестация, не беше лоша, но имаше и своите недостатъци, тъй като пространството беше ограничено. Трябваше да се извървят само някакви 200-250 метра, докато всички се разположат между мавзолея и Националната галерия, която някога е била царски дворец, който някога е бил турски конак. Гласът на диктора прашеше от тонколониите. Дали се бяха постарали да намерят стари колони, за да се усети нарочно същото пукане и прашене като едно време? Ако беше така, зад движението стоеше сериозен мозък и пари. Парите, беше публична тайна, идваха от Русия, която постепенно и съвсем явно се превръщаше отново в Съветски съюз, връщайки си с референдуми, ако можем да употребим тази дума в случая, загубените преди територии.

Гласът на диктора се разнесе над площада, дълбок и развълнуван, бяха намерили един стар актьор със същата патетика от едно време, неволно настръхваш. Същите думи за кръвта на хилядите герои, трудния, но единствено верен път към светлото бъдеще, жизнерадост и дръзновение, дръзновение и жизнерадост...

Хората наоколо, както и едно време, едва ли вникваха в смисъла на казаното, то и не беше възможно, но самата абракадабра на изричането, интонацията и патосът бяха червената лампичка, достатъчна, за да отключи стомашните сокове на миналото. Бях си намерил място в крайната редица на ОФ блока, мернах дядо Матейко и си кимнахме.

Манифестацията тръгна. Най-напред вървеше духовият оркестър, следван от малък корпус мажоретки. Никога не разбрах кога соцът позволи тази еротика, явно сенилните старчета от Политбюро някъде през 80-те похотливо са дали съгласие. Тези същите старчета, които някога са нареждали да бият печати по бедрата на девойките с къси поли и са ги пращали на „Московска“ 5, изведнъж са одобрили лолитките в четнически униформи.

След тях върху подвижната платформа гимнастиците бяха направили с телата си жива петолъчка, после беше ред на онези девойки, които репетираха с флагчета главата на Ленин/Димитров. Следваха няколко електрокара с огромни стиропорови конструкции и портрети. И най-накрая обикновените трудещи се, ние, с карамфили и знаменца (аз така и не бях успял да се снабдя с нито един от двата атрибута). Нашият корпус беше съвсем в дъното на площада, до галерията-дворец-конак, но пък оттам можеше да се види цялата картина. И най-вече Мавзолеят. Цял-целеничък, вдигнат отново, това беше пикът на събитието. Можеше да се усети как истинско вълнение мина през редиците, когато застанахме срещу него. Работниците онази вечер си бяха свършили добре работата. Мавзолеят грееше като истински, по-бял откогато и да било. Гвардейците отпред изпълниха ритуала по смяната на караула. По даден знак манифестиращите започнаха да скандират три пъти „Слава, Слава, Слава“... Странно кога бяха репетирани, такъв синхрон в скандирането не се получаваше току-така. Във всеки случай аз явно бях изпуснал репетицията и малко нестройно се включих, но ние така или иначе бяхме от ОФ-то, последна дупка на кавала. В този момент на трибуната започнаха да се качват официалните лица, махайки по същия начин с длан, от китката на ръката, като някога. Тук имаше хореография, беше работено, бих искал да познавам сценариста, помислих си.

Изведнъж, като по знак, скандиранията затихнаха и гласът на диктора отново се разнесе над площада. Нека посрещнем вожда и учителя, другаря Георги Димитров... Помислих си, че има гаф в сценария. Може би да почетем паметта, но чак да го посрещнем... И тогава, в настъпилата тишина, първо засвириха фанфарите, покривът на сградата се разтвори, две плоскости се плъзнаха настрани и от вътрешността на мавзолея

бавно започна да се издига ложето на Димитров, същия, както съм го виждал като дете, с червената плюшена плащаница отдолу, с цветята около восъчното тяло и... самото восъчно тяло. Саркофагът увисна над трибуната и застаналите там, една жена в края ѝ бързо се прекръсти. Площадът замръзна. Уплаших се, че мумията може да се изтърколи от постаментата и да падне върху главите на официалните лица. Мисля, че и те се бояха от същото. После двете части на мавзолея безшумно се събраха. И тогава – тиха тръпка на ужас мина по приклепналите редици, защото, о, не, мумията дискретно вдигна дланта си, само дланта, и деликатно помахна. Едва видимо, почти незабележимо. Видях как няколко възрастни жени се хванаха за сърцето и бързо бяха изведени. Веднага се включи гласът на Димитров, някакъв стар запис, че пътят, по който вървим, не е гладък и равен като паважа пред Народното събрание, а *търнлив*... Тези хора така и не се научиха да говорят правилно.

Беше си ужасяващо, трябва да призная, че и на мен ми се стегна сърцето. Когато записът свърши, напред излезе лидерката на движението, червенокоса жена на около 50, с типичното костюмче, леко пристегнато и възтрасно в кръста, червено фишу около врата и червен карамфил в джоба на сакото. Даде знак на тълпата да стихне и започна с отключващото *Драги другарки и другари*... Пет *р*-та в три думи, явно това е скритият код на социализма. Колкото повече *р*-та, толкова по-добре. Сигурно неслучайно съответват в имената на кучетата да има звук *р*. Да се респектират, като им даваш команди.

11.

Колективни амнезии и свръхпроизводство на памет

Колкото повече едно общество забравя, толкова повече някой произвежда, продава и запълва с ерзац-памет освободените ниши. Леката индустрия на паметта. Минало, направено от леки материали, пластмасова памет като излязла от 3D принтер. Памет според потребностите и търсенето. Новото легло – различни модули на миналото се предлагат и пасват точно на празното място.

Все още стои колебанието дали това, което описваме, е диагноза, или икономически механизъм.

(Гаустин, „Нови и предстоящи диагнози“)

12.

ВЪСТАНИЕТО

Не дочаках продължението на речта от мавзолея. Времето напредваше, а трябваше да хвана и митинга на Юнаците, който започваше в този момент само 500 метра по-надолу в Борисовата градина. Измъкнах се през градинката зад галерията-дворец-конак. Бях наел апартамент наблизо, смених там сакото и панталона с потури и елек, бялата риза запазих, белите ризи винаги вървят, навих си пояса, турих калпак на главата наместо каскет и ето ме вече юнак. Навущата и цървулите ме затрудниха малко повече, но имаше и известно облекчение след твърдите и неотъпкани чепици. Заобиколих Университета, пуснах се надолу през Княжеската градинка с паметника на Съветската армия, ограден с кордон леви доброволци, които тези дни го охраняваха денонощно от зачестилите напоследък акции. Половин час работа със спрей късно нощем и на другия ден руските войници с шмайзерите осъмваха като батмани и супермени. Всъщност това беше единственото хубаво нещо, което все още можеше да се случи на този паметник. Покрай стадиона влязох в дебрите на Борисовата градина, която преди това се казваше „Парк

на свободата“, който преди това пак беше Борисова градина, а още по-рано – Пепиниерата или Разсадника.

Тук всяко място е бивше друго.

Влизах в Борисовата градина. Ако някой от събралите се патриоти беше прочел, че преди Освобождението точно тук е било мястото на турския гарнизон, а скоро след това и турско гробище, сигурно щеше да се потърси друг сборен пункт. Но природата няма памет, хората също, така че Борисовата градина ехтеше от юнашки песни в този вече почти обеден час, или както биха казали някога – на часа 12 по турски. Минавайки покрай езерото Ариана, ми се развърза единият цървул и за малко да се пребия.

Как си, бачо, имаш ли нужда от помощ, наведе се над мен някакъв млад момък.

Добре съм, брате, опитах се да вляза и аз в езика, сполай ти.

Хубаво филологическо упражнение, радваха ме такива неща. Пак всичко до езика ще се докара. Там „другарю“, тук „бачо“ и езикът търпи като добиче, не се бунтува. Защото помни отпреди нас. Или защото няма памет.

Край мен вървят и се смеят гиздави моми с китка зад ухото, пендарите им проблясват на слънцето, сребърните пафти греят отпред. По носиите им можеш да видиш, че са от различни краища на България, червените сукмани и везаните черни престилки на момите от Тракия, черните фустани на шопкините, хубавите атлазени елеци на родопчанки... Много от фирмите за мъжка и дамска мода, сега прекръстили се на абаджийници, шиеха на пълни обороти потури, елеци, сукмани и четнически униформи, включително за деца, сякаш се готвеше ново Априлско въстание.

Денят беше хубав, майското слънце грееше меко, човек можеше да рече, че и дърветата си бяха облекли носиите, да не изостанат от каквото имаше да се случва. По широките поляни на Борисовата градина хората бяха насядали на групички. Някои вече разстилаха месалите по земята и вадеха кой каквото носи, пиле, варени яйца, лютеница.

Мъже имаше всякакъв калибър – от голобради момчурляци през чичовци на неопределена средна възраст (с определени кореми) до белобради старчета. Тия последните бяха най-симпатични, някои от тях толкова стари, та ти се струва, че никога всъщност не са минавали към европейски дрехи. Всеки имаше я сабя, я стара кама, я джебна ножка.

Повечето носеха широки потури, украсени с черни гайтани и с надиплено дълбоко дъно, в пояса затъкнати пищов и кама с кокалена дръжка. Кажиречи всеки държеше стара пушка – мяркаха се берданки, можеха да се видят кремъклийки, кринки от Руско-турската война и тук-там някоя карабина „Шаспо“ пак оттогава. А по аджамиите при липса на друго оръжие бяха дошли и с въздушни пушки флоберки с приклади, вапцани в цветовете на байрака. (Виж ти как те хлъзва езикът и бързо си обува потуриците, от дума на дума.)

Вдясно, досами стадиона, имаше малка хвърката конница като извадена от „Записки по българските въстания“ или по-точно от екранизацията ѝ. Трийсетина коня с покачени върху тях четници, с лъвче на калпака и перо, пуешко, струва ми се. Един, това трябваше да е Бенковски, беше завързал коня и задиряше доста директно някаква мома със зелено хайдушко знаме.

Исках да се омеса с някоя група, да чуя какво говорят хората, имах любопитство, а иронията ми бавно се изпаряваше. Това беше моето отечество, „което национализмът

ни открадна“, както би казал К. Спомних си как се потях в началното училище под астраганения калпак, който чупеше ушите ми, а абичката така ми дереше врата, че после една седмица ме мажеха със свинска мас. Всяка сутрин, вместо физзарядка, в двора на училището трябваше да играем разни хорá. Слагаха ме на опашката и пак успявах да объркам хваналите се до мен. Така е, но дали тайно не исках да се почувствам поне за час един от всичките, да се смея с глас на шегите, да усещам други подобни тела, с които би следвало да имаме обща памет, общи истории... И дали те не бяха тук точно затова, да си с някого, който като теб е объркан, но горд, мрази турци и цигани със същата страст, с която обича шкембе чорбасъ, имамбаялдъ, величието на българските ханове, турско кафе, *Стани, стани, юнак балкански*, но и *Бела роза ще закича*, обича да си подремне следобед, да седне вечер на ракийка, да пусне телевизора, да попсува, да извика към кухнята *жена, къде си завряла солницата*, обича той да му е подредено и чисто въкъщи, затова изхвърля пепелника в найлоново пликче, а пликчето навън, през терасата, за да може, като мине после през улицата и вятърът му го лепне на челото или настъпи кучешко лайно, да рече *ей, голяма кочина сме*, и пак да изпсува. Кой беше казал, че псувнята е българското сатори, дзенът български, мигновено просветление, *shortcut* към възвишеното...

Слава богу, писнаха каба гайди и ме извадиха от черните мисли... Хората скочиха и се завтекоха към хорото. Дръпнах се настрана и видях под едно дърво старче, тукашния дядо Матейко, досущ като оня от манифестацията сутринта, та се запътих към него. Даже се почудих дали не е същият. Той се опитваше да си запали луличката с огниво и удряше чакмака в кремъка да си вземе искра. Имаше нещо от цялата българска литература и народни приказки в този жест.

Как си, дядо, да приседна малко при тебе под сянката, рекох.

Дал Бог добро, синко. Че сядай, сянката е за всички, отвърна той, без да вдига очи.

Подскача ли сърцето, като чуе гайдите, подкачих го аз.

Сърцето подскача, ама нозете не щат, отвърна старецът. Сърцето вика айде, нозе, да рипате, а нозете не щат и да чуят. И ушите глухи и те, и очите не видят. Като Балканджи Йово съм аз, рече старецът и се засмя. Голям турчин са годинките, всичко ми взеха. И без да питат, разпитват. Песни стъкмявах, ама изгоря гъдулката, та сега свиря на крушов лист, ама то и круша се не намира вече. Мога да ти изпея Ботьова и Вазова от игла до конец. От Балдево съм аз, знаеш ли го Балдево.

Знаех за Балдевските просяци, дето били наследници на ослепените Самуилови войници, пръснали се по земята след най-мрачната българска загуба и станали скитащи гуслари и певци по мостове и чаршии. Да си изкарат кората хляб с песни за нещастия и ослепени войници. Старецът видимо се зарадва, че някой беше чувал за това.

Е, от тяхното семе съм, рече той, и с времето нà, и аз ослепях като Самуилов войник.

Има ли кой да ти помага, рекох.

Има, унуката ме доведе, сигур е на хорото. Като се наиграе, ще си ходим. Само гюрултията, дето дигат, не им харесвам и пушкането.

Благ човек, приличаше на дядо ми. Добре че имаше още такива оцелели по чудо старчета.

Хорото наистина гърмеше и ставаше все по-голямо, почваше от горните алеи, обикаляше езерото с лилиите и се спускаше надолу към езерото Ариана и входа на градината. Скоро излезе на самия Орлов мост. Не знам дали имаха разрешение за блокиране на

движението по „Цариградско шосе“, но кой би имал куража да ги спре. Имаше нещо знаменателно в това опразване на шосето, водещо към непомерната някогашна българска мечта. Знаехме от *Край Босфора шум се вдига* за Симеон пред крепостните стени на Цариград, град, който никога няма да бъде негов. Но и това, дето *разтрепера се Роман*, пак стигаше на изстрадалата българска душа. А и всеки ден автобусите изсипваха на Капалъ чарши наследниците на Симеон. Защо му е на човек да завладява един град, като може да го изпазарува.

Хорото растеше с минути, прескачаше мантинелите на Цариградско и пак влизаше през Орлов мост в парка.

Ии-хууу-иху-хооо... Сега, ако някой дадеше команда „Напред! Към Цариград!“, хорото щеше като змей да се насочи натам, на изток, все по шосето, все по шосето, па да застане пред ония ми ти *Цариградски палати*, та да заобиколи от вси страни стените му и да прецапа през Босфора. Та като стегне обръча около града, като надуне каба гайдите и хем обсада, хем хоро, градът няма да падне ли? Ще падне не, ами и хоро ще играе. Хорото, хорото е тайната българска войска, българският троянски кон. Юнаци, преоблечени като хороигралци веселящи, а в потурите – пищови. Хитроумност Одисеева има тук, Хитър Петър и Одисей в едно.

Изведнъж в небето над Борисовата градина се чу шум и бавна сянка се понесе над дърветата, а нямаше и следа от облак. Всички мигновено вдигнаха глави нагоре. Българското знаме, носено от 300 дрона, както обявиха в новините после, летеше в небето над нас. Най-голямото българско знаме, кандидат за Рекордите на Гинес. (Тук Вагнеровите Валкирии щяха да са на място, макар че организаторите бяха избрали *Излел е Делю хайдутин*.)

Имаше нещо странно в цялата гледка, нещо като постапокалиптичен филм, в който всички времена са се смесили. Дроновете жужаха тържествено, теглейки знамето, чийто край се не виждаше. Отдолу някакви хора с гащи и пушки от XIX век хвърляха капите си във въздуха и викаха урааа... Щом дроновете покриха с удивителна точност цялото парче небе над градината, спряха и останаха да висят във въздуха над главите на смаяния народ.

Небее-то като от коприи-на, това-а е моята... запя някой от импровизирана сцена, но гласът му така си остана самотен и човекът млъкна неловко. Тогава един от водачите на движението взе мегафон и даде паролата: Бъл-га-ри – Ю-на-ци... Викът се поде веднага, отекна по хълмове и долини, удари се в отсрещните сгради на Цариградско и се върна между дърветата в Борисовата градина. Бъл-га-риии – Ю-на-циии крещяха хората, обърнали очи нагоре към дроновете, сякаш ги поздравяваха.

Един сърцат момък недалеч от мен не се сдържа, вдигна манлихерата си и гръмна във въздуха, както беше гледал, че правят от радост по филмите. Сус бре, нали ще пробиеш знамето, скара му се веднага седящият наблизо по-стар негов другар, а може би стотник на дружината. Момъкът се засрами и свали пушката си, но знакът беше даден и от няколко места запукаха пушки и револвери (леворвери, пишеха някога и колко хубаво звучи то). Два-три простреляни дрона запърпориха и паднаха над тълпата. Слава богу, жертви не се дадоха. Странно беше да видиш убийство на дрон, все едно стреляш по летяща гъска, не хвърчат пера, но усещането пак е като за застреляна птица.

Тъкмо в този момент като по даден знак (никой не разбра дали така е по програма, или поради внезапната стрелба) дроновете като един отпуснаха щипките си и изчезнаха на

запад, а знамето, останало само във въздуха, сякаш се зачуди за миг и бавно започна да пада, някак копринено да пада, обгръщайки дърветата, храстите, пързалките и каменния слон в детския кът, езерото с лилиите, пейките, беседките, паметниците на поети и генерали, хвъркатата конница на Бенковски и хората с все пушката им. Тези по крайщата успяха да се дръпнат, някои по-плашливи жени и деца също хукнаха веднага, но повечето останаха отдолу. Там, където имаше високи борове и кестени, се оформи нещо като огромна палатка или цирков купол, по склоновете и поляните коприната легна плътно на земята и се виждаха щъкащите отдолу тела на затиснатите, тук-там се чува писъци, че се задушават, та се наложи някой да среже с нож свещения плат. Борисовата градина, покрита с най-голямото, над три декара, знаме. Като опакована от Кристо, срещу когото иначе Юнаците роптаеха.

Слава богу, аз се оказах близо до високия кестен, под който седеше дядо Матейко, та въздух имаше, даже беше приятно, само дето се носеше натрапчива миризма на платнище и мокри кърпички. Оказа се, че знамето е пръскано с розова вода и Борисовата градина сега се беше обърнала на Розовата долина, за ужас на давящите се и кашлящите отдолу. Камите и сабите най-сетне влязоха в действие по освобождението на пострадалия народ. Писъци, кашлици и псувни цепеха въздуха, изгубени се викаха по име. Всичко това осуети планираната кулминация с избухването на Априлското въстание. Черешовото топче така и не гръмна, то и някога гръмеше трудно, а сега под платното само щеше да издуши населението. От хвъркатата конница се виждаха няколко полудели от уплах коне, които се въртяха обезумели в кръг, рискувайки да стъпчат изпадналите си ездачи. От самия хълм, който трябваше да представлява върха Шипка и да хвърчат *камъни и дървее*, се носеше глухо стенание и самотният глас на рецитатор, леещ се от тонколониите.

Въстанието вървеше към провал, както се беше случило и исторически. И това правеше възстановката съвсем достоверна.

13.

Майският сумрак деликатно се опитваше да прикрие остатъците от бунтовническия следобед, парчета знаме върху кестените в Борисовата градина, празни бутилки, вестници, кутии... Не знам кой разчиства след всяка революция.

Вървах нагоре по „Кракра“ към Докторската градина. Не ми се прибираще още. Влязох в кафенето на Архитектите, място, където някога прекарвах почти всичките си следобеди. Имаха малък закътан двор с градина, идеално място за четене и размишляване, ако не срещнеш бърбав приятел, разбира се. Набрах телефона на Гаустин в клиниката. Искях да му разкажа накратко. Даваше дълго свободно и затворих. Казах си, че е по-добре да му пиша, и без това не обичаше телефоните.

Реших да звънна на Демби, извадих визитката му и набрах. Пак никой не вдигна телефона. Написах му, че съм аз, и предложих да се видим. След минута получих съобщение. Демби се извиняваше, че имал адски тежък ден и ме кани утре да пием кафе при него в офиса му в Централната баня.

В двора на Архитектите беше доста тихо. След целия ден на манифестации и въстания тук изглеждаше все едно нищо не се е случило, няколко възрастни аристократично изглеждащи двойки се бяха събрали на по-голямата маса в ъгъла и кротко празнуваха нещо – юбилей, диамантена сватба или факта, че просто са живи. Недалеч от мен момче и момиче се целуваха. Ето неща, които не се променят, казах си, като се опитвах да не

гледам към тях. Помислих си също как би изглеждало това кафене с двора му, ако Юнаците победят. Ще домъкнат ли черешово топче до входа, ще сменят ли стъклените чаши с глинени, троянска керамика, ще постелят ли масите с червени везани кърпи. Дали тази симпатично разсеяна сервитьорка ще трябва да си сложи фуста, пендари и шарена кърпа на главата. Дали ще сменят тихия джаз с народни песни. Ще останат ли поне едно-две неутрални места за уморените от история граждани?

Може би на мястото на всички тези прекрасни разноезични цветя, които растяха хаотично тук, щяха да засадят лалета от новия сорт *Насионал* – с чашки в преливащо се бяло, зелено и червено. След много опити някакъв градинар беше успял да изолира такъв сорт. Да вкараш зелено в чашката на лалето, си беше насилие над естеството, което е запазило зеленото за стеблото и листата, не за цветовете.

Човек вярва, че каквото и да се случи, ще остане ненакърнимото утешение на природата. Винаги ще има пролет, лято и есен, които ще се сменят от зима и пак пролет. Но и това вече не е сигурно. Впрочем според келтите един от първите знаци на апокалипсиса е смесването на сезоните.

В този момент недалеч оттук ясно се чува гърмежи. След целия ден на врява и патаклама това не би ми направило впечатление, но ми се стори, че чувам и автоматичен откос, а сирените на линейки или полицейски коли потвърждаваха, че нещо все пак се е случило. Знаковите убийства в центъра на София бяха запазена марка не само за 90-те и 20-те, ами още за края на деветнайсети век. Един гръмнат министър-председател тук на „Царя“, друг – съсечен ей там на „Раковски“. Да се знае къде си.

Платих и тръгнах да си ходя, стигаха ми толкова емоции за деня. Като се прибрах, пуснах новините и видях, че на Паметника на съветската армия е станал сблъсък между участниците в двата митинга. Имало двама тежко ранени от Юнаците, по които вероятно е стреляно с картечен пистолет „Шпагин“, от времето на Втората световна, както уточни репортерът. Паметникът беше в граничната територия на двата митинга. Ранените кротко кървяха в репортажа. Телевизията беше изпреварила линейката.

14.

ПРИ ДЕМБИ

На другия ден тръгнах рано сутринта към Банята. През нощта беше валило и в хладната майска сутрин градът изглеждаше съвсем различен от вчера. Тротоарите бяха като минни полета, плочките хлътваха и плюеха кал върху крачолите. Това превръщаше ходенето в особено упражнение, преценяване, подскоци, забавяне, търсене на обходни пътища. Не ходене, а маньовър. Така неусетно, с псувни и прибежки, стигнах до мястото.

Централната баня, разбира се, отдавна не беше баня, но си оставаше една от най-красивите сгради в София, с лек, изящен сецесион на фасадата и заоблени византийски форми. В момента там се помещаваше музеят на града, но така или иначе всички си ѝ викаха Банята и периодично се появяваше някое гражданско сдружение, което искаше да си я върне отново като градска къпалня, с големия басейн в мъжкото отделение и по-малкия в женското. Минах през музейната част, промъкнах се покрай златната каляска в стил Луи XVI и през не по-малко масивното бюро, подарък за Фердинанд от самия Бисмарк...

Офисът на Демби беше на горния етаж в самия край на коридора. Просторно помещение, хаотично отрупано с предмети в различни стилове и времена, сякаш естествено продължение на музея.

Какво ще пиеш?, попита той още от вратата.

Какво предлагаш?

Всичко от кафе до кумис.

Кумис? Кобилешко мляко?, възкликнах аз.

Да, с прабългарска закуска, отвърна Демби, страшно се харчи напоследък. Каша от просо, варен булгур и тънко нарязано парче пастърма. Опитай.

И той махна кърпата върху съседната масичка, където стояха наредени изброените ястия.

Сушена под седлото на коня, пошегувах се аз, посягайки към пастърмата.

Е, така пише, ама не мога да гарантирам... Впрочем в последните години конете станали повече от овцете и настигат по бройка кравите, отглеждани тук. Патриотизмът се оказа производителна сила.

Сдъвках бавно и подозрително тънкото парче пастърма. Беше по-жилаво от очакваното и с един особено неприятен сладникав вкус.

А, забравих да ти кажа, извика Демби, виждайки физиономията ми, пастърмата е конска.

Едва не я изплюх на салфетката...

Ами да, прабългарите не са гледали прасета и крави, каза Демби, конят е служел за всичко. Впрочем тази пастърма е адски полезна, съдържа два пъти по-малко холестерол и мазнини, плюс много цинк, избъбри той като в радиореклама. Пуснаха я наскоро, марка „Хан Аспарух“.

Посочи ми календара на стената, фирмен, Хан Аспарух стои величествено на коня и дъвче парче пастърма, сякаш току-що откъснато от същия кон. *Вкусът на Велика България*. А отдолу с по-малки букви – *от българско месо*. Това вече звучеше канибалски.

Едно кафе, помолих, и ако може, без кобилешко мляко.

Изпих го почти веднага, за да прогоня натрапчивия сладникав вкус на конското. Демби ми предложи някакъв сок от целина и цвекло, приех. Докато той бръмчеше с блендера, огледах подробно стаята. Голяма карта на Велика България, каквато не си спомням кога точно е съществувала, висеше вдясно до вратата. Почти цяла Европа беше българска, плюс две парчета, отрязани като пастърма от Азия. Във витрината на малък скрин зад бюрото стояха четири твърде странни потира. Приблжих се и видях, че всъщност са черепи, внимателно издълбани и обковани като чаши за вино.

Сервиз „Никифорова кратуна“, извика Демби от другия ъгъл.

Няколко стари пушки, кримки и манлихери, висяха красиво на стената. Като видя окачена пушка, автоматично ми се явява Чехов. Непосредствено до тях – старо дървено радио с малко плетено каренце отгоре и саморъчно изрязана ваза от бутилка веро, в която се кипреха няколко изкуствени момини сълзи. Нищо не може така да събуди миналото както кичът.

Виж, знам какво си мислиш, каза изведнъж Демби, но моите клиенти точно такива неща харесват.

Махнах разбиращо с ръка и продължих обиколката си.

По-нататък в стъкленица с петолъчка на капака се мъдреше мозък във формалин, сякаш откраднат от кабинета по биология. На Георги Димитров е, подхвърли небрежно Демби, докато носеше сока, запазили са го при балсамацията.

В края на тази изложбена стена върху поставка стоеше малък макет на мавзолея от кибритени клечки, детайлна изработка.

Това гори лесно, не се стърпях аз.

А като стана дума за мавзолея, как ти се стори вчера манифестацията? Всъщност... моята компания стои зад... постановката, добави скромно той.

Ето значи с какво се занимавал мойт стар приятел Демби.

Искаш да кажеш, че ти си... режисьорът. Не знаех дали думата е точна.

Вадя си хляба. Държа компания за исторически възстановки, това е основният бизнес. Винаги съм обичал театъра, нищо че не ме приеха във ВИТИЗ навремето.

Спомних си, че манифестацията имаше някои много тънко изпипани детайли, и му го казах, което видимо го зарадва.

Това с пропукването в тонколоните беше добро, нарочно си го направил, нали?

Ти как мислиш? А грешката при пробата и псувнята на техника... Хората запомнят такива неща. Бъди сигурен, че от всичките еднакви манифестации през соца са запомнили точно това, някоя засечка. И като им я пуснеш сега, то ги връща директно там. А какво ще кажеш за появата на Димитров, а? Деус екс махина. Слизях преди това в подземие на мавзолея. Там да видиш каква картинка е. Като тръгнали да го събарят, гръмели-недогръмели само горната част, долу всичко е напукано, висят арматури, но залите се държат. Стаята на мумията, аз ѝ викам „гримьорната“, си е непокътната, асансьорът и той, заедно с поставката, върху която са го полагали, малко ръждясала, но цяла. И работи. Всяка вечер са го сваляли долу във фризера, това ти е първият климатик, от края на 40-те, огромна зала с тръби. После в гримьорната да го освежат, да го намажат с това-онова и после с асансьора пак в горния свят. Не му е било лесно и на него, надолу-нагоре, между тоя и оня свят. Голямо разкарване е падало.

Мисля, че това с помахането на ръката накрая беше малко прекалено театрално, подхвърлих, отпивайки от сока.

Е какво друго да е. Аз правя театър, не правя революции, засегна се той. Изобщо не ми пука за тъпите им движения. Плащат си, а аз си правя моето. Това е новият театър, на открито, с тълпи, които дори не знаят, че участват в представлението. Трагикомедия дел арте. Всъщност част от тях знаят, допълни той, на повикване са. Осигурявам статисти за митинги и революции, така да се каже.

Статисти за революции? Това вече е сериозно, казах. А да не си и зад въстанието на Юнаците?

Абе, засуети се Демби, не ми се приказва, обади се в последния момент, трябваше да ги спасявам. Ама като раздават пушки на аматьори, прецакаха и дроне, и всичко...

В този момент звънна телефон и за мое изумление, звукът идваше точно от онази кутия, която ми се струваше изцяло декоративна. Приличаше на мини телефонна централа – дървен, правоъгълен плот, резбован по края, с тежка черна бакелитова слушалка, два реда копчета и вграден кръгъл номератор в горния ъгъл. Търсят ме по „петолъчката“, намигна съзаклятнически Демби и вдигна слушалката. „Петолъчката“ – митичната секретна телефонна мрежа за каймака на властта. Паралелни телефони, паралелни места за храна, паралелни вили, ресторанти, бръснари, шофьори, болници, масажисти, със сигурност и паралелни момичета за развлечение. Явно винаги е имало две паралелни държави.

Извинявай, каза той, трябва да вдигна. Дай ми десет минути и ще излезем да глътнем въздух.

15.

Ето ги и дилърите на минало, казах си. Демби беше станал един от тях, търговец на черно, и то от най-добрите, ако съдя по нещата, които ми разказа после. Всъщност дори не беше на черно, търговията течеше съвсем легално. Работеше по поръчки, нямаше политически пристрастия. В случая тези от 60-те и 70-те плащали добре, а и той се чувстваше в свои води там. Винаги вкарвал и малко ирония. Препикавал съм ги много пъти, както се изрази. Предполагах, че тези „препикавания“ само той си ги разбираше и му служеха по-скоро като алиби пред самия него.

Демби, с добре отгледано коремче, както казваха по тези места, всъщност от малък си беше закръглен. Всичко му се удаваше още от ученик. Рисуваше тайно на последната страница в тетрадките си голи жени, от които сам се възбуждаше и ходеше да мастурбира в тоалетната. По това време всички книги за секса, на които попадахме, а те бяха общо две – „Мъжът и жената интимно“ и „Полови болести и смущения“, проклинаха мастурбацията като опасно занимание, от което следваха чутовни болести, запомнил съм само, че се ослепяваше. Срещу 10 стотинки Демби даваше и на нас рисунките, та и ние сляпо вървяхме към своята слепота, така да се каже, и увеличавахме диоптъра. И без това схемите на съвкупляващи се двойки в „Мъжът и жената интимно“ наподобяваха по-скоро напречен разрез на автомобилен двигател с всичките там бутала.

Спомних си, че в последните класове на гимназията Демби беше направил от таванската си стая импровизирано фотостудио. Помня ясно плътното перде на прозорчето, червената лампа, тавите с фиксаж и проявител. По това време появата на една снимка беше процес, работа и нека кажем, малко чудо. (Там, където има тъмнина, винаги дреме чудо.) Потапяш фотохартията в едната тава, после в другата. Ако задържиш повече – силуетите прегарят като препечени филийки, ако не държиш достатъчно – стават бледи и размазани.

Аз бях помощник и осветител. Нагласявах стария бял чадър на баба му, държах прожектора с батериите. Няколко съученички вече бяха минали през студиото. В някакъв момент Демби ме отпращаше, защото моделът се притеснявал, и оставаха сами в тъмната стая. Понякога идваше и кварталната красавица Лена, доста по-голяма от нас. Тогава Демби оставаше за по-дълго в ателието. От време на време го даваше за час, срещу пари, на някой от махалата, който искаше да остане насаме с гаджето си. Сетих се за всичко това, защото всъщност Демби правеше невероятни снимки. Знаеше как да премери с аптекарска точност светлината и мрака, играеше със сенките, изваждаше телата от застиналата и скучна поза. Естествената неловкост на т.нар. „модели“ придаваше допълнителна еротика. Когато му потрѣбваха спешно пари, можеше да шитне няколко снимки на жадните за голи тела комсомолци в гимназията и махалата. Казваше, че комсомолските секретари купували най-много. Дефицитът на еротика в късния социализъм, ранното покваряване на младежта и първичното натрупване на капитала. Ето една възможна тема за икономическите факултети.

Във всичко можеше да бъде обвинен Демби, ала талантът извираше от него с щедра небрежност. Никога не пожела да го развие, да покаже нещата, които правеше, да влезе във фотографското общество. За какво ми е, казваше, преправяйки леко гласа си на италиански мафиот, правя каквото искам, изкарвам достатъчно и имам най-хубавите жени в квартала. Предполагам, че беше запазил този стандарт и досега. Чудех се дали понякога не мечтаеше тайно да излезе от бизнеса и да влезе в изкуството. Попитах го. Отвърна това, което очаквах. Че все така съм живеел вън от света. И че един ден, като

натрупа достатъчно пари, ще прави само изкуство, сега си записвал идеите в тетрадка. Не бях сигурен иронизира ли ме, или наистина си го мисли.

16.

СТАТИСТИ ЗА РЕВОЛЮЦИИ

Пресяхохме „Дондуков“, после площада пред Президентството, видяхме как малко по-нататък развалят временния мавзолей. Все още по жълтите павета се търкаляха глави на карамфили, спукани балони и фунийки за слънчогледови семки... Дъждът беше спрял и денят бавно се проясняваше. Минахме покрай църквата „Света Неделя“. Двайсет и пет килограма взрив под основния купол, бутилка сярна киселина, да се задушат недоубитите, и в 3:20 следобед на 16 април 1925 г. България става абсолютен световен рекордьор с най-кървавия дотогава атентат, извършен в църква – 150 убити мъже, жени и деца. От радикалното крило на същата тази партия, която оглавяваше сега Движението за соца. Ако някой много иска да се върне в 20-те, ще трябва да се оправя и с този казус, помислих си.

През целия път Демби се беше отворил да ми разказва как идеологиите на миналото сменяли профила на пазара, връщали забравени професии – надомни шивачи, оръжейници, изобретявали нови, вероятно имаше предвид неговите статистики за революции. Пазарът бил наистина огромен. Безбройната и безработна армия на актьорите например, дето киснела в провинциалните театри, изведнъж дочакала звездния си миг. В основата на всяка възстановка били тъкмо професионални актьори. Непрекъснато трябвали я тракийски цар или богиня на плодородието, я прабългарски скулест хан, а блондинките моментално се превръщали в славянски наложници с дълги бели роби. Имало роли за всички – османлии, еничари, кърджалии... Изведнъж безработицата в театралния сектор секнала. Театрите можели вече да не поставят нищо и да се издържат само от даването на реквизит под наем, стари оръжия, златоткани мантии и саби дамаскини...

После всички въртящи се без работа из кръчмите по градове и села младежи и старци изведнъж се превърнали в „чакащи артисти“. Тоест те пак си висели в кръчмите, но имали вече надежда, мечта, така да се каже, че ще бъдат повикани я за четник, я за османлия, я за шумкарин. Верно, призна Демби, че хората по селата спрели да работят земята. Щом можеш ей така да изкараш 20, 30, че и 50 кинта на ден, защо да изгаряш на слънце в нивите. Ако общината плаща възстановката, парите са най-малко, ама и тези 20 лева са берекет версин. Но ако някой местен феодал си прави тематично частно парти – я битката при Клокотница, я Крали Марко освобождава три синджира роби – тогава и парите повече, и работата никаква, особено ако си на синджира.

Чакай да ти покажа нещо, каза изведнъж Демби и спря.

Бяхме стигнали кръстовището на „Ангел Кънчев“ и „Патриарх Евтимий“, точно срещу някогашния „Кравай“, култово, както казваха някога, място за 80-те, пръв едва покълнал пънък, дрезгавият ироничен глас на Милена..., ако се изберяха 80-те, това място трябваше да се възстанови, да си върне легендата.

Отиваме в НДК, каза той.

Няма ли по-приятно място, опитах се да възроптая. Гигантската бетонна костенурка на Двореца на културата, също от 80-те, строен набързо, като всичко, за 1300-годишнината на държавата, стоеше между нас и Витоша. Имаше една огромна зала за партийни конгреси и десетина други, пръснати по етажите. Каквото и културно събитие да правиш там, концерт или четене, всичко по странен начин се спихваше в някакво бледо

подобие на партиен пленум. И всички аплодисменти накрая звучаха като „бурни и нестихващи ръкопляскания и викове слава на...“, както пишеше в безкрайните конгресни стенограми, публикувани в „Работническо дело“ някога.

Влязохме в сградата през страничния вход откъм пилоните, портиерът ласкателно ни кимна, после Демби отвори с магнитна карта някакви врати нататък и слязохме надолу към подземията. Никога не бях стъпвал тук, вървахме из хладни коридори като в бомбоубежище, нищо чудно да са били проектирани точно за това. После стигнахме неочаквано до голяма стъклена врата, която ни отведе към зала с нисък таван, без прозорци. Това, което видях вътре, беше нещо средно между гимнастическа тренировка, обучение на гвардейци и репетиция за манифестация. Около 50 млади мъже и жени с добре оформени тела упражняваха най-различни движения. Вдигаха изведнъж дясната си ръка, свита в лакътя, със стиснат юмрук. И по едва видима команда рязко изкрещяваха *Слава... Слава... Слава*.

Спомних си как вчера на манифестацията ми направи впечатление особенният синхрон в скандиранията, труднопостижим за хора, които не са репетирали и са се събрали спонтанно на площад. Сякаш разчела мислите ми, при следваща команда групата изведнъж наруши идеалния строй, получи се (добре отработено) суетене. Командващият беше дребен мъж в десантни дрехи, едва видим за мен от мястото, където стояхме. Някой от групата извика *Оставка...* и постепенно, нарочно нестройно в началото, към този вик заприиждаха виковете на останалите. Отстрани наистина изглеждаше спонтанно и автентично. Лицата приеха за миг гневни физиономии. После един мъж се наведе, взе от земята невидим камък и го метна към също така невидима сграда. Жестът му веднага беше последван от другите до него. След малко всички хвърляха камъни по целта, стреснах се, като чух звън на струпени прозорци, но Демби само завъртя очи към тонколоните. След малко явно полицията отвърна на удара и започна да настъпва, защото гимнастиците, така да ги наречем, влязоха в дефанзивен режим. Приклякваха, опитваха да се отскубнат от обръча, извадиха предварително приготвени дървени тояги, така че за малко сцените заприличаха на айкидо тренировка. Гласът на командващия твърде сурово раздаваше наставления и псувни, *не така бе, говедо, ритай в топките, падни долу, викай сега, пискай, пискай, мамичката ти, камерите снимат, трябва да се чуе...* това трябваше да се отнася към една жена, която пишеше на земята... Изглежда, плавно се минаваше в друга фаза, фазата на жертвата. Изведнъж се появи белокопос мъж с пукната глава, не бях го забелязал преди, кръв (боя) се стичаше по слепоочието му и капеше върху тениската. Той прокара длан по лицето си, вдигна окървавените си пръсти над главата и като по сигнал останалите започнаха да викат *Ууууу... Уууубий-ци... Ууубий-ци...*

По-високо ръката... мини още напред, викаше командващото джудже, камерите трябва да те хванат, разпери пръсти, стресни се малко, главата ти кърви... иди при полицаите, а така, дразни ги, дразни ги... да ти посегнат, да влязат в кадъра...

Демби ми кимна с поглед да излизаме, ако искам, беше станало задушно.

Това са моите хора, каза той отвън, докато изпускаше дим от малката си пурета с аромат на череша. После застана церемониално и изстреля бързо: „Най-добрите актьори на света, отлични за всякакви представления: трагически, комически, исторически, идилически, идилическо-комически, историко-идилически, трагическо-исторически, трагико-мито-историко-идилически, със спазване на трите единства и съвсем свободни. За тях нито Сенека може да бъде твърде тежък, нито Плавт прекалено лек. Отлични са и

когато ги лови законът за словото, и когато могат да си отпуснат езика. Няма равни на себе си, казвам ви!“ Хамлет, трета сцена, второ действие... знам го наизуст, с него кандидатствах във ВИТИЗ едно време, злополучно... Но сега си имам собствена школа... От време на време каня някои от професорите да им преподават. Ония, дето тогава ме скъсаха... Давам им по някой лев.

Значи това са статистите за революции, казах.

Част от тях. Това беше репетицията на протестния взвод, но имаме много други неща... Много други неща, повтори той.

Помислих си, че със стотина обучени като тези, че и с по-малко, можеш сериозно да разклатиш властта, да предизвикаш международен скандал, да влезеш в *breaking news* на агенциите. Казах му го.

Знам, отвърна той. Но защо да го правя? Няма кой да дойде след това. Мога да разруша и да преобърна нещата, но не мога да поддържам новата инсталация... или система, както искаш. Това, което ще дойде след такъв фейк преврат, ще помете и нас. Когато има нещо като подобие на държава, която все пак поддържа някакъв ред, за нас е добре. Ние бачкаме в тази хранителна среда. Нещо като вирус в тялото на една държава, когато тялото е слабо – за нас е супер, когато съвсем го няма обаче, изчезваме и ние. Нямам никакви политически амбиции, каза Демби. Впрочем опитах на същия принцип и социални проекти, каза той.

И...?

Ами нищо, таратанци... (дума отпреди 40 години, така си говорехме в махалата).

А беше страхотно замислен проект, махна с ръка Демби.

17.

Беше станало време за обяд. Седнахме на Малките пет къшета в нещо, което навремето беше „Слънце и луна“. На пръв поглед нищо не беше се променило, дори името беше същото, младото момче, което дойде да остави менюто, беше с лъмбърска брада и приличаше на Ботев. (Лъмбърите по тези места винаги приличат на Ботев.) Младежът изрецитира обедното меню с български йогурт, българско агнешко с ментов дип, яйца по панагюрски от освободени (така каза) кокошки, телешка пача с брюкселско зеле и български подправки, питка от лимец по стара народна рецепта и за десерт черешова торта „Априлско въстание“ или крем брюле по самоковски. Бързо избрахме по едно българско агнешко. За разлика от мен, Демби не се впечатли от менюто.

Беше страхотно замислен проект, социален, повтори той. По селата и градовете е пълно със стари хора, дето децата им заминаха, едни още през 90-те, други по-късно. Не се връщат с години, децата на децата им вече се раждат там. И никой няма наоколо. Тежка самота, болест, която не я пишат в регистрите, но ако питаш мен, наоколо няма друга по-сериозна причина за смъртност. Като потръгнаха работите с възстановките, обикаляхме из страната и се нагледах на такива хора. И не само старци, ами хора на нашите години. Жената заминала за Испания ли, Италия ли, да гледа там болни, пращала пари. Мъжът ѝ останал тук без работа. Първо се връщала на два-три месеца, после на половин година, после съвсем спряла, първо, щото е скъпо, второ, щото си намерила там някой. Другаде пък мъжът заминал и историята същата. Единият отвън праща пари, другият тук с децата, ако има деца. Цяло поколение, дето виждат майките си само на скайпа, цяло поколение със скайп майки. И си викам, защо не направя така, да можеш

да си наемеш веднъж седмично, за една събота или неделя, „съпруга“, с която да си сготвите пилешка супа, да седнете навън, да си пиете кафето, да си приказвате. Децата и те да видят женска ръка. Не е нужно да прилича на майка им, не търся двойници, но нали знаеш, за сирачето всяка жена е майка, всеки мъж е баща. И бащи предлагам. Цените абсолютно минимални, нищо не исках за себе си, можех да си го позволя.

Първо, на хората това им се стори толкова абсурдно, не разбраха изобщо разликата. По-лесно им беше да си набавят някой за една нощ. При мен сексът не влизаше. Имаше няколко инцидента още в началото, бяха опитали да изнасят две от жените, наети за съботни съпруги. Това беше преди 5-6 години. Сега видях, че нещо подобно правят в Япония. Явно се носи във въздуха.

Страхотна е идеята, казах абсолютно искрено. Знам един човек, който ще я оцени. За Гаустин си мислех, разбира се.

Той се усмихна скептично: във всеки случай явно идва голяма самотия.

Крем брълето, което взехме за десерт, имаше стандартния вкус на всички крем брълети по света. Защо е по самоковски?, запитах Ботев, докато оправяхме сметката. Готвачката е оттам, отвърна младежът.

Демби се върна в офиса да работи. В такива предизборни времена ден година храни, както каза той. Уверих го пак, че непременно ще го потърся и имам някаква идея.

Добре, Джо, измъкни ме оттук, като стане напечено, извика той, отдалечавайки се.

Джо... бях забравил, че така си казвахме в училище. „Лимонадения Джо“, имаше такъв чешки каубойски филм, та и ние като героя придобивахме свръхсила, докато се наливаме с лимонада. Гледах го как се отдалечава през „Графа“ към градинката на „Свети Седмочисленици“ и за пореден път, откакто бях тук, ми стана ужасно самотно. Като супергерой, който изведнъж е изгубил цялата си суперсила, като някой, който е отишъл в бъдещето и всички, които е познавал, вече са измрели, като дете, което се е изгубило в непознат град, както ми се случи веднъж, на свечеряване, докато хората бързат да се прибират и никой не спира при теб... Винаги има една такава минута, когато човек рязко остарява или рязко узнава това. Вероятно в такива моменти хукваш панически да тичаш подир последния вагон на миналото, който се стопява в далечината. Тази тяга назад е една и съща както за хората, така и за държавите.

Трябваше спешно да се напия с лимонада.

18.

Късно следобед седнах с компютъра на терасата на апартамента, който бях наел. Красива сграда от началото на века, един от първите съпритежателски домове в София, май първият, ако се вярваше на табелката долу. Хубаво европейско строителство, каквото можеш да откриеш в Прага, Виена или Белград. Терасата гледаше към вътрешен двор, явно общ, ако се съди по степената на запуснатост.

След всичко, което видях и чух тези дни и след показаното от Демби, исках да разбера докъде наистина беше стигнала битката за минало.

В мрежата вреше и кипеше. Това, което виждах по новините и на улицата, беше многократно умножено по сайтове и социални мрежи. Повечето агенции даваха почти изравнени резултати за двете основни движения, разликите бяха в десети от процента, съвсем в рамките на статистическата грешка. Не броим, разбира се, социологията на самите движения, иронията беше, че и едните, и другите даваха 8 процента преднина за себе си. Далеч назад оставаше Движението на разума, което включваше интелектуалци

и университетски преподаватели, К. беше сред тях. Също така едно Младежко зелено движение, наречено от троловете „Млади и зелени“. Двете формации се опитваха да се обединят в коалиция, на която, макар и все още неуспяла, вече беше лепнат етикет „умните и зелените“. Всъщност те бяха по-скоро за оставане в настоящето, но с доста противоречиви изказвания на водачите си.

Написах ключова дума *юнаци* и едната България се откри пред мен като на длан. Всякакви групи за исторически възстановки, патриотични сдружения, малки и големи общности, пропагандиращи сайтове, манифактури за шиене на знамена, предлагане на фолклорни носии от всички десени, анцузи, извезани със „Свобода или смърт“, юнашки фланелки и друго бельо с надписи „България на три морета“, студия за патриотични татуировки... Спомних си как Демби ми каза в офиса си: аз не съм от най-големите, но най-големите ме търсят, защото правя нещата по-различно, ако има при мен кич, той поне е висок.

Фейсбук страниците на тези дружества се радваха на изключителна популярност. Всички имаха хайдушки профилни снимки, с татуировки по бицепсите и гърдите, а някои носеха на гърба си цялата Шипченска епопея.

Най-много бяха сдруженията за възстановки, всички с по няколкостотин членове и доброволци. Като се сметне въоръжението, кремъклийки, ками, ятагани, пистолети и карабини, събрани заедно, сигурно даваха число по-голямо от това на действащата в момента армия. В известен смисъл можеха да бъдат (и вероятно бяха) реални бойни ядра под прикритие.

Веднага биеше на очи една неособено прикрита подкрепа от държавните институции. На страницата на сдружение „Айдути“ можеше да се види как няколко въоръжени до зъби със затъкнати в пояса ками и пищови са нахлули в ученическа стая пред уплашените деца. Вероятно това беше в нововъведените часове по патриотично възпитание, защото учителката, в син сукман и венче на главата, пипаше захласната камата на най-крвожадния от тях. После на децата „беше предоставена възможност да се докоснат до автентичните оръжия“, както пишеше в текста под снимките. Виждаше се как едно 8-9-годишно момче, хванало с две ръце револвера, се прицелва в черната дъска, друг юначага на същата възраст се опитваше да извади ятагана от ножницата под ухилените лица на хайдутите. Макар че внасянето на оръжие в училище би следвало да е официално забранено. От сайта благодаряха специално на родолюбивия бизнес, който не жалел средства за възпитанието на нашите българчета.

На друга страница дружеството за възстановки беше решило да покаже на живо разчленяването на Балканджи Йово, който не дава Хубава Яна на турска вяра. Ползваха макен в народна носия. Доколкото разбрах, тази възстановка била преустановена, защото няколко по-чувствителни деца припаднали. Видях само, че в „бъдещи събития“ е заложено Обесването на Васил Левски и Баташкото клане.

Слънцето се търкаляше червено зад Витоша като хайдушка глава. С падането на вечерта замириса силно на печени чушки, любимата и най-българска миризма. Ако съм патриот на нещо, то това е на тази миризма – печени чушки надвечер. Някъде другаде из етажите пържеха кюфтета, бръмчеше пуснат телевизор... Животът продължаваше с всичките му миризми, мерудии, кюфтета и суетня. Беше започнало да захладнява, размърдах се, наметнах си якето и се приготвих да сърфирам набързо и през Движението за социализъм.

19.

Активистите на Соца също бяха овладели новите медии, по-скоро „превзели“, както самите те биха се изразили. Призракът на комунизма бродеше из мрежата, старите емблеми и сувенири отново се превръщаха в символи. Кога се е случило всичко това? Ето сайта „Да си върнем социализма, друзья“, половината списван на руски. Веднага се включва видео – запазена архивна лента с деца, които сурвакат Генералния секретар и старци от Политбюро в резиденция „Бояна“ някъде в края на 70-те. Старците са неориентирани, потупват неловко с мечешките си лапи децата и се опитват да ги целунат. Едно момиченце гнусливо се обърсва с ръкав и камерата бърза да смени ракурса.

Правеше впечатление, че в целия сайт гъмжи от зле римувани, като за ученически лексикон, лозунги. Много снимки на Живков и Брежнев, снимки на Сталин, снимки от Втората световна война, снимки на леки коли „Лада“...

*С юмруци здрави всеки ден,
врагът ще бъде унищожен...*

Левият мит си оставаше изначално беден.

За да се продължи нататък, помислих си, за да работи лепилото на мита, трябваше да се забравят доста неща. Да се забрави атентатът от 1925-а в онази църква, да се забравят избитите и погребани в общи гробове веднага след един преврат, да се забравят битите, тъпканите с ботуши, пратените по лагери, да се забравят следените, лъганите, разделените, забранените, унижените... Да се забравят. И да се забрави, че са забравени... Забравата изисква работа. Непрекъснато да си напомняш, че трябва да забравиш нещо. Сигурно това работи всяка идеология.

Допуши ми се... Допушиха ми се остри цигари, серт, като от едно време. Не ми се стоеше в апартаментата и излязох. Минах през градинката пред „Света София“ и се озовах в гръб на паметника на Самуил, поставен преди няколко години. Скулпторът беше сложил две диодни лампички в очите, за ужас на минувачи и котки. Слава богу, лампичките изгорели след два месеца и явно никой не се беше наел да ги смени.

Ако нещо може да спаси тази държава от целия кич, който се изсипва отгоре ѝ, помислих си, то ще е само мързелът и безхаберieto. Кое то я погубва, то и ще я оварди. В безхаберни и лениви държави ни кичът, ни злото може да се задържи дълго, че и то си иска усърдие и поддръжка. Това беше моята оптимистична теория, но един глас отвътре ми казваше – като е за беля, човек и над мързела си надвива.

Вървах навън, фейсбук хайдутите и комунисти крещяха в главата ми и ставаше все по-ясно с отрезвяващата хладина на нощния въздух – имаше две България и нито една от тях не беше моята.

Седнах малко встрани от паметника със светещите очи, които вече не светеха. Мисля, че изглеждах доста смачкан и умърлушен, като в оня виц: *Вие писател ли сте? Не, просто съм махмурлия.*

Една група младежи, леко напушени, ми подвикнаха: Чиче, няма к'во да го вардиш, няма да избяга, не бой се. Подминаха, заливайки се от смях, без да подозират, че това беше най-нормалната реплика, която чух за всички тези дни. Ако можеше, бих станал и тръгнал с тях.

Това трябваше да е моят град и моето минало да се търкаля по тези улици, да наднича зад всеки ъгъл и да ме заговаря. Но ние вече май не си говорехме.

20.

Установявам, че на всякакво ниво комуникацията в града е прекъсната. Не си говорят отделните професии, не си говорят лекарите с пациентите, не си говорят продавачите с клиентите, не си говорят дори таксиметровите шофьори с пътниците, не си говорят хората вътре в гилдиите, едни писатели не си говорят с други, които не си говорят с трети. Не си говорят семействата вкъщи, мъжете и жените не си говорят, майките и бащите не си говорят. Сякаш всички теми са изчезнали внезапно като динозаврите, измрели са тайнствено като пчелите, анихилирали са се през абсорбатора в кухнята или през малкото прозорче в банята с прокъсаната мрежа за комари.

И сега стоят той и тя и не могат да си спомнят къде точно и кога е прекъснал разговора. В един момент млъкваш. И колкото повече време минава, толкова по-невъзможно става да продължиш разговора. Просто е, мълчанието ражда мълчание. В началото има момент, когато искаш да кажеш нещо, даже го изговаряш наум, поемаш въздух, отваряш уста, после махваш с ръка и затваряш вратата отвътре.

Познавах едни хора, мъж и жена, които не си говореха от 40 години, почти цял живот. Скарали се за нещо и тъй като вече не помнеха за какво се бяха скарали, шансът да се сдобрят, беше нищожен. Децата им пораснаха, отгледани с мълчанието им, напуснаха ги. В редките моменти, когато се връщаха, двамата си говореха в стаята през тях. Питай баща ти къде е сложил ножицата. Кажи на майка си да не слага толкова сол в лещата.

Когато ги доведоха в клиниката, вече съвсем не говореха. Струва ми се, че не се и познаваха.

Щом хората, с които си споделял общо минало, си тръгнат, те вземат със себе си половината от него. Всъщност цялото, защото половин минало няма. Все едно си скъсал вертикално една страница на две и четеш изреченията само до средата, а другият чете краищата. И никой нищо не разбира. Този, който държи другия край, го няма. Този, който е бил толкова близо в дните, сутрините, обедите, вечерите и нощите, в месеците и годините на това минало... Няма кой да го потвърди, няма с кого да го изсвирите заедно. Струва ми се, че когато жена ми си тръгна, изгубих половината си минало, всъщност цялото.

Миналото се свири само на четири ръце, най-малко на четири ръце.

21.

ХРОНИКА

Ето накъсо как се развиват събитията по-нататък.

Три дни преди референдума от Движението на Разума изнасят данни за намеса на руски хакери в подкрепа на Соца.

Същата вечер трима от активистите на Разума са пребити по домовете си. Единият от тях е К.

Изборният ден минава с двайсетина сигнала за нарушения по секциите, които не са взети под внимание.

Първите изборни резултати сочат почти еднакви проценти за ДС и Юнаците, в рамките на статистическата грешка.

На пресконференциите в малките часове на нощта анализаторите отчитат твърде миролюбив тон между лидерите на двете движения и сближаване на позициите им.

На следващия ден по обед, след излизане на окончателните резултати от Референдума и минимална победа с 3 десети за ДС, лидерката им се появява в червен тоалет и след като честити отривисто на своите симпатизанти, кани на трибуната до себе си... Главния воевода на Юнаците. Изненадата сред присъстващите наблюдатели в залата за пресконференции е очевидна. Генералният секретар на ДС заявява, че след кратко заседание Централният комитет е взел решение за коалиция с Юнаците, за да се запази целокупността на нацията. Позовава се на разположения вот. За добруването на майка България и спазване заветите на Другаря Димитров и Хан Кубрат, повишава глас тя, след което се навежда заедно с Главния воевода, вземат предварително приготвения наръч пръчки, опитват се да го счупят, и разбира се, не успяват. Вдигат го над главата си и изричат тържествено в общ глас: Нека народът ни бъде заедно като този сноп, в радост и грижи, в щастие и в беди!

Прозвучава като пожелание към младоженци в обреден дом.

По всичко личи, че решението за събирането на двете движения е договорено поне от седмица (ако не и по-рано) и препотвърдено сега след очакваните резултати. Но не само това. Вместо конкретно десетилетие България след много колебания си избира някакъв тюрлюгювеч или мешана скара. Малко социализъм, ако обичате, да, да, от този с люте-ничката за гарнитура. И една порция Възраждане, това без кокала, по-мазничкото.

Мъже в потури лягат до жени с тупирани коси...

Втората част от речта е още по-радикална. След кратка пауза, като при изричане на трудно взето решение, генералната секретарка заявява, че двамата ръководители са взели решение за започване процедура по оттегляне на страната от Европейския съюз и поемане по нов път към една хомогенна и чиста нация, върна на заветите на нашите хайдутини и партизани...

Никой от външните наблюдатели не очакваше, че точно това ще бъде държавата, която ще се отметне така бързо от споразумението и първа ще напусне Съюза след референдума. Да бъде първа, не беше част от нейното портфолио.

Нацията национализирана, отечеството обацинено. Написах го в профила си. До час някой ме беше докладвал и профилът беше блокиран.

Успях да хвана самолета на следващия ден.

Затвориха границата два дни по-късно.

След диктатурата на бъдещето, както би казал моят приятел К., идваше диктатура на миналото.

Хубаво е да познаваш добре родината си, за да я напуснеш малко преди да щракне капанът.

Вече бях живял онова, което имаше да става.

22.

Можех да си представя какво се случва по-нататък и да го нахвърля в тефтера.

Тези, които си искат Соца, получават в безплатен пакет и забрана на абортите, абонамент за „Работническо дело“, спиране на пътуванията, внезапни обиски и дефицит на дамски превръзки. (Същото получават и тези, които не си го искат.) Някак неусетно отделни неща започват да изчезват от магазините. ИКЕА напуска територията и онези, за които това е неделното вълнение, рязко осиротяват. „Пежо“, „Фолксваген“ и всички западни фирми изтеглят представителствата си. Заводът „Кремиковци“ се готви да работи отново и комините няколко пъти дават залп от черен дим, за да оповестят събитието. Изчезват презервативите, на черно и с връзки все още се намират български от олекотен каучук, посипани с талк. Вестниците, нарязани на правоъгълни листчета, деликатно се настаняват в тоалетните вместо липсващата тоалетна хартия. Някогашният дисидентски акт да ползваш тъкмо парчето вестник със снимката на Главния секретар отново влиза в сила. Радиоапаратите отново стават ценни, особено старите „Селена“ и ВЕФ, които ловят забранени станции в края на скалата. Радио „Свободна Европа“, прибързано закрито като ненужно във време на демокрация, отново отваря централата си в Прага. А слушащите го ще бъдат прибирани рано сутрин с милиционерските лади.

В началото хората ще мислят, че всичко това е игра, но милицията бързо успява да обясни нещата ясно и твърдо. Юмрук в стомаха, изкълчване на ръка, чупене на пръсти, палки и ритници – добрият стар арсенал отпреди либералните лиготи отново е в ход. Вероятно с оглед на новата коалиция милиционерите са с калпаци вместо фуражки. Агентурната мрежа на Службите няма никакъв проблем, тя така и не се е разпуснала, не се е депрофесионализирала, както гордо заявяват нейните членове. И съвсем естествено ще продължи от точката, където е – или по-скоро не е – спряла.

Международните паспорти са иззети. Оградата по държавната граница се възстановява за рекордно кратки срокове, всъщност вдигането ѝ вече е започнало отпреди заради бежанците. Гранични войски се връщат по изоставените застави. В магазините се настанява конфекцията с няколко преобладаващи модела. Много бързо десенът на улицата се сменя – все повече жени с еднакви костюмчета, нови са само стилизираните фолклорни сукмани. Връщат се старите български дънки „Рила“ и „Панака“, едно време ги купувахме и махахме веднага етикетите, за да сложим бог знае откъде намерени етикети на „Райфъл“ и „Левис“. Към тях само се добавят бели ризи с българска шевица, тениски с Хан Аспарух и широки пояси за кръста.

Едно от най-неприятните неща за отвикналите са вестниците и телевизията от онова време. Да се чете официозът, е истинска мъка. Програмата на телевизията свършва с последните новини в 10:30 вечерта, после химнът и снежинките на празния екран.

За радост на пушачите, свободно се пуши навсякъде. За тяхно съжаление обаче, се продават само старите марки цигари. „Стюардесата“ отново е толкова остра, БТ капак – също, дамските „Феникс“ и „Фемина“ ментол са със същия леко гаден сладък послекус. А „Ардата“ с филтър и без филтър къса дробовете, разглезени от западни блендове.

Голяма част от хората, както всъщност винаги е било, започват да се адаптират неочаквано бързо, сякаш трийсет години търпеливо са изчаквали да се върне това време.

Старите навици се оказват живи и жилави. А за несвикналите... Скоро невярващите граждани, които още живеят по някаква демократична инерция (младите също), бързо започват да пълнят арестите. Мазето на „Московска“ 5, което обсъждахме с моя приятел професор Кафка, заработва на пълни обороти, не като музей, разбира се.

Старите вицове отново стават смешни. И страшни.

Част IV. РЕФЕРЕНДУМ ЗА МИНАЛО

И като се обърнаха назад, видяха бъдещето си...

1.

От летището в Цюрих взех директно влака за един манастир на половин час път, където можех да си позволя килия с Wi-Fi (какво повече) в крилото за гости. Францисканците приютяваха от години срещу по-ниски цени и се възползвах от благоразположението им. Искях да остана известно време сам и да проследя на спокойствие през мрежата какво се случва с референдума в другите страни. И да довърша тези записки, които, мислех си, предхождат и предвиждат, а все повече се оказва, че описват и тичат подир случилото се. Рано или късно всички утопии се превръщат в исторически романи.

Видях всичко през екрана на компютъра, затворен в една облагородена килия на аскетичен францискански манастир, с камбана, врати и прозорци на няколко века. Стъклото е истинско откровение. Свикнали сме, че сградите и камъните траят, но да запазиш нещо толкова чупливо от XVII век, си беше чудо, откъдето и да го погледнеш. Зърнесто, неравно, излято от човешки ръце стъкло, в което още прозира пясъкът, от който е направено. Близко до манастира имаше малка ферма с десетина крави, и кравите не бяха различни от тези през XVII век. Животните изяждат чувството за време. Записвам прилежно всичко в тефтера си.

Звънях на Гаустин дълго и безуспешно, после си дадох сметка, че ако е слязъл някъде из стаите на 60-те, мобилните телефони още не съществуват. Трябваше да му разкажа какво видях дотук. И кратката версия беше – провал. Сбъдваха се най-тъмните му страхове, най-тъмните ни страхове.

2.

Всички щастливи държави си приличат, всяка нещастна държава е нещастна посвоему, както е писано. В семейството на Европа всичко се обърка...

И действително, всичко в къщата на континента се обърна с главата надолу, и всеки от членовете на това, което доскоро наричаха *европейско семейство*, беше нещастен по свой собствен, локален и уникален начин. Впрочем самата дума „уникален“ се умножи в тези години като витлеемските мухи или мароканските скакалци, та затъмни всяка останала словесна твар. Всичко беше „уникално“. Най-вече нещастieto. Никоя нация не искаше да се откаже от нещастieto си. То беше суровина, готов материал за всичко, оправдание, алиби, основание за претенции...

Как да се разделиш с нещастieto, когато някои народи имат само това богатство, само нефтът на тъгата е техният неизчерпаем ресурс. И знаеха, че колкото повече копаеш в него, толкова повече избива. Никога несвършващите залежи на националното нещастие.

Голямата илюзия и самоизмама е, че народите и отечествата търсят щастие. Щастieto, освен невъзможно, е и непоносимо. Какво ще правиш с летливата му материя, този призрак лек, сапунен мехур, който ще се пръсне пред носа ти, оставяйки малко лютива пяна в очите.

Щастие ли? Щастieto е нетрайно като мляко на слънце, като муха зиме и минзухар в ранна пролет. Гърбът му е крехък като на водно конче. Не е кобила да го яхнеш и да препускаш надалеч. Не е крайъгълен камък, на който да построиш църквата и държавата си. Щастieto не влиза в учебниците по история (там влизат битките, погромите, предателствата и кървавото убийство на някой ерцхерцог), нито в хрониките и летописите влиза то. Щастieto е само за букварите и разговорниците по чужд език, и то за начинаещи. Може би защото е най-лесно граматически, винаги е в сегашно време. Само там всички са щастливи, слънцето грее, цветята ухаят, отиваме на море, връщаме се от екскурзия, извинете, къде има хубав ресторант наблизо...

От щастieto не коват мечове, материалът е крехък, чуплив. Нито големи романи стават от него, нито песни и епос. Няма там три синджира роби, обсадени Трои, предателства, нито кървящия на хълма Ролан, с нащърбен меч и пукнат рог, нито смъртоносно ранения престарял Беоулф...

Не можеш да свикаш войска под хоругвите на щастieto...

Да, никоя страна не искаше да се откаже от нещастieto си, добре отлежало вино в мазето на миналото, което е винаги подръка, щом потрябва. Неприкосновеният запас на нещастieto. Но сега (за първи път) идваше време да се избира щастие.

3.

Беше почти сигурно, че **Франция** ще избере някоя от щастливите и славни *Les trente glorieuses*, когато икономиката и благосъстоянието растат, всички са влюбени във френското кино, Рене, Трюфо, Трентинян, Делон, Белмондо, Анук Еме, Жирардо, тананикат *Et si tu n'existais pas* на Жо Дасен, говорят за Сартр, Камю, Перек... И зад всичко това стои една добре смазана икономическа машина. Славните и щастливи трийсет, между 1945-а и 1975-а. Явно всичко във Франция след Краля Слънце трябваше да трае дълго, щастливите им периоди 30 години, войните им също трийсетгодишни...

Някои залагаха твърдо на 60-те. Разбира се, имаше и конкретна година фаворит – 1968-а – съчинена, филмирана, вкарана в легендите. Да си млад през 1968-а, кой не би го избрал.

Оказа се, че самите французи не биха. Шейсетте бяха главоболни времена, колониите си отиваха, Алжир беше изпуснат през 1962-ра, стълкновения с тези, на които си се смятал благодетел. Париж на 60-те беше хубав за статия в списание, за кино и за две седмици ваканция, но човек в крайна сметка избира да живее в по-безлични времена. Безличните времена са най-удобни за живот. Шейсетте всъщност нямаха реален шанс.

Предполагам, че през 1968-а още не е имало 1968-а. Никой тогава не си е викал, копеле, това сега, дете го живеем, е великата 68-а, която остава в историята. Всичко се случва години след като се е случило... Трябва време и разказ, за да се случи онова, което уж се е случило вече... със закъснение, както се проявяваха някогашните снимки и образът бавно изниква в тъмното... Вероятно и през 1939-а не е имало 1939-а, имало е сутрини, в които се събуждаш с главоболие и тревога.

Едно от най-любопитните движения, възникнали покрай референдума, щеше да се нарече „Безкраен празник“ – по спомените на Хемингуей за 20-те в столицата на света. Париж на кафенетата из Латинския квартал, на „Сен Жермен де Пре“, „Клозери де лила“, „Ла Купол“, „Ла Ротонд“, „Сен Мишел“... домът на мисис Стайн, книжарничката на Силвия Бийч *Shakespeare & Co*, където самият Джойс обичал да се отбива, Париж на Фицджералд, Паунд... Винаги съм обичал тази книга и ако можех, сигурно щях да гласувам за тях. Самото движение беше създадено от група млади писатели. Но както стана дума, не всички искаха да живеят в безкраен празник. Празникът е добър за празнуване и неудобен за живеене. Много шум се вдига, не можеш да спиш, както буквално каза в репортажите една госпожа, стара наемодателка от централните части. Проблемът освен това беше, че движението залагаше основно на един град, пък бил той и столицата на света. А Франция беше голяма и провинциална – бретонските рибари, нормандските фермери и берачи на ябълки, тихите южни френски градчета не даваха пукната пара за оргиите на някакви драскачи, които се шляят от кафене на кафене, сменят жени и се търкалят без пари в евтини хотели. Изгубената кауза на едно изгубено поколение. Движението щеше да получи близо 4 процента, което никак не беше малко, може би точно колкото броят на пишещите към този момент във Франция.

Привържениците на Националната партия на Марин льо Пен избраха една тактика, оказала се после грешна. В началото решиха да бойкотира референдума, което всъщност им изгуби доста време, без да им донесе особен рейтинг. Включиха се едва в края на кампанията и изненадващо за мнозина подкрепиха голисткото крило в избора на късните 50-те като десетилетие за връщане. Де Гол все пак беше най-твърдият защитник на велика и автономна Франция, с легендата на човек, който се опъва на големите и застава зад „Европа на отечествата“. Техният човек, *par excellence*.

Толкова много неща влияеха, ирационални и лични най-вече, че когато резултатите показаха победа на гласувалите за началото на 80-те, сладкото безвремие на отиващия си Жискар д'Естен и идващия Митеран, трябваше известно време за анализаторите да обяснят защо това е логично.

В крайна сметка победата беше за тези, които са били млади и активни тогава. Много близо до тях, с около три процента разлика, все пак останаха 60-те, може би най-вече поради засилващите се анархистки движения сега, които искаха още веднъж да хвърлят паветата на 1968-а.

Единствено националистите на Лъо Пен директно щяха да заявят, че не признават изборите и възнамеряват да блокират всяко решение по този казус в Европарламента.

4.

Испания, с дълъг опит в това да бъде *нещастна посвоему*, щеше да се справи по-лесно. Когато имаш гражданска война, преляла в режима на Франко, спокойно можеш да заскобиш половин век и да ти останат по-малко години за избор, което улеснява. Ако в началото на века махнеш и първите две-три десетилетия покрай испанския грип, мароканската война и диктата на генерал Де Ривера, ситуацията съвсем се опростяваше. Осемдесетте бяха блестящи години, лудите години, каза един мадридчанин в репортажите. След хладните, мрачни като приземни етажи десетилетия при Франко, изведнъж излизаш навън, слънцето грее, светът се е отворил и те чака да изживееш всичко, което си изпуснал, сексуалната и всички останали революции накуп.

От другата страна твърдяха, че никога не са живели толкова добре както през 90-те. Преходът след Франко вече е минал, нещата са се нагласили, икономиката е във възход. *Парите бяха повече от работата, имаше бъдеще...*

Нямах право да си отворя сметка, нито да имам шофьорска книжка, даже паспорт да си извадя без позволение на мъжа ми, крещеше една жена в дискусия, когато някакъв възрастен господин си позволи да каже, че при Франко е било спокойно, и намекна за испанското икономическо чудо през 60-те.

В крайна сметка Испания избра „отпушването“ на 80-те с Ла Мовида Мадриленя, Алмодовар, Маласаня... Първите цици в киното след Франко, къде с повод, къде без. Помня как, когато тези филми по-късно стигнаха до нас (да сме били на 17-18), се обзалагахме, че до втората минута ще има голи сцени, затова и обичахме испанското кино.

Все едно, нямаше гражданска война по време на референдума, както прогнозираха някои наблюдатели (подкрепата за Франко се оказа под очакваната) и Испания се връщаше щастливо във фиестата на 80-те.

Веднъж попаднах в Мадрид, към края на един топъл септември, след полунощ, на площад, претъпкан с млади хора, пиячи на бира, гълтачи на огън, пушачи на трева, дрънкачи на китари, заливащи се от смях компании... Сцена, която щеше да стои добре поне в няколко века. Прибирайки се късно през нощта, зърнах из страничните улички спокойно пикаещи момчета и момичета, директно на тротоара между колите. Така миришеше Мадрид, на бира и урина, и в тази миризма имаше радост.

Португалия по аналогия след един дълъг студен режим, приключил с Революцията на карамфилите, щеше да избере средата на 70-те за ново начало, докато беше живо още пиянството от 1974-та. Но и докато споменът за *Estado Novo*, Салазар и наследника му Каetano беше още топъл и можеше да бъде вписан в нещастieto да си португалец. Мит, който сплотяваше няколко века след Великите географски открития, и още по-здравослед Великите изгубвания на новооткритите земи.

Спомням си, че като деца играехме на „Държави“. Начертава се кръг, всеки си избира държава чрез специална броилка (*О-о-о, кълбото се върти, коя страна избираш първи ти....*), викаме „Да бий, да бий...“ Франция например. Всички се разтичват, а Франция

крещи „Стоп“ и трябва да каже с колко крачки ще стигне до някоя от другите държави. Ако уцели разстоянието, си присвоява чуждата територия. Крачките бяха различни по големина – великански, човешки, миши, моравешки и не помня още какви. Семпла игра, в която като че ли най-важно беше коя държава ще си избереш. Всички се бутахме да изберем Италия, Германия, Франция, САЩ и дори Чужбина. Момичето, в което тайно бях влюбен, винаги избираше Португалия. Аз съответно Испания, за да съм близо до нея. И без това Португалия нямаше други съседи и това географско местоположение ме спасяваше от неизбежната ревност. Сега си спомням колко ѝ отиваше тази страна.

Какво знаехме за нея? Беше на самия ръб на Европа, малка, притисната до стената на океана. Една с нищо незабележима страна. Дали все пак тя не я избираше заради тайнственото и звучащо като портокал име? Бях убеден, че портокалите живеят основно там, в Португалия. И понеже е толкова далече, рядко стигат дотук. Някой ги изяжда по дългия път, защото не може да устои на изкушението, най-вероятно самите преносвачи. Не ги обвинявах, аз също не бих устоял.

Портокалия Португалова, така я наричах. Само това име е останало в паметта ми.

5.

За разлика от Испания и Португалия, на **Швеция** например ѝ беше далеч по-трудно да избере щастливото си време за връщане поради наличието на малко нещастни десетилетия, което даваше възможност за твърде широк избор.

Е, първите петнайсетина години на века можеха спокойно да се изключат поради безработицата, дошла от резкия прираст на населението, който някои историци обясняваха с ваксините и картофите. После – след двете големи войни и един добре осребрен неутралитет – всичко си дошло на мястото. Онова, което разсипало континента, било добро за страната. Винаги ще има нужда от здрава шведска стомана и машинни части, особено по време на война. Това обясняваше факта, че в навечерието на референдума за първи път измежду всички останали страни тук на сцената се появи движение, свързано с 40-те, което при това набра популярност. Някой услужливо беше извадил откъси от дневника на Астрид Линдгрен, където късо и точно се изброяваше какво може да се намери на коледната трапеза в онези военни години: *бут шунка, тежащ 3.5 килограма, домашно приготвен пастет, печено телешко, пушена змиорка, еленско месо, или разменените семейни подаръци за Коледата на 1944 г.: анорак, ски обувки, жилетка, бял вълнен шал, два чифта долни гащи (всяка година му подарявам такива), бутонели, ежедневни панталони, верижка за своя часовник, книги, плисирана сива пола, тъмносиня жилетка, чорапи, книги, пъзел, много хубав будилник, четка за баня, марципаново прасенце...*

Не знам защо това марципаново прасенце така ми влезе в главата, а явно и на шведските журналисти. Швеция не е марципаново прасенце по време на война, издигаха лозунг протестиращите срещу това движение. Охолството беше факт, но разбира се, проблемът с чувството за вина стоеше. Може ли човек да бъде щастлив и сит посред преизподнята наоколо. В крайна сметка социологията отреди на 40-те един не толкова висок процент, който ги пращаше на пето или шесто място в класацията без практически шанс за успех. Но самият факт, че призракът на военните години се появи като възможност, беше достатъчно стряскащ.

Според анализаторите високият процент поддръжници на завръщането в 50-те, което по всички социологически проучвания водеше в кампанията, се дължеше именно на подема на предишното десетилетие и на неудобството все пак да избереш войната. Но и

сами по себе си 50-те бяха наистина силно десетилетие. Медиите припомнях как насред една разрушена, излизаща от войната Европа Швеция стоеше силна, с непокътнати ресурси и производство. Животът ставаше все по-уютен. *Имахме хубава полуавтоматична пералня, телевизор за първи път и ей такъв хладилник...* говореше по телевизията една жена, опитвайки да разтвори максимално ръцете си. Беше на около седемдесет, добре поддържана. И... тук камерата се местеше към мъжа до нея, жилав висок старец с червено лице, който добавяше към хладилника своето „Волво Амазон“, първия модел, 1957-а, *черен със светлосив покрив, изпипана работа...* И навираше в камерата чернобяла снимка на двамата, снимани пред колата и ухилени до уши. Загледах се във волвото, приличаше на варшавата на баща ми, която пък беше точно копие на съветската „Победа“. Здравите, леко тромави коли на 50-те, стабилни като танкове и почти толкова харчещи.

Друг силен и незаобиколим коз за Движението на 50-те беше, разбира се, ИКЕА. Да, тогава ИКЕА издава първия си каталог, отваря първия си магазин и може би най-важното, залага на идеята да се отделят краката на масичката, за да се събере тя в багажника и да си я сглобиш вкъщи сам. Такива бяха 50-те – практични, здрави, евтини, малко сурови и семпли.

Големият им съперник обаче бяха седемдесетте. 1950-те, от една страна, или 1970-те, от друга, въпреки икономическите кризи, това беше залогът на шведския референдум. Имаше нещо по природа скандинавско в седемдесетте. През 70-те и 80-те години освен от Желязната завеса светът беше разделен на две по също толкова категоричен начин от въпроса, пред който се изправяше всеки мъж – Русата или Чернокосата (понякога червенокоса) от АББА. Поставен точно така, а не Агнета или Ани-Фрид (Фрида). Аз, с моите десет години, не бях сред целевата група, но тайно, като повечето мъже, харесвах русата. Също така обаче вече знаех, че това е банално и беше по-готино да харесваш чернокосата. Или поне така да казваш. Все едно, АББА бяха всичко северно, светло, шведско, танцуващо, лъщящо, бяло – на седемдесетте.

АББА или столът Поанг например, изобретение на ИКЕА през същото десетилетие, такива неща преобръщат времената, не брутният вътрешен продукт и износът на дървен материал и стомана. В крайна сметка въпреки кризите на 70-те и смяната на правителство, въпреки поскъпването на петрола и новата криза, въпреки всичко това *танцуващата кралица* на късните 70-те изпревари волвото от 1957-а с огромния хладилник и полуавтоматичната пералня. Романтиката вече не беше в хладилника, на хората им се танцуваше и една нова сантименталност се носеше над северните води. Така след референдума Швеция осъмна в новата 1977-а.

Не беше изненада, че и **Дания** в крайна сметка избра 70-те, макар и 90-те да бяха до последно в играта. Да, имаше нещо скандинавско в седемдесетте. Приличаха на онези новогодишни картички, поръсени с бяла захар наместо сняг, които тайно ближехме.

Защото през 70-те започнахме да изпитваме удоволствие от живота, така ми обясни една приятелка датчанка. Ами 60-те – попитах я, не започнаха ли удоволствията оттам? Тя помълча малко и каза: Прав си, само че ние още не знаехме какво да правим с тях. Забременях, без да искам, родих дете, бащата изчезна, оставих детето на майка ми и баща ми, отидох в Москва, нов живот, издържах една година, някакви Евтушенковци крещяха по стадионите, Ахмадулини, шестидесятници... Свестните им поети бяха в ъндърграунда, пияни, непубликувани, заточени, тъкмо ги открих, и ме арестуваха, после

ме върнаха по канален ред в Дания. Общо взето, така свършиха 60-те, като младежки купон, в който тъкмо си се напил, станало ти е хубаво, и внезапно нахълтва милицията. Само махмурлукът остана. През 70-те вече знаех как да се оправям с удоволствията, всички вече знаехме как, и живяхме добре. Бъди сигурен, че всички ще гласуват за тях. Е, не съвсем всички, но тя все пак позна.

6.

...валя цяла вечер, събудих се от дъжда, лежах със затворени очи и слушах капките. Няма таван, само дебели едновременно подпокривни греди. Лежах и слушах. Тялото и дъждът имат стар, отдавнашен разговор, който съм забравил. Има прост живот, живот в самота, от който съм отвикнал. Да ядеш хляб на дървена маса, да събереш трохите после и да ги хвърлиш на врабците. Да белиш бавно една ябълка с ножчето и да откриеш, че този жест повтаря точно жеста на баща ти, който повтаря жеста на дядо ти. Нито мястото е същото, нито времето, нито ръката. Но жестът помни. Да разгърнеш местния вестник *Zuger Woche*, да провериш прогнозата за времето, мислейки за токущо покълналия лук и една разцъфтяла череша в двора. Загрижен за свят, към който не принадлежиш. Към 5 се обади големият францискански часовник от татък стената, не по-малко гласовит от камбаната. Станах, облякох се, седнах до прозореца, развиделяваше се, отворих томче с поезията на Транстрьомер, джобно издание, четох бавно и с наслада от друго време, затворих томчето и си помислих, ако държавите се върнат назад, в 70-те или 80-те, какво ще стане с поезията и романите, които още не са написани и предстоят. После се опитах да си спомня какво толкова велико съм прочел от последните няколко години, май за нищо няма да ми е жал.

7.

Какво щеше да стане с референдума в някогашния Изток на Европа – тази част, пред която винаги стоеше определението „бивша“. Разбира се, всички се бяха разпръснали отдавна, точно като бивше семейство, което е било принудено да живее под един покрив, докато пораснат децата, и после всеки е драснал в различна посока. Ако не се мразеха, в най-добрия случай не изпитваха и никакво любопитство един към друг. Всеки искаше да отиде при онази (западна) любовница, която е мечтал, докато са делили общата социалистическа спалня.

Последната ми надежда за връщане в новата 1968-а след френския провал беше тъкмо в този (бивш) лагер. И разбира се, **Чехия** беше най-очакваното място за Държавата на 68-а. Да си на двайсет и нещо и да си по улиците на Париж или Прага, какво повече можеш да искаш. След вота на Франция в полза на 80-те половината от тази мечта загина. Париж беше изгубен, оставаше Прага.

Но както във Франция, онова, което изглеждаше добро отвън, не изглеждаше така отвътре. Легендата за 68-а звучеше хубаво, времето беше огладило ръбовете ѝ, Пражката пролет примамваше като райска градина, но без епизода с нахлуването на разгневения Бог. Нахлуването обаче беше факт, а Богът трещеше като руски танк и беше отмъстителен като „братска войска“, истински деус екс махина, брониран.

След Пражката пролет следваше опустошително лято и както винаги, когато животът се счупи, всичко си сменя мястото: тези, които са били на улицата, минават в студената сянка на онова лято и на всички лета после, а кротките си подават носа навън и са призовани да заемат местата им. Не сблъсъците, счупените витрини, изселените, пратените

по затворите, битите и изнасилени, убитите даже, не това смазва, а тънкото, пронизващо усещане за безсмислие в някой последвал следобед, когато видиш хора да се смеят на улицата, да се събират, да правят деца в същата тази система, която теб вече те е изхвърлила задълго от живота. Историята може да си позволи да прецака 50-60 от своите години, тя има с хиляди, за нея това е секунда, но какво да прави тази муха – човекът, за когото същата тази историческа секунда е целият му живот. Заради тези последвали следобеди след 68-а, в Прага не пожелаха да изберат шейсетте.

И все пак в Чехия битката се водеше дълго между три възможни минали държави. Най-напред Първата република – златните 20-те... икономическо чудо... бум в културата... сред първите десет икономики в света... – припомнях медиите на движението. Ентусиазмът на една млада нация, на която всичко ѝ се получава. После идваше държавата от другия край на века, Нежната революция от 1989-а. И накрая Пражката пролет от 1968-а, която, макар и трета сила, също в началото не беше за отписване. Коя държава да избереш, самите им имена съблазняваха – *златната, нежната* или *пролетната*? Зад 20-те надничаше един тип с мустачки, който щеше да си прибере Судетите и да превърне цъфтящата държава в протекторат. Зад Пражката пролет стоеше студеното руско лято, зад Нежната революция – последвалите разочарования на несбъднатите докрай мечти.

В крайна сметка страхът от това, което следва подир двайсетте, се оказа по-голям от страха за идващото след деветдесетте.

Великата битка на страховете. Така Нежната революция победи за втори път и Чехия се върна в 90-те.

Полша също имаше движение, теглещо към 20-те и залагащо на Втората полска република, но без особен успех. В крайна сметка нещата ясно вървяха към 80-те, с две фракции. Едните искаха връщане в самото начало на десетилетието, при съпротивата, раждането на „Солидарност“ през 1980-а. Привържениците настояваха, че трябва да се реанимира ентусиазмът оттогава, да се даде висок старт, напомнях как само за няколко месеца членската маса на първия в системата непартиен профсъюз стига 10 милиона членове. 10 000 000. Толкова години по-късно числото продължаваше да изглежда внушително.

Другата фракция обаче вадеше плашилото на Ярузелски от същото време, генерала с черните очила, с който и баба ми в България ме плашеше, *лягай, че ще дойде она с очилата*. След 1980 г. следваше военно положение, репресии, затвори... Затова искаха да се започне начисто със самия край на десетилетието, с първите полусвободни избори, когато Валенса печели. Така или иначе фракцията на ранните 80-те взе надмощие. Стигна се дори дотам Полша да рестартира две години по-рано, за да се ознаменува и изборът на папа Йоан Павел Втори, знак Божи, от който беше тръгнало славното десетилетие после.

В крайна сметка почти всички страни от Източния блок (с две изключения, България и Румъния) избраха 1989-а като желано място за завръщане и рестарт. В това, разбира се, имаше както здрав разум, така и личен момент. Някъде там, в самия край на века, всички бяха, бяхме, за последен път млади. И тези от 50-те, които вярваха, че краят ще дойде и бяха дочакали този край, и младите от случилата се и неслучила се 68-а, които видяха в 89-а щастливо преобръщане на двете цифри. И накрая младите млади, двайсетгодишните през 1989-а, за които това беше първата революция, тук мога да говоря

от първо лице. Най-сетне неслученото сякаш щеше да се случи, всичко предстоеше, всичко започваше, и то в самия край на века.

Ползвам правото на приписка, на свидетелско отклонение, защото бях там, скачах, виках, ревах и после рязко остарях в подмените на следващите години. Приписка и смешен плач по 90-те. Системата се сменяше пред очите ни и обещавахе един хубав живот, отворени граници, нови правила... И то в съвсем къси срокове, днес-утре. Помня как по площадите на 1989-а можеха да се чуят следните диалози: Абе, пичове, да не ви отчайвам, но сигурно трябва да минат поне година-две, преди нещата да влязат в ред, викаше един приятел, дали не беше К.? А може и три-четири, че и пет, плахо предположи друг. Леле, как му се нахвърлихме, само дето не го набихме, ууу, кой ще ти чака пет години бе, алоо, след три месеца почва сесията, аре стига с тия петилетки... По това време още имаше един неприкосновен запас от бъдеще и ние смело го разпределяхме. Абсолютно наивно, както се видя после.

Десетилетие по-късно, с нулевите години, този запас вече го нямаше, само дъното му светеше изцъклено срещу нас. Оттам някъде, от края на десетилетието и началото на другото, нещо се случи с времето, нещо превъртя, прещрака, запърпори, зацикли и спря.

8.

Ако Скандинавието не можеше да реши кой от щастливите си периоди да избере, то **Румъния** се тресеше от колебание, но с обратен знак. Целият двайсети век – историческо лутане и зле стекли се обстоятелства, грешни избори на чий кон да се метнеш – на немския ли, на английския или руския. Изгубени територии и битки, обсади, кризи, вътрешни преврати. Дори революцията от 1989-а тук не беше нежна. Като че ли единствено в късните 60-те и ранните 70-те се отваряше за малко прозорец (и той щеше да бъде избран от немай-къде) – опит за независимост в един разделен свят. После прозорецът щеше рязко да се хлопне в мизерията на последвалото десетилетие, дългове, опразнени магазини и Секуритате.

Всички тези щастливи, преситени народи, французи, англичани... О, аз не съм оттук, аз имам зад гърба си векове от непрекъснато злочестие. Роден съм в нация, лишена от шансове. Щастието свършва във Виена; отвъд Виена започва Проклятието

Безпощадният Чоран.

И това описваше не само румънския случай.

Като че ли най-разпилян и неясен беше вотът в **Австрия**. Тук имаше най-голям брой негласували, а от гласувалите почти равен процент гласове получаваха няколко движения, самите те доста анемични. Споменът за онази шарена и многоезична империя от първото десетилетие на XX век, пренесен най-вече от литературата и сецесиона, бавно изстиваше като забравено на верандата кафе и поизсъхнало парче гараш. А и никак не свършваше по добър начин – убийства на ерцхерцоzi, Голямата война, разпадът и всичко останало... Австрия на Аншлуса събираше обезпокоителен процент, но също недостатъчен. Все още някакъв публичен срам, по-скоро навик, отколкото убеждение, витаеше наоколо. Австрия на 70-те и 80-те, това виновно удоволствие на Изтока и Запада, превърнала перманентния си неутралитет в перманентен източник на обезпечение, беше другото предпочитано парче от тортата на избирателите. И накрая идваха 90-

те, когато тайното от предишните десетилетия вече можеше да стане явно – куфарчетата да се отворят, чековете да се осребрят, шпионите да си потърсят заработеното от двойните си работодатели.

С този абсолютно неясен и изравнен резултат, разливащ се в няколко десетилетия на века, Австрия рискуваше да се анихилира между съседните времеви империи, а Виена да остане град музей, какъвто винаги си е бил. Гранична зона в географията на щастията. Все пак накрая с минимален процент отгоре спечелиха 80-те. Победа, зад която мнозина заподозряха скрит националистически вот от наследниците на Хайдер, чиято звезда беше изгряла тъкмо тогава. Гледайки репортажите от Виена и Залцбург, си представих как победилите от 80-те бързо си спретват нов референдум, в който вече вън от очите на Европа, по домашному, идва Аншлусът от 1938 г. Много заровени неща лежаха в подножието на онази 1939-а.

9.

Голямата, решаващата загадка си оставаше **Германия**. Там историята танцува най-дълго и Берлин беше нейната сцена, кабаре, плацдарм, витрината и стената едновременно – всичко. Първата половина на века беше ампутирана въпреки опитите на новите ултрадесни да сложат протеза на празното място. Германия нямаше да се върне там, все още не, въпреки магистралите и фолксвагена, които се вадеха на черния пазар в тази надпревара. Но всяко от следващите десетилетия имаше своя шанс. „Социолозите предвиждат победа за 80-те, писа ми в ужас Е. от Берлин. Представяш ли си, не икономическото чудо на 50-те, не 60-те заради 68-а и всичко останало, а 80-те, какво падение. Знаеш, че съм за 90-те, нали викахме, че са нашата 68-а, верно малко опърпана, малко секънд хенд, ама наша си. Живее ми се в началото на 90-те и ако спечелим, ела да се срещнем там, в Берлин или в София... Целувам те, Е.“

Милата Е. С нея минахме заедно през първите години на 90-те, беше бурна връзка, както само тогава можеше. Дочакахме ги най-сетне шейсетте, смееше се тогава тя, подавайки ми цигарата си в леглото. Успяхме дори да се оженим, велика грешка. През 90-те никой не се женеше, всички само се развеждаха. Е, успяхме и да я поправим още същото десетилетие, разделихме се, после тя замина за Германия. Всички отличници по немски рано или късно заминаваха, аз бях отличник по български и останах.

И все пак тя не беше съвсем права за 80-те, поне за немските. Там нещо клокочеше и от двете страни. *Wir sind das Volk!*¹² – крещяха на „Александерплац“ и по площадите на изток. *Atomkraft? Nein danke*¹³, викаха на запад, живи вериги, маршове на мира, червени балони, Нена, спин и пънк. В крайна сметка беше интересно и от двете страни. С днешна дата малцина от искащите 80-те си представяха обаче, че трябва да се върнат в една разделена Германия. Но и за това се намери ход, гласуваха за конкретната 1989-а, за самото навечерие. Надявайки се да го удължат година-две-три. Ако човек можеше да стои винаги в навечерието на празника и да удържа дълго свежа херингата на ентусиазма (по Бисмарк) в едно разтеглено отлагане на бъдещето, какво повече. Представих си перманентното събаряне на Стената и тайното ѝ вдигане след това, за да бъде съборена отново. Зацикляне в радостта.

¹² Ние сме народът (немски)

¹³ Атомна енергия? Не, благодаря. (немски)

Всъщност 1968-а нямаше много шансове и в Германия. С изключение на едно твърдо, но пренебрежимо ядро от късни марксисти и ревматични анархисти (и анархистите старейт) великата 68-а не гъмжеше от поддръжници. Най-вече защото след нея следваха 70-те. А те не бяха лесни за избиране – с Baader-Meinhof и всички там убийства, взривове, отвлечения, обири. Между Мао и Дао, „Бандера роса“, Че Гевара, Маркузе, Дучке, такава беше кашата на 70-те в Европа. А Втората световна е приключила само преди два-сет и нещо-трийсет години.

Понякога не си даваме сметка за това как някое историческо събитие само изглежда по-отдалечено, отколкото е всъщност. Когато съм се родил, Втората световна е едва на 23 години отстояние, а винаги ми се е струвала от абсолютно друга епоха.

Както би казал Гаустин: Внимание, историята винаги е по-близо, отколкото изглежда в огледалото за обратно виждане...

В крайна сметка победиха 80-те. Не, по-точно е да се каже победиха западногерманските 80-те. Само дето Берлин отново остана разделен град. Интересно е, че и двете страни настояваха за това.

Старите немци гласуваха за десетилетието заради достолепното тяло на Хелмут Кол, излъчващо стабилност и сигурност. Младите, или тези, които бяха млади тогава, тоест голямата част от гласуващите, избраха диското на 80-те.

В крайна сметка баналното винаги побеждава, тривията и нейните варвари рано или късно нахлуват и превземат империите на тежките идеологии. Големите победители в референдума бяха Фалко, Нена, „Алфавил“, целият футболен отбор на ГФР от осемдесетте, брадата на Брайтнер, младите Бекер и Щефи Граф, тежкият лукс на KaDeWe, „Далас“, „Мръсни танци“, Майкъл Джексън, по които си умираха тук, дори втръснатото новогодишно „Шарено котле“ по гедерската телевизия.

„Ти ми твърдиш, че това е десетилетието, произвело най-много скука и диско, пишеше ми Е. след изборите, ама на хората явно в това им се живее – в диско и скука.“

Е. беше права, разбира се, но имаше и нещо друго. Хората избираха 80-те вероятно и заради предстоящия им край. Има нещо особено в изборите и това ни даваше ясен знак. Избирайки едно десетилетие или година, всъщност избираш и онова, което има да идва после. Искам да живея в 80-те, за да чакам 1989-а.

(Никой не обърна внимание, че в повечето източни провинции втора политическа сила беше Партията на 30-те.)

10.

От няколко дни (седмици?) не съм говорил с никого. Струва ми се, че губя представа за времето. Ставам, обличам се, слизам до града за риба, денят е пазарен. Опитвам пак да звъня на Гаустин, никакъв резултат, отсреща идва странен сигнал. Разменям няколко думи с продавача на маслини. Той говори италиански, аз отвърщам на лош немски. В крайна сметка ми продава толкова маслини, колкото си е наумил. Търкалям в главата си последните му думи като костилки, докато се изкачвам към манастира на хълма – *prego, olivo, grazie, prego, olivo, grazie*. Като стигам горе, ги изплювам. Взел съм още сирене и риба. Изчиствам рибата, нарязвам на тънко една кисела ябълка, после зехтин, босилек, лимон, малко вино и парче бяло алпийско сирене. След половин час рибата е готова. Слагам я на масата в най-хубавата си чиния. Наливам си остатъка от виното. Сядам и усещам, че нямам никакъв апетит.

11.

Синдром на отсъстващия

Толкова много места, на които ме няма. Няма ме в Неапол, в Танжер, Коимбра, Лисабон, Нью Йорк, Ямбол и Истанбул. Не просто ме няма, а ме няма болезнено. Няма ме в един дъждовен следобед в Лондон, няма ме в глъчката на Мадрид вечер, няма ме в Бруклин през есента, няма ме в пустите неделни улици на София или Торино, в тишината на едно българско градче от 1978-а...

Толкова много ме няма. Светът е пренаселен с отсъствието ми. Животът е там, където не съм. Където и да съм...

И не само географски ме няма, не само в пространството отсъствам. Макар че пространството и географията никога не са били само пространство и география.

Няма ме в есента на 1989-а, в оня безумен май на 1968-а, в студеното лято на 1953-та. Няма ме в декември 1910-а, нито в края на XIX век, нито в 80-те, зациклили от диско, които собствено ненавиждам.

Човек не е направен да живее в затвора на едно тяло и едно време.

(Гаустин, *Нови и предстоящи диагнози*)

12.

Идва ред и на **Швейцария**. Съгласието ѝ да участва в референдума, без да е страна членка, е от онези ласкателни (макар и необясними) изненади.

Месеци по-рано с Гаустин бяхме водили следния спор.

Помни ми думата, виках аз, тези ще изберат като нищо 40-те, за ужас на всички.

Виж сега, отвръщаше той, в една воюваща Европа Швейцария може да е изглеждала рай, но повярвай ми, не беше така. Та те чакаха всеки момент да бъдат нападнати, самолетите кръжаха по границата. Хитлер много не се церемонеше. Даже имаше детайлно разработен план за превземането ѝ, по градове.

Обичах това свидетелско време, което Гаустин ползваше, макар че понякога почваше да ме дразни. Как да противоречиш на някого, който ти говори сякаш е бил там.

Е, да се подготвяш за война, не е като да влезеш в нея, нали, заядох се аз.

Ами хич не съм сигурен, отвърна той, понякога е по-тежко. Да се ослушваш за всички ужасии у съседите ти, да спиш с пушката си и пълно бойно снаряжение. Да прокопаеш Алпите, за да си направиш бункери, викахме им „редути“, да се криеш в редутите, да увеличаваш все повече кредитите и концесиите за Райха... Особено след като онези прегазиха Франция за нула време. Спомни си, че някои градове бяха бомбардирани от Алианса – Базел и Женева например, ако не се лъжа, и Цюрих.

Грешки в навигацията, отвърнах аз, ползвайки официалното обяснение на американските военновъздушни сили. Както се казва, никой не бомбардира нарочно банката, в която са му парите.

Виж обаче колко пари наляха същите тези швейцарци веднага след войната в благотворителни фондове, в плана „Маршал“, „Червения кръст“ в Женева, не може да се отрече, отвърна Гаустин.

И все пак ще изберат 40-те, помни ми думата. Никога не е имало такъв приток на злато, пари и картини тук. Банки и „стари майстори“.

Така е, но парите отиваха в банките, а хората си бяха истински бедни, извън Цюрих особено. Никога няма да изберат 40-те, отвръщаше Гаустин.

В крайна сметка Гаустин позна. Винаги познаваше. Макар че всички социологически агенции сочеха висок процент подкрепа за годините на войната, което изправяше Брюксел на нокти. В последната минута обаче старите майстори на референдума взеха едно решение толкова близо до ума и заедно с това абсолютно неочаквано. Швейцария, каква изненада, избра неутралитета. Един особен, така да се каже, времеви неутралитет. Избра за свой период годината, месеца, самия ден на референдума.

Но... но това не е минало, заекваха еврокомисарите. Напротив, към момента на нашия разговор вече е минало, отвърщаха спокойно от правителството. А утре със сигурност ще бъде още по-минало. И така с всеки изминал ден.

Да се спазва неутралитет, всъщност винаги е било игра извън времето. Не играя по вашето време – за известно време. Но мога да ви го измервам, ако си платите, да засичам с хронометър (собствено производство) и да ви продавам часовници, да ви пазя картините, пръстените, диамантите и целия багаж, докато играете или се биете.

Нищо не можеше да се възрази на това.

След известни спорове в Европа приеха, че всъщност изборът на Швейцария има своите предимства за всички. Не беше лошо в това историческо преобръщане на времето да има една държава, по която всички да си сверяват часовника. На чий друг часовник можеш да разчиташ освен на швейцарския. Беше добре, че ще има запазен образец, златен стандарт на времето, от което останалите са се оттласнали. И второ, ако някой изпита тежка клаустрофобия от миналото, Швейцария би могла да му даде временно убежище. Убежище от миналото.

Реша се също, че независимите европейски институции, съблюдаващи спазването на новите времеви граници, е добре да бъдат ситуирани в една такава страна. В ничията земя на времето.

13.

P.S. Италия

Бях оставил всяка надежда, когато накрая Италия, нестройна, по южняшки бавеща се, успя, макар и последна, да спаси 60-те. При все че в началото нищо не подсказваше това.

Ако можем да се върнем по времето на Мусолини, но без Мусолини, толкова много неща се построиха тогава, говореше един мъж по RAI 1 преди гласуването, с понатежал корем и дънков гащеризон, подпрян на малкия си фиат. За щастие, с хода на предизборната кампания подобни изказвания намаляха, събуди се една друга носталгия, по-близка и приятна от магистралите на Мусолини, пък и те не се оказаха чак толкова качествени. Дучето беше сменено с Долчето.

Не Дуче, а Долче вита!, пишеха по стените последователите на едноименното движение. Имахме пари за харчене и младост за харчене, каза една италианка от „Пиаца ди Спаня“ в Рим, ближейки джелато, и това беше като реплика от филм. Икономическото чудо на 50-те още траеше през 60-те, имаше за всички телевизори, перални, веспи, малки фиати, Фелини, Лолобриджида, Мастрояни и Челентано.

На референдума Италия най-сетне избра онова десетилетие, което никой не посмя да избере в Прага, Париж или Берлин. *Италия спасява 60-те*, така гласяха заглавията в Кориере дела Сера и в повечето големи вестници на другия ден. *Вита бревис, Долче вита лонга!*

Шейсетте бяха филм, вероятно изобретен в лабораториите на *Cinecittà*, но кой не иска да живее във филм. Италия на небесносините веспи, Италия на нощите, шлиферите, невъзможните разводи по италиански, Фонтана ди Треви. Италия на „Виа Венето“, на терасите и легендите за онова частно парти в ранния ноември на 1958-а, партито за рождения ден на младата графиня Олга ди Робилант, където танцьорката Айше Нана прави внезапен стриптийз и няколкото изнесени снимки събуждат въображението на нацията, терминът е изкован, а шейсетте са подготвени, съчинени, пожелани.

Онзи сладък живот, Долче вита, беше възможен поне в една отделно взета страна.

Винаги съм си мислил, и с остаряването все по-често, че един ден всички ще отидем да живеем в Италия на 60-те, може би не точно в Палермо, но някъде там из Тоскана, Ломбардия, Венето, Емилия Романя, Калабрия... Достатъчно е само да държиш тези имена в устата си, топящото се джелато на имената, с меките *л*, *я*, *м*, и с някоя ядка на *р*-то.

Веднъж като млад попаднах там на едно площадче в Пиза и оттогава знам как изглежда онова, което винаги съм искал...

Беше нощ, която разбираш, че не е дадена за спане. Потъваш навътре из непознатите улици. След няколко пресечки шумът е утихнал съвсем. Тогава откриваш една *piazza*, с малък фонтан и църква в ъгъла. И с малка компания, няколко момчета и момичета, излезли да побъбрят в хладината около полунощ. Сядаш на една от пейките в другия край на площада, слушаш гласовете им и ако някой те попита в този момент какво е щастието, би посочил мълчаливо към тях. Да остарееш с приятелите си на един такъв площад, бъбрейки и отпивайки от бирата в топлите нощи, в квадригата от стари сгради. Да си спокоен в смълчаванията на компанията, последвани от вълната на смеха, да не искаш ни повече, ни по-малко от света, освен да запази този ритъм на тишина и смях. В неизбежните нощи на идващи лета и старост.

Такава Европа, струва ми се, мечтаехме с Гаустин, с малки разбъбрани площици. Утрините ѝ – австро-унгарски, нощите ѝ – италиански. Тъгата и тягата по нея – български.

14.

Новата карта на Европа щеше да изглежда така.

В крайна сметка на референдума хората избираха годините, в които са били млади. Днешните седемдесетгодишни бяха млади през 70-те и 80-те, на по два-сет и трийсет тогава. Остаряващите избираха времето на младостта си, но в него щяха да живеят младите, които не са били родени още. Имаше известна несправедливост в това – да избере времето, в което ще живее следващото поколение. Всъщност както става на всички избори.

Друг е въпросът дали младите бяха толкова невинни. Извадките сочеха, че мнозина от тях са гласували, дори с по-голямо усърдие от старите, за десетилетия от миналия век, които не помнеха. Някакъв нов консерватизъм, нов сантимент, втълпена носталгия, се предаваше от поколение на поколение.

Империята на 80-те се очертаваше най-голяма и могъща като гръбнак в центъра на Европа – с някогашните Германия, Франция, Испания, Австрия, Полша. Към тях щеше да се присъедини и Гърция, тази по-бедна Италия.

Северният алианс на 70-те беше другата голяма група с Швеция, Дания, Финландия. Тук единственото южно изключение беше Португалия. Но какво по-хубаво от това живеещите в севера на седемдесетте да имат своята южна колония и топли плажове в другия край на континента. Унгария също минаваше към този алианс, като „най-щастливата барака“ по времето на социализма.

90-те, които в повечето страни се явяваха втора политическа сила, втора мечта и в известен смисъл светлото бъдеще на империята на Осемдесетте, всъщност никак не бяха за подценяване. Тук влизаха Чехия, Литва, Латвия и Естония, още опиянени от своята независимост след 1989-а. Словения и Хърватска в крайна сметка също избраха последното десетилетие на XX век, с особена клауза да се включат в него след Югославската война. Този избор беше добър и за по-либералните, и за националистически настроените, всеки от тях виждаше перспективи за развитие. Тук, в тази малко разпокъсана и неспокойна държава на 90-те, едно рамо (или лапа) даваше и ирландският тигър. Очакваха се още нови емигранти, прииждащи от други страни. Империи на 70-те и 80-те рано или късно щяха да акостират тук. В крайна сметка явно всички щяха да се съберат в точката на 1989-а.

Концентрирането само в 3-4 основни времеви алианса, и то във втората половина на XX век, беше изтълкувано като обещаваща стъпка за едно бъдещо обединение. За известно време обаче всички граждани трябваше да останат в границите на държавата си и съответното десетилетие, получило най-висок брой гласове. Смесването на времена трябваше да се избягва, поне в началото, докато нещата се закрепят и потръгнат.

После границите щяха да бъдат вдигнати. Всъщност по тази точка течеше остро разделение. Диахрониците мислеха за рестартиране на времето и естественото му постъпателно развитие след първите години. Лагерът на синхрониците обаче настояваше да се остане в избраните десетилетия за по-дълъг период. Процедурата изглеждаше бавна и тромава и съвсем не беше сигурно колко дълго може да се удържи...

Кутията на Пандора с даровете на миналото беше вече отворена...

15.

Търсели го в навсякъде, и в седемдесетте, и в осемдесетте... Преровили из основи 60-те, където обичаше да се заседява, ни следа от него. Нито в клиниките, нито в селищата за минало. Звъняха ми лекари от Хелиосщрасе и откъде ли не. Звънях му и аз няколко дни подред и след като упорито не ми вдигаше, най-сетне взех влака за Цюрих.

Денят беше хубав, невидими птици се обаждаха от короните на дърветата. Една жена е седнала на слънце и е отворила книга. Четяща жена на балкона. Светът още е същият.

Гаустин, разбира се, беше изчезнал. Това не беше събитие от извънреден порядък, що се отнася до опита ми с него, но все пак ми се стори твърде странно и донякъде безотговорно в момент като този. Дали е усетил заложената бомба в цялото това отприщване на минало? Дали е почувствал атомната вина на физиците от 30-те? Дали миналото отново го беше всмукало? Или изчезването му беше краткотрайно, временно пропадане в друго време, от което щеше да изплува съвсем скоро? За миг си помислих, че е решил да свърши със себе си. Но ако аз съм жив, може ли Гаустин да е мъртъв...

Сетих се за малката стаичка на етажа на 40-те, където се видяхме последния път, това беше, така да се каже, късният му таен офис. Щеше да е еднакво страшно да го открия и да не го открия. Отворих боязливо вратата. На бюрото, до макетите на самолети, стоеше голям кафяв плик с моето име отгоре. Вътре имаше лист с неговия почерк и подпис, че всичко, свързано с клиниката и селищата за минало, остава временно под мое разпореждане, за неопределен срок. Имаше още нещо – жълт тефтер, формат 1/16, с меки корици, изписан наполовина, щях да го чета по-късно. И една открита черно-бяла пощенска карта с Мейн Роуз Рийдинг Руум на Нюйоркската библиотека, на гърба – два реда с почерка на Гаустин.

*Трябва да ида до 1939-а, ще пиша, като стигна.
Прощавай, твой Г.*

Типично в неговия стил. Зарязваш всичко с две изречения. (Трябва да призная, че се почувствах лично засегнат.) Никакви инструкции, никакво сърце, нищо. Всичките му проекти стигаха дотук. Искам да кажа, всичките му лудости. И моята собствена лудост, че бях част от тях, че се връзвах, че ги съчинявах с него. Просто е скочил в движение, от единия в другия век. Знаел го е още като се видяхме последния път, било е решено. Затова така втречено ме погледна, като казах ще се срещнем в 6 преди войната.

Отишъл е да обезврежда бомбата на 39-а. Рано или късно щях да го последвам.

Какво да правя сега с няколко клиники и селища за минало, когато миналото е изпълзяло извън тях и вече официално се е настанило в градовете наоколо? Какво да правиш с Алцхаймер местата в Алцхаймер свят? Мислих няколко нощи над това. Как можа да стовари всичко на мен. Разбира се, клиниките трябваше да останат, пациентите имаха нужда от защитено минало. Още повече в хаоса от времена навън.

Част V. ДИСКРЕТНИ ЧУДОВИЩА

И като излязоха бесовете от миналото, се вселиха в човека...

Гаустин, Жълтият тефтер

Не знам кой от двамата пише тази страница.¹⁴

Х. Л. Борхес, „Борхес и аз“

1.

Кутията беше отворена...

В началото, няколко месеца след като държавите бяха избрали щастливите си десетилетия, траеше относителен покой. Бумът на стари филми, албуми, винилови плочи, производство на грамофони беше видим. Някогашните списания и вестници възобновиха периодичността си, върнаха се телеграмите, пишещите машини, индигото... Хората бяха забравили с колко подробности е пълно миналото и сега щастливо откриваха неща, слизаха в мазето, вадеха стари предмети, почистваха ги, пребоядисваха, даваха за реставрация. Изваждаха колекциите си от марки, кибритени кутии, салфетки и грамофонни

¹⁴ Превод от испански Анна Златкова

плочи. Кината бълваха стари филми, режисьорите получаваха поръчки за кавъри, ретро клубове за танци никнеха като гъби, по улиците все по-често можеха да се видят старите лади на Изток или опел рекорд на Запад, леката индустрия сменяше релсите...

Но имаше и неща, които с времето можеха да преобърнат колата. Понякога е трудно да забравиш, отколкото да си спомниш. Отказът например от мобилни телефони, интернет, социални мрежи... Някои го правеха на драго сърце, нали в това беше смисълът – да се забави, да се изхвърли... но те бяха твърде малък процент. Хероинът на виртуалното си беше свършил работата. Мнозина, дори тези от гласувалите за петдесетте или шейсетте, не искаха да се откажат. Империи на мобилните оператори и социалните мрежи също не бяха щастливи от възможния обрат, говореше се, че тайно наливат пари в бойкотирането на правилата.

От друга страна, назряваше бунтът на „изгубилите“ в референдума. Заложилите на 90-те например отказваха да следват безвремието на 70-те. Всеки си искаше десетилетието, за което е гласувал и което беше събудил в хода на кампанията. Анархизъм и центробежност се носеха над страните. Изведнъж онова, което трябваше да изглежда идилия, тръгна постепенно да се разпада... Недоволните започнаха да се отделят в свои селища и анклавни, да отцепват малки територии и да ги заселват с различни времена. Локалното стана отново важно.

Ако непосветеният предприеме пътуване, може неочаквано и неотбелязано в никой пътеводител да попадне в друго време – източноевропейско село, което се е отделило в ранния социализъм, с кооперативи и стари трактори, градче с възрожденски къщи, където тече подготовка за въстание, или гора с вигвами, трабанти и източноевропейски индианци. Всякакви минали времена се търкаляха по улиците на континента, смесваха се и се случваха едновременно.

Старите пътеводители трябваше да се сменят с нови „времеводители“.

2.

Светът се беше превърнал в отворена клиника за минало, сякаш стените бяха паднали. Дали Гаустин е предвиждал всичко това – този, който ме караше да затварям добре вратата на излизане, за да не смесвам времена...

Миналото тръгна като река, която излиза от коритото си и залива всичко наоколо, блъска се из тесните улички, наводнява приземните етажи, катери се по стените, избива прозорците и влиза в стаите, влачи със себе си клони, листа, удавени котки, афиши, шапки на улични музиканти, акордеони, снимки, вестници, сцени от филми, крак от маса, повтарящи се реплики, чужди следобеди, прескачащи плочи... Голямата приливна вълна на миналото.

Започваше да става ясно, че картата с новите държави на времето щеше да трае твърде кратко. Събудилите се от референдума демони нямаше как да се приберат обратно. Веднъж изпълзели, те щяха навсякъде, така както ги беше описал Хезиод – без глас, но съблазнителни...

Светът се връщаше към първоначалното си състояние на хаос, но не онзи първичен хаос, от който произлиза всичко, а хаоса на края, жестокото и хаотично изобилие на края, което щеше да удави наличното време с всичко живо в него...

Бесовите бяха пуснати...

3.

Намерих двама по-млади и амбициозни лекари да движат клиниките. Запасих се с наръч книги, празни тефтери и моливи и се върнах в манастира на хълма, зад стените на седемнайсети век, току под камбанарията. От високото на манастира (и на седемнайсети век) можеше да се наблюдава по-добре докъде стига потопа на миналото, а и докато водите му дойдат дотук, щеше да мине време. Носех и жълтия тефтер, оставен ми от Гаустин, с всякакви наблюдения, нови и предстоящи диагнози (така ги беше кръстил), лични приписки и сякаш нарочно оставени празни места. Скоро започнах да ги запълвам. Първо отбелязвах неговите приписки с едно Г., а моите с две (Г. Г.), после спрях. Забелязах, че почерците ни бяха неотличими.

4.

Възможно ли е това смесване на времена да идва само защото Бог връща лентата назад? Ние сме в несигурния спомен на един Бог, започнал да забравя. Да губи памет за онова, което е изрекъл в началото. При свят, направен от имена, забравянето им е естественият му край.

Бог не е мъртъв. Бог е забравил. Бог е дементен.

(Жълтият тефтер, Г.)

Онова, което не посмея да направя (или кажа), се превръща в Гаустин.

И все пак той е твърде радикален с това „Бог е дементен“. Бог само е започнал да забравя. Понякога смесва времена, бърка спомени, миналото не тече в една посока.

Какво ли е в главата на един бог, който държи всички истории на света. И случилите се, и неслучилите се. Всичките наши истории във всяка секунда на този свят.

(Жълтият тефтер, Г. Г.)

5.

Не си спомням точно в кой момент той взе да става по-реален от мен. Хората четяха за Гаустин, интересуваха се, очакваха кога ще се появи отново, питаха защо се бави. Списанието, в което пусках периодично кратки истории за него, удвои хонорара ми. Виждах как Гаустин намира по шейсетарски – пич, половината трябва да е за мен. Ти нямаш нужда от нищо, отвърщах, нали съм те измислил. Така ли, вдигаше вежда той, все с това поло и кръглите очилца ли ще я караме, един светлосин понтиак или поне миникупър биха ми стояли добре.

Айде, чупката, виках, мога да ти отпусна една веспа и нищо повече.

С годините ми е все по-трудно да отсея кой кого пише. Или някой трети ни пише и двамата, без особено усърдие и постоянство. Понякога съм по-щастлив и по-добър, така ме пишат и аз хвърча, но още на следващия параграф подрязват крилата ми и се кла-тушкам като гълъб в прахта. Повтарям си, не забравяй, че си от другата страна на историята, не забравяй, че си от другата страна на историята... Ти я пишеш, не тя – теб. Почнеш ли да усещаш, че друг те пише, значи си взел-дал, бесовете са те превзели, дошло е онова, от което най-много се плашиш, мозъкът ти се опразва като хамбар през зимата. Не, още удържам положението... Още, струва ми се, затварям плътно вратите.

Аз съм този, който пише...

Докато пиша, знам кой съм, но спра ли, вече не съм толкова сигурен.

6.

Всички радиостанции пускат музика и новини от минали десетилетия. Вече няма никакво значение какво се случва днес. Няма значение и кое десетилетие е било избрано на референдум, всеки живее в своето. Мислехме, че в миналото има ред като в семеен албум с подредени снимки – тук като деца, тук на завършването, тук съм войник, първата ми сватба, раждането на дъщеря ми... Нищо подобно.

Намерил съм една малка, полулегална радиостанция, която се опитва да предава новини от днес. Но и тя е принудена да излъчва миналото (в цялата му анархия).

7.

Днес ми хрумна да си направя нещо за ядене, което не съм опитвал от детството си – яйце на вестник. Това е най-простата рецепта, която знам. Слагаш парче вестник на котлона и чукваш отгоре яйцето. Едно време проблемът беше, че нямаше яйца, сега няма вестници. Слава богу, намерих вестник, включих котлона, на по-слабо, и стаята се изпълни с миризма, която не бях усещал от 8-годишен. Миризма на яйце и напечена хартия, суха миризма. Спомних си как част от буквите се отпечатваха на белтъка. Също си припомних как вестникът тогава служеше за всичко. Дядо ми си увиваше сиренето в него и като седнехме на обед, можех да прочета заглавията върху бучката сирене.

Лете слагаха вестник по прозорците наместо щори, а и мухите да не цапат стъклата. Като споменах мухи, се сетих и за голата крушка, наплюта от тях, която висеше от тавана на село и от вестника баба ми правеше нещо като абажур, който бързо пожълтяваше и прегаряше.

Стана хубаво яйце на вестник.

8.

Спах лошо, сънувах потоп и зверове, огньове... старозаветни сънища, общо взето, истински кошмар. На всичко отгоре цигарите ми са свършили, но не ми се излиза, имам достатъчно запас от тютюн. Трябва само да си намеря хартийки за свиване. Вестници вече няма, листовите на тефтера са доста плътни... имам една стара тетрадка с тънка, почти оризова хартия, още от 90-те, изписана със стари стихотворения, които и без това не ставаха...

9.

Синдромът на Сляпата Вайша

Описан е случай на момиче, което с лявото си око вижда само в миналото, а с дясното – единствено онова, което има да става в бъдеще. Понякога границите между минало и бъдеще се свиват дотолкова, че с лявото око вижда как се скрива луната, а за дясното изгрява слънцето. Друг път границите се разбягват и пред лявото око се разстила земната твърд от първите дни, пуста и неустроена, а пред дясното – планетата от последните дни, опустошена и пак неустроена.

Синдромът на Сляпата Вайша, както ще стане известен после в науката, е характерен тъкмо с тази едновременност на минало и бъдеще, със способността (или проклятието) да виждаш света едновременно в неговото преди и след, никога в наличността му тук и

сега. Различно е от синдрома на обитаващите миналото или на онези, които живеят само в бъдещето, и двойно по-тежко.

Клинична картина: Болезнено усещане за непринадлежност към никое време, резки прескоци между минало и бъдеще, фактическа слепота при нормално функциониращи зеници, опити за самонараняване и суицидно поведение. Близък до т.нар. *синдром на непринадлежащите*.

Страдащите не могат да излизат без придружител, защото улицата, по която вървят, още не съществува за едното им око, а за другото вече е магистрала с фучащи коли. Предвижда се удвояване на честотата на заболяване до година-две.

(Гаустин, „Нови и предстоящи диагнози“)

Понякога Г. наистина ме вбесява, дори няма да му изписвам цялото име. Вбесявал ме е и преди, странното е, че го прави и сега, когато го няма. Дори самият факт, че го няма, а се хили между редовете, е отвратителен. Вбесява ме безогледното присвояване. Цялото това развихряне и самозабрава на съчинения, откъде накъде. Чакай малко, аз съм те измислил, аз ще те... Достатъчно е само едно изречение, например: „Гаустин си отиде в първия ден на онзи септември...“, и край.

Цял живот някой злоупотребява с топлото ми югоизточно сърце.

10.

Преди години, докато още пътувах, влязох на една неделна служба в доминиканската църква в Краков. Беше февруари, студено и мрачно, прехвърчаше сняг. Видях момиче с късо палто, седнало на стъпалата, родители с количка и две сополиви деца, притискащи се уплашено в тях, старец бездомник, клатещ ритмично брадата си като метроном, лица на хора в тревожност. Имах усещането, че същите лица и тела, същата сцена съм виждал някъде през 40-те (роден съм двацет години след това). Какви ще са лицата на хората, като дойдат последните дни? Ще има ли някакъв знак по тези лица, или ще са същите като нашите?

Един следобед, години по-късно, след пореден атентат някъде из Европа, стоях с часове в музея в Хага. Като в убежище от друго време. Беше пълно с хора, избягали от новините на деня. Момиче с пуловер и дънки стоеше пред „Момичето с перлената обеща“. Стоях на крачка от тях и не помръдвах. Лицата им – едни и същи. Значи времето е само дреха, обеща... Разпоредителят в залата приличаше на Вермеер.

11.

Тефтерите ми са пълни с надраскани набързо лица. Лица на несъществуващи хора... И тук, в този тефтер. И във всички тефтери през годините... нямам идея кои са, не търся прилики...

Какво правиш?

Рисувам лица, които не съществуват.

Още не са родени или вече ги няма?

Още не са родени и вече ги няма.

Измислили са софтуер, който комбинира черти, проектира и произвежда непознати лица и те са абсолютно правдоподобни. Нито едно от тях не съществува, повтаряха в статията под всяка снимка. А аз непрекъснато имах чувството, че съм ги срещал някъде. Има нещо страховито в това да произвеждаш лица на несъществуващи хора, дори не мога да обясня какво точно.

12.

Глад за лица. На 19 съм, граничар на българо-гръцката граница. Цяла година ще седя там, в ничията земя, където, ако видиш човешко лице, то трябва да бъде застреляно. Никой няма право да пресича. На заставата има още 12 войници и един командир – единствените лица, които са непрекъснато пред очите ти, сутрин, обед и вечер. И това дори не е затвор. Веднъж в месеца имаш право на един ден отпуск. Повечето ползват този ден, за да се наспят. Сънят е сред най-важните неща за войника, както и храната. Сексът е недостижима ценност. Ползвам този ден, за да стигна до близкия провинциален град, който с мъка наброява 3 хиляди души. Не познавам никого там. Ставам по тъмно, вървя няколко километра пеш, ако срещна каруца по пътя, я хващам на стоп, коли тук рядко минават. След два часа съм в града, тъкмо като отварят единственото кафене в центъра, сядам отвън, поръчвам нещо, лимонада или швепс, и гледам лица. Седя и гледам – лица на „цивилни хора“, както казвахме тогава. Невойнишки лица. Очите ми сами тръгват подир тях. Това е единственото, което ми носи удовлетворение и покой. Някъде в този свят, вън от тази гранична заσταση, има хора, които водят нормален живот. Струва ми се толкова далечен и се боя, че никога няма да се върна там „с непокътнати способности“, както пише в една книга, държа си я тайно в торбата с противогаса.

Успокояващото знание, че има различни човешки лица, и прииждащият страх, че твоето не е част от тях. Че то може би не съществува.

13.

Наблюдавам света, затворен в стая от XVII век, с Wi-Fi от XXI век, пиша върху дървена маса на поне сто години и спя на креват с метални табли от XIX век. Опитвам се да проиграя миналото, което предстои. Паметта ми отслабва, умът ме напуска, онова, което измислям, ме гони по петите, настига ме и ме изпреварва. Прости ми, Боже на утопите, времената се омесиха и вече не знаеш това, което разказваш, било ли е, или тепърва има да идва.

14.

И започнаха масови удвоявания на било и не било...

Все по-детайлни, все по-близки до реалните събития, понякога по-реални от тях. И никой вече няма да различи кое е истина и кое – подобие... Едното ще преминава в другото и като се пролива кръв истинска, топла, човешка, хората ще ръкопляскат като в театър, а другаде червено багрило, извлечено от отровен циновър, ще приемат за кръв и ще се озверяват твърде...

(Гаустин, „За смесването на времена“)

15.

БУРГТЕАТЪР, 1925/2025

Пер Гинт, този северен Одисей, се завръща... Разразява се страшна буря, светкавици раздират небето, морето е побесняло, корабът всеки момент ще се разбие...

Изведнъж посред гръмотевиците на сцената се чуват револверни изстрели, дошли откъм самия салон. Една жена пищи в ложата на първи балкон. Куршумът е минал през дясната ѝ буза, закачил е езика и е излязъл от другата страна. Зрителите от партера вдигат глава. И о, ужас – главата на мъж виси през парапета. Капки кръв попиват в роклите цвят пепел от рози на две ужасени момичета, чиито места са точно отдолу. Цялата зала се е изправила на крака. Няколко двойки излизат тичешком, става сбутване на изхода, другите не мърдат...

В този момент една дребна жена се появява в ложата с още димящ маузер, подава ръка на ранената, убитият вдига кървавото си лице и тримата се покланят учтиво на екзалтираната публика.

Край на трагедията. Завесата на сцената тихомълком се спуска, макар че никой вече не гледа натам.

Една от най-големите атракции във Виена – „Пер Гинт“ в Бургтеатър. Пълна възстановка на представлението от 1925 г., придружено с убийството на македонския революционер Тодор Паница от 8 май същата година, по време на пето действие, сцената с бурята, точно преди репликата „Не може да се мре по средата на петото действие“. Ранената в лицето жена е съпругата му. Дребната жена, която го застрелва, е част от враждувача фракция, казва се Менча Кърничева (пълното ѝ име е Мелпомена, музата на театъра, каква ирония).

Зрителите са дошли основно заради тези минути – корабокрушение на сцената и кръв в салона. Кой не би искал да усети вкуса на 20-те с едно убийство в театъра. Местата са продадени за година напред.

16.

Изхарчихме ли вече, приятели мои, чека на бъдещето? Необезпечения чек на бъдещето...

Нали миналото *вече* не съществува, а бъдещето *още* не съществува, казва свети Августин в XI глава от Изповедите.

В това *още* все пак има утешение, няма го, но има да идва. А какво правим, когато и бъдещето *вече* не съществува? Колко различно е бъдеще, което *още* го няма, от онова, което *вече* го няма. Колко е друго това нямаване. Първото е пълно с обещание, второто е апокалипсис...

Гаустин, „Приписки за края на времето“

17.

Паметта те държи, сковава те в твърдите очертания на един-единствен човек, когото не можеш да напуснеш. Забравата идва, за да те освободи. Чертите губят остротата и категоричността си, неяснотата размива формата. Ако не помня ясно кой точно съм, мога да съм всеки, дори себе си, дори себе си като малък. Изведнъж онези игри при

Борхес, които толкова си харесвал като млад, игри на удвояванията, стават реални, случват се с теб самия. Онова, което е било метафора, е станало болест, ако обърнем Зонтаг. Тук вече няма метафори, както беше казал Г., когато се видяхме за първи път и обсъждахме смъртта на едnodневките в края на деня. Тук вече наистина не си сигурен от коя страна на историята си. Тук „аз“ става най-безсмислената дума, празна черупка, която вълните търкалят по брега.

Идва голямото напускане. Напускат те едно по едно всички тела, които си бил. Само-разпускат се.

Ангелът на напускащите и ангелът на напуснатите – понякога един и същ...

18.

Попадам на следната записка в жълтия тефтер, която няколко дни не ми дава покой.

„Докато пише роман за напуснатите от паметта, той самият започва да губи памет... Бърза да го завърши, преди да е забравил това, за което разказва.“

Подиграва ли се, плаши ли ме, или ми подхвърля идея?

19.

Конфузията със забравянето на имена... Разбира се, от това се оплаква всеки на някаква възраст. Но става дума за имена на много близки хора. Не можеш например да забравиш името на жената, с която навремето си живял, имал си брак няколко години, а сега ти подава романа и се усмихва, очаквайки много личен автограф. Наредила се е на опашка при едно от редките ми излизания пред публика преди време. И... пълен блокж. Мога да си припомня тялото ѝ в детайли, да кажа къде има бенка, как го направихме първия път, това са пет години живот.

Но името... превъртам дузина в главата си и никое не е нейното. Не ми е за пръв път, но никога не е било така страшно, никога с толкова близък човек. Оглеждам се безпомощно, опашката чака. Знам някои трикове в такива случаи – ако има познат наблизо, ще го запозная с нея, за да чуя името ѝ, но за беля сега няма такъв човек наоколо. Минавам на план Б. Да сложа един надпис, достатъчно личен, но без име. Надписвам нещо като *За общото минало, от което сме направени*. Подавам книгата. Тя я отгръща, после невинно ми я връща – е, добави името, моля ти се...

Натискам от притеснение прозрачния плот на щанда, нещо поддава и стъклото с трясък се свлича в краката ми. Китката ми кърви здраво, една жена от опашката припада, хората се скупчват, момичето от книжарницата залива кървящото с вода и вади тампони, даването на автографи е прекратено, опашката се разпада, двама фотографии снимат, утре ще се видя в някой жълт сайт... потънал в кърви... но такова облекчение за мен има във всичко това... Мога ли да помогна с нещо?, шепне разтревожена жена ми, бившата ми жена, заради която кървя като заклан. Всичко е наред, казвам, забелязвайки малко кръв върху нейния екземпляр, точно до посвещението.

Искате ли да я сменям?, пита я момичето от щанда.

О, не, благодаря, така е по-лично, казва Ема и напуска местопрестъплението.

Ема! Ема, разбира се, Ема... Като Ема Бовари.

20.

Отидох още тогава при един приятел невролог. Той и без това отдавна ме мислеше за хипохондрик.

Възможно е това да са временни защитни изключения, стрес. Срецаш много хора, като прибавим и тези, дето измисляш...

(Той е прав, не съм се замислял, че всички щъкащи из книгите ми герои също трябва да ги държа в главата си, аз съм милостив и не убивам с лека ръка като други, което още повече затруднява удържането им.)

Разбира се, всички оглупяваме по малко, казва лекарят, тук-там прегарят неврони, някои връзки са дълбоко изгубени, макар че могат да изскочат неочаквано един ден. Но не точно в момента, когато ги търсим. Като със съня е – колкото повече си повтаряш вечер в леглото трябва да заспя, трябва да заспя, толкова по-малък е шансът. Почивай си повече...

Излизам от кабинета с онова усещане и чувство за вина, че ме мислят за измамник, за съчинител на собствените си паранойи. Но как, по дяволите, се казваше този приятел невролог, чудя се само няколко метра по-късно и се връщам да прочета името от табелката на вратата му.

Пили сме, преди да се родим, от водите на Лета, както е писано, за да забравим напълно предишния си живот. Но защо понякога се будим посред нощ или ни връхлита внезапно просветление в три следобед, че това вече сме го живели и знаем какво ще се случи нататък. Появили са се неочаквани пукнатини. Пукнатини, от които струи светлината на миналото. А трябваше уж да сме забравили всичко.

И водите на Лета вече не са каквито бяха.

21.

Не откривам сред митовете никакъв голям бог на паметта или поне бог на забравата. Такива, каквито има на любовта, огъня, отмъщението... Не откривам дори полубогове или нимфи. Цялата гръцка митология, която иначе гъмжи от божества, полубожества, кентаври, герои и какво ли още не, е забравила боговете на паметта и забравата. Да, има я Мнемозина, повече като майка на музите, има я и Лета, но те са винаги някак в сянка, полузабравени. Вероятно, когато митовете са се появили, светът е бил твърде млад, за да има спомени, твърде млад, за да почне да забравя... А и хората са умирали рано, преди старостта да опразни ума им.

В крайна сметка и писането идва, когато човек е усетил, че паметта не стига.

Ранните глинени плочки с клинопис от Месопотамия не пазят никаква мъдрост за тайната на света, както би следвало да очакваме, а съвсем практическа информация за броя овце в едно стадо или различните думи за „прасе“. Първите писмени паметници са били списъци. В началото (и в края) винаги стои списък.

22.

Понеже нищо не се случва с живота ми тази година, преписвам ден по ден дневника си от миналата, беше ми казала една приятелка. На днешния 26 ноември преписвам случилото се от миналогодишния 26 ноември.

Нищо по-мрачно не съм чувал.

Дълго време аз самият си водех дневник, без да слагам датите, нито годината, отбелязвайки само дали е ден, или нощ, в един момент престанах и това да пиша.

Сега, когато все повече се разделям с паметта си, мисля, че е било голяма глупост, изгубил съм и малките опорни точки на годините и месеците. Припомням си някои неща, докато чета, но кога са се случили, преди година или преди 15, вече ми е трудно да възстановя. Други изобщо не помня, все едно са се случили на абсолютно непознат и са записани от ръката на друг.

Почеркът ми става по-нечетлив, по-ситен и остър, така пишех като дете.

Някои думи се изгубват още докато ги изписвам, просто се превръщат в безсмислица, сменят сричките си, главата отива отзад на опашката, като някакви митични животни, като скърпени набързо кентаври или метаморфозирали попови лъжички.

Молба – Ломба

Откъде всъщност тръгнах, какво исках да разкажа... Опитвам се да довърша една книга за оттеглянето на паметта и... Бързам да я завърша, преди да съм забравил за какво всъщност беше. Но ако всичко, което пиша, се сбъдва, трябва да бягам в друго лице.

23.

Първо изчезнаха няколко думи. Той го превръщаше в игра, беше отдавна, бяха още студенти. Съобщи на жена си и на приятелите си кои са тези пет-шест чезнещи думи и като му потрляваше някоя от тях, те му ги подаваха – *корниз, меркантилен, розмарин, конфронтация...*

Един ден, може би защото се раздели с жена си и спря да се вижда с приятелите си, а думите се умножаваха, реши да ги записва. В началото беше достатъчна само страница, после лист, от двете страни. После още един, и още един... После си взе тефтер. Нарече го *Кратък речник на забравеното*. Имаше и раздел за имена на хора. Постепенно разделите се увеличаваха – появи се такъв за миризми, които му припомнят разни неща. После за звуци, на всичко отгоре оглушаваше. (Един лекар му каза, че загубата на слух и на памет са свързани, споделят една и съща стая в мозъка.)

Накрая се появи още един раздел в тефтера, може би най-важният – за това, което наистина се е случило с него, за да го различи от прочетеното в книгите и от онова, което сам беше съчинил.

Рано или късно всичко щеше да се омеси – случилото се, прочетеното и съчиненото щяха да прескачат и да си сменят местата, докато постепенно стихнат и избледнеят, но засега се опитваше да удържа границите. Години по-късно бившата му жена щеше да се нареди на една опашка за автографи и той нямаше да открие името ѝ в главата си...

24.

Най-зле беше с имената. А като му се налагаше да сменя езика, беше кошмар. Забравяше дори подходящата фраза, за да може да се извини и попита:

Sorry, your name escapes me... Sorry, your name...

Всяка сутрин вземаше празен лист и го изписваше на ръка с тези пет думи. Това му напомняше наказанието в училище, когато трябваше да напише 100 пъти сгрешена дума или дребно провинение, като „забравих си домашното“. Оттук дойде ранното откритие, че повторението променя смисъла, обезкоства и обезсмисля написаното. Повторено сто пъти, всичко (включително вината) се разпадаше на нищо незначещи срички.

Все едно, тези спомени сега му харесваха. Бяха от малкото останали и той се грижеше за тях като за любимо животно, викаше ги при себе си, галеше им ушите и им говореше.

Знаеше, че един ден ще стигне и до тази фраза:

Sorry, my name escapes me.

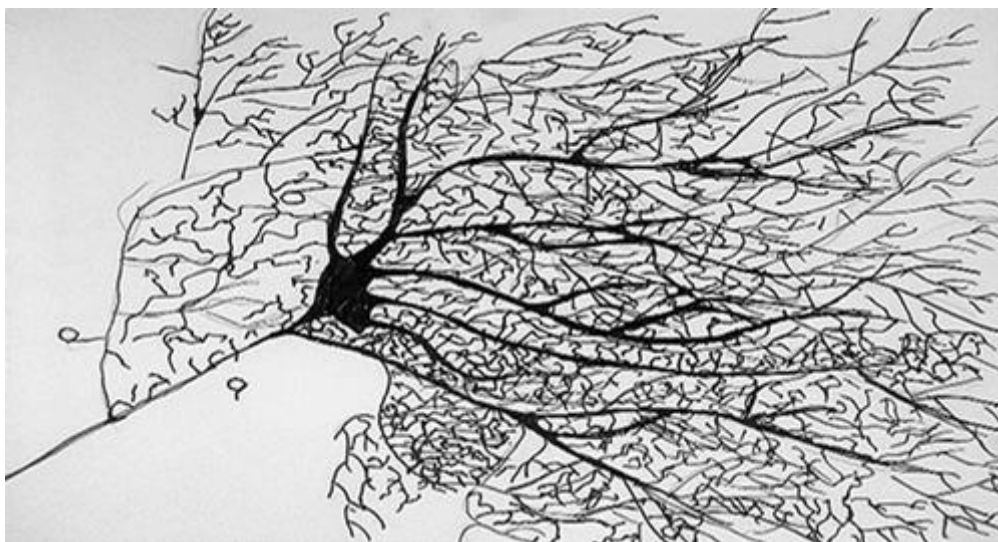
25.

Чудеше се колко скоро ще дойде моментът, когато ще забрави и буквите. Само това нямаше да преживее. Беше се научил да пише твърде рано, на 4 или 5, което би трябвало да означава, че те ще си отидат последни. Представяше си ясно как се изнизват като малки животинки, като мравки или бръмбари, напускат тази тетрадка, напускат книгите в библиотеката му, пъплят, пресичат стаята и си отиват масово. Великото преселение на буквите. Ето го Щ-то, изнизва се като стоножка, Б-то само махва с ръка и изчезва с корема напред, О-то се изтъркулва като охранен торен бръмбар, Й-то повдига смешното си каскетче за сбогом, Ж-то подскача като жаба и изчезва през вратата. Отваря една книга напосоки, празна е, само едно малко „е“ тупва на земята и се изтъркулва зад парното.

Библиотека с празни, напуснати книги – без заглавия, без автор, без текст. Бели страници, табула раза. Умът на детето е табула раза и ние трябва да напишем всичко върху нея, казваше учителката му на тържеството за първи клас. Беше запомнил странното съчетание тъкмо защото не го разбираше. Сега умът му пак беше табула раза, само дето нищо повече не можеше да се запечата отгоре. Лентата е осветена.

26.

Невронът (от старогръцки: νεύρων – влакно, нерв) е електрически възбудима клетка, която обработва и предава информация. Дендритите приемат сигналите на другите нервни клетки, а аксонът посредством хиляди разклонения прехвърля тези сигнали към другите неврони, които от своя страна... (Анатомия за 7. клас)

Това радостно (или тревожно) общение на неврони, това непрекъснато жужене. Просветвания, движение на йони, трептене на мембрани, аксони, невротрансмитери, обмен в синапсите, сигнали, прескачане на импулси, *веселий на работата шум...* И изведнъж, или не изведнъж, а постепенно, спират да си говорят едни с други, спират да си ходят на гости, да си разменят неща по съседски, брашно, сол, приказки, шумът стихва, всичко в работилницата замира, клеясва, лампите гаснат...

27.

Един приятел разказваше как майка му и тъща му, жени на по 80, почти едновременно почнали да губят паметта си. Нямало как, трябвало да ги приберат и двете в апартамента си в София. И всяка сутрин се водел следният разговор:

Коя е госпожата, откъде собствено е?, питала едната.

Ами аз съм от това там, как беше, на морето. (Имената си те вече не помнели, нито имената на градовете си.)

Ах, така ли, и аз съм от морето, какво съвпадение. А какво правите тук?

Дошла съм на гости при сина. Той тука живее с жена си. И да видя внучето. А вие?

А, аз съм дошла при дъщерята. Тя тука живее с мъжа си. И аз при внучката.

Ааа, виж ти какво съвпадение. Колко е голяма вашата внучка, госпожа?

На 7-8 трябва да е, а вашата?

Боже, какво съвпадение, и моята е на толкоз. Ето я на снимка.

Сериозно ли, госпожа, викала другата, ама това е моята внучка.

Понякога се стигало до разпра, понякога се помирявали с узнаването, че са в една и съща къща при едно и също семейство и че дъщерята на едната е взела сина на другата.

На следващата сутрин, казваше моят приятел, всичко започвало отначало.

Откъде собствено е госпожата...

28.

СОЛ

Старите митове (и новите идеологии) не обичат обръщането назад... Обърналият се Орфей ще загуби завинаги Евридика, обърналата се към Содом жена на Лот ще стане стълб от сол, обръщащите се към миналото по-късно просто ги прибират. Всичко трябва да започне начисто, без памет. (Нова, нова е звездата на комунизма и няма нищо преди нея, декламираше местният партийен секретар в градчето Т. някога.)

Помнете жената на Лот. Помнете Содом и Гомор, огънят, който пада от небето. И не смейте да гледате назад, така ще напомня Лука. Всеки да остане там, където е. Този, който е на покрива на къщата си, да не слиза долу. Нито онзи, застигнат от апокалипсиса в полето, да го напуска. Прилича на полицейско разпореждане.

Но в какво толкова е престъплението на миналото? Защо да не гледат назад? Защо миналото е опасно, а обръщането към него грях, който те превръща в стълб от сол? Апокалипсисът идва да унищожи тъкмо миналото. Не е достатъчно да напуснеш Содом и Гомор, това е лесно, всеки бяга от бедствието. Условието е да го забравиш, да го изличиш от паметта си, да не ти е мъчно за него. Жената на Лот е напуснала града, но не е успяла да го забрави.

Времето не е поредната секунда, изтекла току-що, а цял ред от провали назад (и провали напред), струпване на развалини, както го описва Бенямин, пред които ангелът на историята ще стои втрещен, с извърнато лице. Дали Ангелът на историята (нарисуваният от Клее *Angelus Novus*) не е всъщност жената на Лот?

Защо тя спира и се обръща назад?

Защото е човешко.

Какво е оставила там?

Минало.

Защо тъкмо в сол?

Защото солта няма памет. Нищо не расте върху сол.

В Нюрнбергската хроника на Хартман Шедел от края на XV век има една илюстрация на тази сцена. В близък план бащата с дъщерите, воден от един развеселен ангел, който нещо му бъбри. Крачат напред, отдалечавайки се от горящия Содом със срутващите се кули. По средата между отдалечаващата се групичка и горящия град стои една жена в бяло. Обърнала е лицето си назад. Всъщност гледа леко встрани. Миналото, както и огънят не могат да се гледат директно в очите. Лицето ѝ е умиротворено. Няма ужас, няма страх, няма болка. Вече е само сол. А дъщерите и старият Лот, водени от разбъбрения ангел, дори не забелязват отсъствието ѝ. Вече са я забравили.

29.

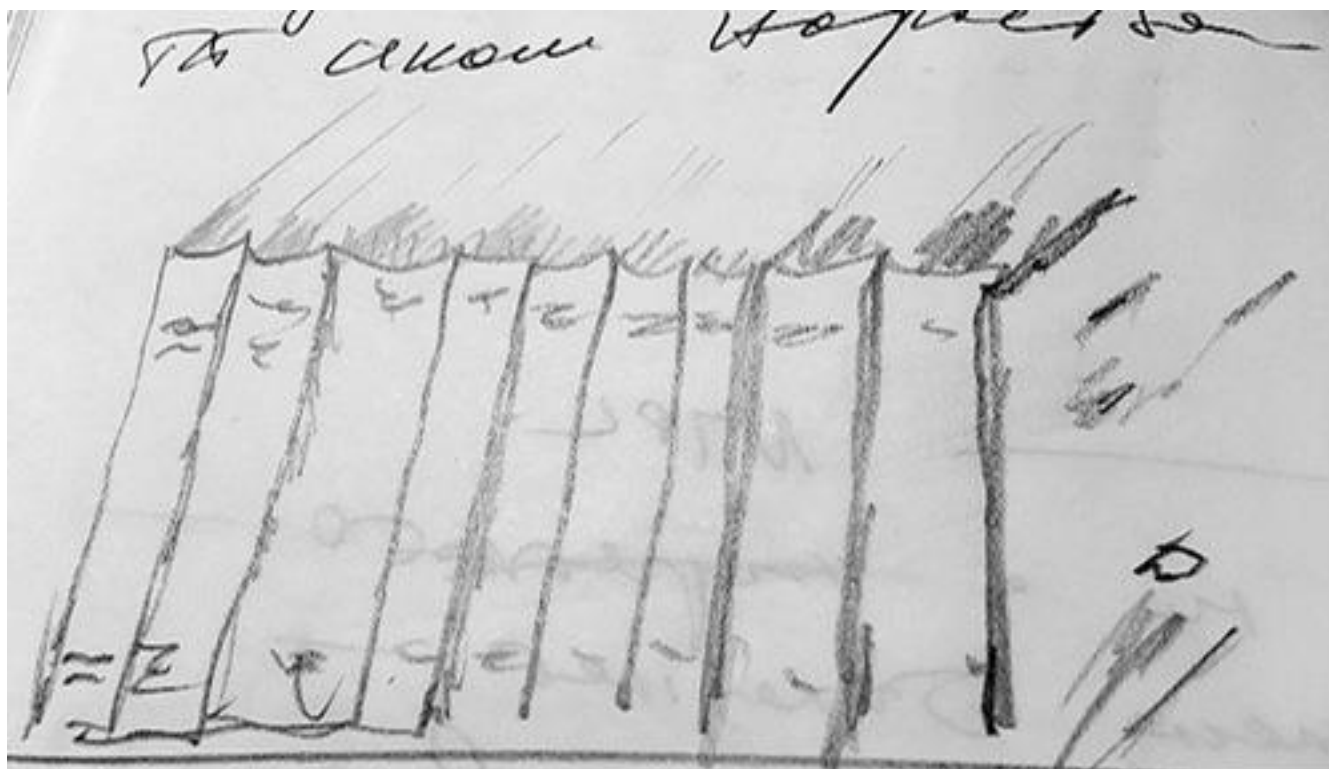
Недейте си събира съкровища в настоящето, гдето молец и ръжда ги изяжда и гдето крадци подкопават и крадат. Но трупайте съкровищата си в миналото, дето молец и ръжда ги не изяжда и дето крадци не подкопават, нито крадат; защото, дето е съкровището ви, там ще бъде и сърцето ви.

(Гаустин, „Апокрифни версии и нови завети“)

30.

Нищо не успокоява така, както наредените еднакви томове на енциклопедии от различни континенти – старо вишневочервено, кафяво и черно.

Тази мантра от заглавия може да се ползва срещу зли сили и времена:

Enciclopedia general ilustrada del País Vasco
Enciclopedia de México
Nueva enciclopedia de Puerto Rico
Diccionario biográfico de Venezuela
Encyclopedia Britannica
The New York Public Library, Oriental Collection
The South in American Literature, 1607-1900
Poisonous and Venomous Marine Animals of The World
Nomenclator Zoologicus
Il grande libro della cucina italiana
The Cuisine of Hungary
Book-prices Current (London), 1905/06
Subject Index of Books Published Before 1880
The Mother of All Booklists
Anonymous and Pseudonymous English Literature
Dicionário bibliográfico brasileiro
Catálogo de la bibliografía boliviana
Short-title Catalogue of Books Printed in England, Scotland..., 1475-1640
Catalogue of German Books, 1455-1600
Crime Fiction, 1749-2000
Bibliographía de la literatura hispánica

31.

Някъде в Андите вярват и до днес, че бъдещето е зад теб. Идва изненадващо и непредвидимо зад гърба ти, а миналото е винаги пред очите ти, вече случило се. Когато говорят за миналото, хората от племето аймара сочат с ръка пред себе си. Вървиш напред с лице към миналото и се обръщаш назад към бъдещето. Каква ли би била притчата за жената на Лот тогава?

Вървим напред и влизаме в безкрайните Елисейски поля на миналото.

Вървя напред и се превръщам в минало.

32.

Сънувам отново този сън. Някъде, в библиотеката на света, в главната зала с висок нарисован таван, дървени маси и струговани лампи в мекия цвят на старо злато, седи един мъж, скрит зад разтворен вестник. Вестникът е голям, следователно стар, каквито бяха вестниците едно време. Вървя към него между лица на хора (само лицата виждам в съня), които се извърщат към мен. Лица на жени и мъже, познати отнякъде, но отдавна загубили имената си. Знам (не знам, но усещам), че всички ни наблюдават, сцената е важна. На първа страница в телеграфен стил с големи букви пише... какво, още не мога да прочета.

Изглежда близо, но в съня пътят се удължава от само себе си, движенията ми стават все по-трудни, сякаш газя в нещо лепкаво или просто ме е страх да стигна до него... Страхът е двоен – първо, да прочета какво пише, макар че някъде в себе си знам какво е. (Знам наизуст целия вестник.)

Вторият страх е, че като стигна, мъжът ще свали вестника и ще видя собственото си лице.

33.

Има дни, в които сякаш всичко е наред, мога дори да пиша, връщам си градове и стаи, където съм бил, умът ми е бистър като кофа дъждовна вода, после всичко отново се замътва, блатясва... идват някакви хора без лица, тропат из стаята, говорят, заплашително искат да ме направят щастлив, после не помня нищо, гледам в някаква точка и нямам сили да си отместя погледа...

34.

Подстригване в Бруклин при Джани, таджик, който си тананика Франк Синатра и когато отваря бръснача да ми обере врата, изпитвам извечния страх да не бъда заклан като агнец. После вади отнякъде една непоносимо гореща и влажна кърпа, която хвърля върху лицето ми и затиска отгоре. Така клан-недоклан, душен-незадушен, лиснат накрая с лавандулов одеколон, отварям очи като възкръснал и давам по-голям бакшиш, като откуп за оцеляването си. Още на тротоара прибавям в тефтера миризмата на бръснарския одеколон, събуждащ спомени за подстригвания. Всеки има памет и страх от това. Всеки е регистрирал собственото си побеляване върху бръснарския стол.

Особеният мирис на нюйоркските улици, идващ от гниещите плодчета на гинко билобата. Записвам и тази миризма... Гинко билоба в Ню Йорк. Какво ли има в паметта на това дърво, което помни края на динозаврите, тези движещи се (и падащи) небостъргачи отпреди ледената епоха. А редом с тях и падането на истинските небостъргачи – това е непомерна, ужасяваща памет. Сега разбра ли защо имаш кошмари, казвам си, защото се тъпчеш от години с гинко билоба срещу забравяне, а то помни ужасни неща.

Пътувам всеки ден от Бруклин до Нюйоркската библиотека на Пето авеню и 42-ра. Постепенно свиквам с всички детайли по пътя. Излизането към Манхатън Бридж, далече в дъното Статуята на свободата, гледката на калкани, комини, водни кули, огромни покривни тераси с прострени дрехи по тях, преди метрото да слезе пак долу. Излизам на Таймс Скуеър, оставам за минута да прочета билбордовете, сякаш преглеждам първите страници на днешния вестник. Билбордовете са новите вестници. Какво пише – някакви чудовища, завръщане в бъдещето, блокбастъри, които плашат с края на света, часовници и кредити... Явно нищо добро не се задава. Продължавам по 42-ра, под саундтрака на пожарни и полицейски коли, като във филм. Влизам в Браянт Парк, покрай зелените масички и столове, под високите платани, хвърлям едно око към Крайслер Билдинг, този сецесион във вертикал, и хлътвам в хладната пещера на библиотеката като в друго време, времеубежище.

35.

По радиото съобщават, че в пустинята завалял сняг през юли и натрупал по пирамидите, представям си сфинкса със снежна шапка. Снегът се подиграва с публичните статуи, както беше писал Одън. Какво ли правят камилите в тази снежна пустиня. Търсят трескаво назад в някаква дълбока памет какво се прави в такива случаи, но записи няма, тайм-капсулите на гените не пазят нищо подобно.

Казват, че като дойде краят на времето, сезоните щели да се смесят.

36.

Сънувах сън, от който успях да задържа само една фраза. Невинното чудовище на миналото. Съня забравих, остана фразата.

37.

САРАЕВО 1914/2024

Възстановките стават все по-брутални, все по-автентични. Тази е една от най-популярните на Балканите – обиколка на Сараево с копие на автомобила на Франц Фердинанд – *Graf & Stift Phaeton*, черен, четирицилиндров. Също дрехите, бялата риза на престононаследника, униформата, сабята, маршрутът, спирките, фаталното объркване на шофьора – всичко като в онзи ден.

„Не стой отвън, влез в историята! Бъди за час Гаврило Принцип или Франц Фердинанд в Сараево’1914!“

Организаторите, впрочем свързани с общината на града, искат да направят нещо съвсем специално за самия ден на убийството, 28 юни по нов стил. Нещо неவிжданo и свръхреалистично. Пада се и кръгла годишнина от избухването на Първата световна. Хиляди граждани, привлечени като статисти и облечени в дрехи от епохата, се разхождат от седмица из града. Тече детайлна възстановка по запазени архивни фотографии, консултирана с историци от университета. Но нещо не достига, липсва съспенс, заплаха. Все пак това не е просто разходка на височайша особа в един хубав юнски ден... война се начева най-сетне, а не градинско парти. Успяват да издирят далечен наследник на династията – по твърде съребрена линия, но все пак, нали трябва благородническа кръв.

За ролята на Гаврило Принцип правят кастинг сред по-младите анархистки настроени сръбски момчета, безработни и готови на всичко. Оказва се, че междувременно някогашното движение „Черната ръка“, откъдето излизат атентаторите тогава, е отново възстановено. Избират оттам един младеж. Снабдяват го със съответния пистолет – „Браунинг М 1910“, малък, плосък, удобен да го носиш скрит. Разбира се, с обезопасени халосни патрони, колкото да се чуе гърмеж.

Идва 28 юни, целият град се събира да гледа, кой с билети, кой от балконите на съседните сгради, хлапета висят по клоните на дърветата. Поразителна прилика впрочем с оня 28 юни 1914-а. Даже облаците са същите, както някой ще отбележи по-късно, сравнявайки кадрите. Духва ветрец, разнася отронените вече цветове на липите. Статистите, облечени кой с фрак и цилиндър, кой по-свободно, щъкат нетърпеливо, жените – също в стила на една отиваща си завинаги (и поради самия този ден) епоха, носят гордо шапките си, големи като щъркелови гнезда.

Ерцхерцогът изпърпорва с четирицилиндровия тежък и черен *Graf & Stift Phaeton*. Всичко се случва така, както е било в онзи ранен предиобед – кортежът от три автомобила тръгва, първи неуспешен опит с взрива, спиране в кметството, където ерцхерцогът ще каже разтреперан – дойдох да ви видя, а вие ме посрещате с бомби, отправяне към болницата, за да посети ранените, объркването на колите по пътя, маневрата около Латинския мост, пред очите на вече отчаялия се Гаврило Принцип, който се налива с бира пред кръчмата. В този момент атентаторът вдига очи и вижда, че жертвата идва сама

при него, вади пистолета, скача към въртящия се на място като тежък бръмбар автомобил и стреля в ерцхерцога.

Цъфва червена роза на бялата ерцхерцогска риза, бликва кръв. Толкова реалистично е всичко, че хората в тълпата наоколо са вцепенени, никой не смее да изръкопляска. Сърпругата Софи се свлича в краката на Франц Фердинанд, но никой не обръща особено внимание на това, така е записано и в историята. Нещо в действията на самия атентатор обаче не е както се очаква. Той сякаш също не може да повярва на случилото се, по сценарий трябва неуспешно да се застреля, да глътне цианкалия, но си е глътнал езика.

Една дълга, исторически дълга секунда увисва в центъра на Сараево, сякаш нещо прещраква във времето и може да се види как Гаврило Принцип стърчи неловко с още димящия пистолет, тълпата е зяпнала и замръзнала миг преди да се втурне да го разкъса, вятърът е стихнал, нищо не се чува, едно дете тупва от клоните, но дори не смее да ревне...

(За миг ми се струва, че виждам тук почерка на Демби с неговия нов театър на открито, трагикомедия дел арте.)

И в този момент ерцхерцогът изхърква, кръвта пръсва като фонтан, и картината оживява. Човекът наистина бере душа.

Стражарите се хвърлят върху Гаврило Принцип, т.е. играещия Гаврило Принцип, но вече няма никакво значение, всичко се е задвижило, както някога. Пистолетът гръмва още веднъж в суматохата и уж халосният куршум пробива стомаха на един от стражарите. Тогава чак тълпата се хвърля да разкъса убиеца. Започват да вият сирени на полицейски коли, линейка се опитва да си пробие път. Конете хвърлят полицаите от гърба си и прегазват в суматохата няколко дами с все шапките им. Хаосът е неудържим и нережисиран.

Никой после няма да може да обясни как така уж халосните патрони изведнъж се оказват бойни. Веднъж на сто години и празната пушка гръмва, както казват по този край, но кой знае...

Веднага пристига остра нота от австрийските служби за убийството на техния съгражданин и наследник на ерцхерцога. От европейската прокуратура повдигат обвинение срещу организаторите на възстановката, искат незабавното арестуване на всички замесени и преследване на анархисткото движение „Черната ръка“. Местните жители на Сараево не се нуждаят от подкана и няколко сръбски фирми и представителства са потрошени начаса.

Европа се оказва на косъм от втора Първа световна война.

38.

Нещо се е сменило, нещо не е същото.

Чувам провлачените му стъпки, тежкото дишане. Преди не беше така, преди имаше ритъм, танцуване, тичане.

Мяръвам за миг между сенките на листата уморената светлина от вчера или от забравен следобед преди години. Нещо пропуска, прокапва, утаява се от други времена.

Усещам с небцето си вкус на пепел, с носа си мирис на изгоряло. Като от самозапалило се стърнище или гора...

Нещо се е сменило, нещо не е същото.

Напипвам с пръстите друга кожа, хладна и зърнеста. Преди беше топла и гладка, жива като ръка на човек, сега е като изсушена кожа на пепелянка.

Разхождаш се в горещ следобед през август и изведнъж иззад някой храст те блъсва воня на разложено. Труп, на плъх вероятно, но все пак труп.

Нещо е тръгнало да се разваля, да горчи, да се вмирисва, да потъмнява и да изстива, с петте си сетива го усещам.

Нещо се е сменило, нещо не е същото.

Ами ако времето вече е спряло? Как ще разберем? Ще спрат ли часовниците? Ще останат ли календарите на една и съща дата? Едва ли, те всъщност не се хранят с време, не живеят от това.

А кое тогава се храни с време?

Всичко живо, разбира се. Котките, кравите, пчелите и водните змии, магарешкият бодил, мишеловът и мишките, катериците в парковете, земните червеи и плодовата муха, синият кит и червеноперката – всичко, което плува, хвърчи, промъква се тихо, катери се по дървета, расте, плоди се, остарява и умира. Само тези се хранят с време... Или времето с нас. Ние сме храната на времето.

Трябва да усетим, по дяволите, ако е умряло.

39.

И отново при рафтовете с книги, да се убедя, че светът е подвързан и подреден. Ето я Първата световна, приключила в дванайсетте еднакви червени тома на някаква енциклопедия. Ето я Студената война, завинаги погребана между кориците на три големи тома, сиви. Нито Испанската гражданска е страшна вече (спи на горния стелаж), нито Втората световна, за нея стелажите са два. Всичко рано или късно се превръща в книги, както казваше Маларме в любимия на Борхес цитат. Кое, като се замислиш, не е чак толкова лош изход.

Стоя в Мейн Роуз Рийдинг Руум под окачените нарисувани небеса в стил Веронезе. Седнал съм близо до рафтовете с исторически книги. Взел съм, повече за алиби, първия том на една Енциклопедия на Студената война, издание от 2008, буквите А-Д. Давам си сметка, че мога да разказвам фронтови спомени от тази война, воювахме още като деца в нея. Разлиствам я и като шпионин хвърлям скришни погледи към хората наоколо. Каквото четеш, в такова се превръщаш. На масата пред мен стои човек, когото веднага разпознавам като бездомник. Винаги съм усещал необяснима близост с тях. Носи шушляково яке, доста по-голям размер (имам подобно) и ушанка със стърчащи настрани наушници. В читалнята е топло, но на него така му е по-добре, събран, готов веднага да си тръгне, ако го изгонят, познавам добре това чувство на предварителна вина.

Вляво от себе си е наредил купчина книги. Всъщност е един от малкото наоколо, които наистина четат. Останалите зяпат в телефоните си, чатят, чакат да спре дъждът навън. Библиотеката е убежище, топло и сухо място, отворено за всички. Преди години имало опит да се спре влизането на клошари, но го отхвърлили. Изгарям от любопитство какво точно чете, ставам, правя се, че търся нещо на съседните рафтове, и се обръщам леко. Най-отгоре на купа пред него стои дебела поопърпана „Хроника на варварите“. Под нея, успявам да прочета гръбчето – „Кратка история на Индия“. А най-отгоре... не може да бъде – Гаустин, „Избрани съчинения“. Неволно посягам, клошарят вдига очи, едва тогава разчитам правилно корицата – Августин, разбира се. (Почти съм сигурен, че преди малко пиеше Гаустин.) Извинявам се, той ме гледа втренчено, после се навежда отново над книгата, която държи, някакъв албум с огромни испански къщи от XIX век.

40.

Преди няколко години тръгнах бавно да губя слуха си. Дискретното слухово апаратче, което ми изписаха с обещанието, че ще си върна косовите сутрин и щурците в лятна нощ, не свърши почти никаква работа. През него чувах всичко като записано на стара грамофонна плоча, с лек метален отглас и пропуквания тук-там. Усещане за техническа възпроизводимост, както би казал Бенямин. Саундтракът на света от вчера, записан и въртян на плейбек.

И през войната са пеели птици. Въртя тази фраза в главата си, докато слушам „Квартет за края на времето“ от Месиен, писан и изсвирен за първи път през януари 1941 г. в лагер за френски военнопленници. Увеличил съм звука до последно. В началото на квартета Месиен е сложил онези думи от Апокалипсиса – за ангела, който обявява края на времето. Валял студен дъжд следобед, концертът бил на открито, но никой от 400-те лагерници и пазачи не си тръгнал. Необичайна комбинация от пиано, кларинет, цигулка и чело – такива били наличните музиканти сред пленниците... Първата част, Кристалната литургия, се отваря със събуждане на птиците, кларинетът в чудно соло имитира кос, а цигулката след него – славей, безкрайно, повторително, забравящо се, сладкогласно и тревожно в същото време, спокойно и напрегнато.

И през войната са пеели птици. В това е целият ужас... и утеха.

41.

Докато Еклесиастът ни учи, че има време за всичко, време за това и време за онова, то изведнъж в последната глава на Книгата ни се обявява краят на времето. Това възвестява ангелът в Откровение, единият му крак в морето, другият на сушата, в ръцете му книга. Онази, която Йоан трябва да изяде. Когато казваме „изядох тази книга с кориците“, някъде трябва да се чува и ехо от онзи глас.

Вземи я и изяж, казва ангелът, подавайки книгата на Йоан, в корема ти ще бъде горчива, но в устата ти ще бъде сладка като мед. (Като млад и предан читател веднъж изядох една страница, вече не помня книгата, стихосбирка, струва ми се, те са с по-малко мастило. Беше горчива още в устата ми.)

И точно там ангелът обявява, че вече не ще има време. Толкоз. Не краят на света ни се възвестява, а краят на времето.

Ще се отворят клетките на дните и всички времена ще се съберат в едно.

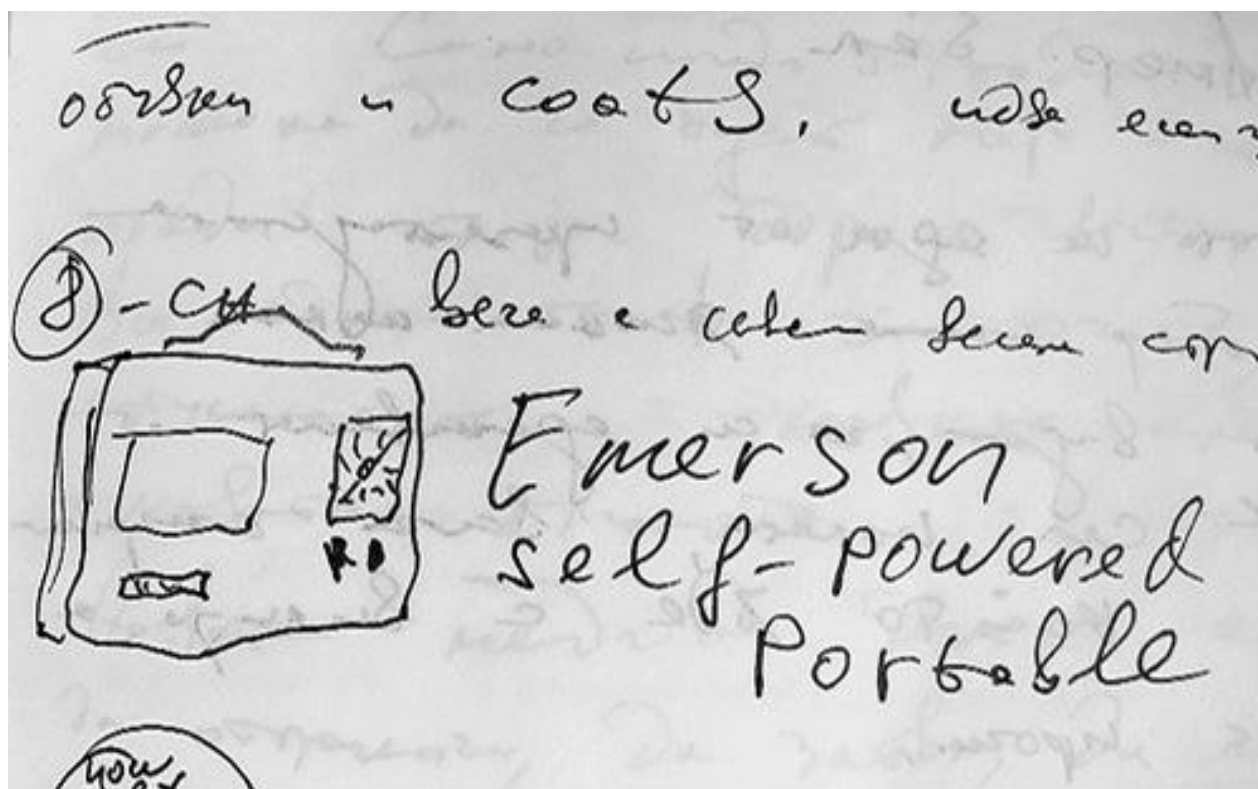
...И Бог ще повика назад миналото.

42.

...Целият ми живот е съшит от нечий чужди. И това, което сега живея, е друг живот, чий, не мога да знам. Чувствам се като чудовище, скърпено от различни времена. Седя в един чужд град с непрекъснати сирени на пожарни, сякаш е винаги в пламъци, прекарвам всичките си дни в библиотеката му, в хладната зала под едно нарисувано небе, обграден от енциклопедиите на света, червени корици и златни букви. Чета стари вестници и гледам лицата на хората. Боя се, че всеки момент ще се появи някой, ще се огледа и ще тръгне към мен...

Стоя в една библиотека, библиотеката на света. Всяка сутрин поръчвам броеве от един и същи ден на 1939-а. Всичко ми е познато, бил съм там, пил съм в една кръчма на 52-ра, валяли са ме дъждовете на онази есен. Вестникът е само врата. В дребното и незначителното, нали така беше, там се крие миналото с часовниковия му механизъм, който трябва да се обезвреди. Някъде там, между последните намаления за сезона и статията за противогазите в немските училища с голямата снимка на трета в „Ню Йорк Таймс“ (всички ученици от една гимназия строени пред нея, хванати за ръце и с нахлузени противогази, без лица). Ще видя предложенията на киносалоните и вечерните локали, ще поседя в бар „Чинцано“ на 37-а страница, ще си пусна новия радиоприемник „Емерсън“ без електрически жици и антени само за 19.95 долара, да чуя последните репортажи от чужбина, ще пренощувам в малките обяви за стаи под наем в Долен Манхатън и ще гледам лицата на хората, излезли надвечер в светските хроники. Нищо не бива да се пропуска, там е спусъкът, в една последна августовска вечер... Твой, Г.

Стоя на прозореца с писмото в ръка, подател и получател, чета и си мисля, че светът винаги е малко преди 1 септември, в края на лятото, с рекламите във вестника и далечния тътен на една току-що започваща война... Следобедът на света, в който сенките ни се удължават под чезнещото слънце, преди да падне вечерта.

43.

Докато помниш, държиш миналото настрана. Като да си запалил огън наред нощна гора. Наоколо са наклевали демони и вълци, зверовете на миналото стесняват кръга, но още не смеят да прекратят. Alegорията е проста. Докато огънят на паметта гори, ти си господарят. Почне ли да загасва, воят ще се усилва и зверовете ще идват все по-близо. Глутницата на миналото.

Колкото по-малко памет, толкова повече минало.

Малко преди края времената ще се смесят. Защото клетките са отворени, и всички ще използват навън... Ако не са дните, в какво ще живеем, викаше един поет, как му беше името. А дни няма... Календарът се е саморазпуснал, има само един ден и една нощ и те се повтарят вечно...

Помня, за да държа миналото в миналото...

(Жълтият тефтер)

44.

На 7 съм... На гости в друг град, има някакъв празник. Гъмжи от хора, стигам до кръста им, бутат се, настъпват ме, някой плюе отгоре ми люспи от слънчогледови семки, залепвам се за панталона на баща ми, после го пускам, спирам до едно стрелбище, но стигам само до тезгяха, не помня колко съм стоял там, обръщам се... баща ми и майка ми са изчезнали. Ами сега. Бащата извел Хензел и Гретел на разходка в непознатата гора и... когато се обърнали, него вече го нямало.

Хуквам из тълпата, викам, излизам от гъмжилото, късно следобед е, улиците на града са пълни, хората се прибират от работа. Спирам една жена на възрастта на майка ми, лелю, изгубих се, хълцам. Не помня нито името на улицата, нито номера на къщата, където сме отседнали. Знам само, че вратата е зелена... Ааа, ми те всички са зелени, лелиното, аз сега се връщам от работа, питай някой друг. Питам друга жена, мъжете изобщо не спирам, бързам, малкия, бързам, виж чичко милиционер някъде тук трябва да е, няма страшно... Съвсем се стъмнява, фучат коли, улиците се опразват, захладнява, никой не ме забелязва, теква ми кръв от носа... И изведнъж една ръка ме сграбчва, два свистящи шамара, акъла ни изкара... Спасен съм.

45.

На 6 съм, брат ми е на 4, стоим по къси гащи и сандали, но с дълги коси като на бий-тълси (аз Джон, той Пол) на селския площад, пред паметника на партизанин. Снимката е направена от баща ми минута преди да ни заведе (придружени от селския милиционер) до дядо Петре, който по заповед на кмета ще ни подстриже нула номер. Така ще стори и с баща ми, който пък освен дълга коса си е пуснал и мустак. В селото няма бръснарски салон. Дядо Петре ни слага на един пън до магарето, което пръхти наблизко. Гледам как косата ми пада на светли руси кичури, и дори не смея да се разрежа като хората, страх ме е от милиционера. Може да забраняват и да се реве, щом ти забраняват да си с дълга коса...

Накрая тримата – баща ми, брат ми и аз, остригани като затворници, напръскани с евин одеколон от дядо Петре, бързаме към вкъщи. Само да ревнете, казва през зъби баща ми, усетил, че ще надуем гайдите всеки момент.

Струубери фийлдс форевър...

46.

Остарявам. Заточен все по-далеч от Рим на детството в далечните празни провинции на старостта, откъдето няма връщане. И Рим вече не отговаря на писмата ми.

Някъде миналото съществува като къща или улица, която си напуснал за малко, за пет минути, и си се озовал в непознат град. Пишат, че миналото било чужда страна. Глупости. Миналото ми е родина. Бъдещето е чужда страна, пълна с чужди лица, няма да стъпя там.

Оставете ме да се върна вкъщи... Майка ми каза да не закъснявам...

47.

Трябва да съм на 3. Висок колкото розите в градината, стоя бос върху топлата пръст, държа майка си за ръката и гледам дълго една роза в упор. Това е единственото, което си спомням. Първото и последното.

48.

Синдром на непринадлежащите

Никое време не ти принадлежи, никое място не е твое. Това, което търсиш, не търси теб, онова, което сънуваш, не те сънува. Знаеш, че нещо е било твое на друго място и в друго време, затова все прекосяваш минали стаи и дни. Но ако си на вярното място, времето е друго. Ако си във вярното време, мястото е различно.

Нелечимо.

Гаустин, „Нови и предстоящи диагнози“

ЕПИЛОГ

Романите и историите дават лъжлива утеха за ред и форма. Уж някой държи всички нишки на действието, знае реда и развързката, коя сцена след коя идва. Истински смелата книга, смела и безутешна в същото време, би била тази, в която всички истории, случилите се и неслучилите се, плуват около нас в първородния хаос, викат и шептят, умоляват и се кискат, срещат се и се разминават в тъмното.

Краят на един роман е като края на света, добре е да се отлага.

Смъртта се е зачела и е забравила, а косата ѝ ръждясва до нея. Би могло да е гравюра от Дюрер или детайл от Бош.

Никога не съм обичал краища, не помня края на нито една книга, на нито един филм, дали има такава диагноза – липса на памет за краища? И какво толкова има да му се помни на един (винаги предизвестен) край.

Помня само начала.

Помня как дълги години съм си лягал рано... Помня как на село докараха лед за първи път и баща ми ме заведе при циганина... забравил съм му името. Помня една страховита зимна виелица и свещта, която гореше у дома, свещта гореше... Помня една роза, която гледам лице в лице, висок колкото нея. Помня как кисна с мокър шинел в окопите на някаква война, пуша къси остри цигари. Седя в една от кръчмите на 52-ра улица, объркан и несигурен... Или привързвам сандалите и вдигам щита си, който грее на слънцето.

Казват, че животът ми бил съвсем друг.

Съгласявам се, за да не ги дразня. Но аз собствено друг живот нямам.

Вече не помня аз ли измислих Гаустин, или той – мен. Имаше ли такава клиника за минало, или това беше само идея, бележка в тефтера, случайно попаднало ми парче весник? И дали всичко това с прииждането на миналото вече се случи, или започва от утре...

0.

1939/2029

Войските са струпани и чакат. Първите изстрели ще бъдат дадени от кораба *Schleswig-Holstein* към военните складове на полуостров Вестерплате до Данциг. Готви се отдавна, чака се конкретен момент, някаква годишнина. Всичко ще бъде точно пресъздадено по часове. Има предварителен малък спор по минутите, някои твърдят, че началото е в 4:44, други в 4:48. Ще падне и първият за тази война убит войник, полският сержант Войчех Найзарек. Луфтвафе ще подкрепи нападението от въздуха... В Балтийско море ще чакат няколко подводници.

Знам какво ще се случи. При милион и половина войска стига един изстрел и... Танковете ще тръгнат през дърветата, онзи стар кораб ще започне да сипе снаряди, скритите картечни гнезда ще се разкрийт и ще насекат всичко с кра-кра-кра – първото тяло ще бъде разкъсано, ааа, някой е сменил халосните патрони с истински, отсреща ще отвърнат на огъня... вой на обезумели лисици, подплашени врани, сигнални ракети, които прорязват небето, всичко е чакало, всичко се е трупало, за да се отприщи сега... Знам отнякъде, че първия ден ще паднат общо 20 убити, четирима от полска и 16 от немска страна, а накрая – милиони...

Най-голямата досега военна възстановка, в реални размери, с милион и половина статисти войници от Вермахта, разположени по цялата граница с Полша с дължина 1600 км, 62 дивизии, 54 от тях в бойна готовност, 2800 танка, 2000 самолета (старите юнкерси и шуки са потегнати), артилерийските оръдия чакат прикрити в гората, подводници, линейни кораби, флотилия ескадрени миноносци, флотилия торпедни катери.

Повтаряме тази война, за да не се повтори никога повече, ще каже по радиото някой и тази абсурдна тавтология ще отключи всичко.

Утре беше 1 септември.

–1.

Жгмщцрт №№№№кктррпх ггфпр11111111...внтггвтгвнтгггг777ppp.....

БЛАГОДАРНОСТИ

За човек, който обича света от вчера, тази книга не беше лесна. Тя в известна степен се разделя с една мечта по миналото или по-скоро с това, в което се опитват да го превърнат. В известен смисъл се разделя и с бъдещето.

Различни места и убежища бяха част от пътя на този роман.

Благодаря на Cullman Center, New York Public Library, където прекарах десет месеца през 2017/2018 г. в щастливо четене и водене на бележки.

Благодаря също на Literaturhaus Zurich за любезната им покана през 2019 г., която ми даде време и въздух да пиша.

Човек си мисли, че пише в самота, но непрекъснато води разговори в главата си с други хора и книги. Благодаря на всички тях, вероятно отгласи от тези задочни реплики ще откриете в романа. Благодаря и на Гаустин, който винаги беше някъде наоколо.

Благодаря на хората, с които споделях идеи в хода на писането или бяха първи читатели – Бойко Пенчев, Иван Кръстев, Надежда Радулова, Димитър Кенаров, Божана Апостолова, Анджела Родел, Галин Тиханов...

За проучванията, особено по една от главите, свързана с референдума за минало, благодаря на Хеле Далгор, Мари Врина-Николов, Мария Вутова, Хенрике Шмид, Магда Питлак, Ярослав Годун, Хелън Куйман, Борислава Чакринова, Джузепе Дел Агата, Веселин Вачков, Маринела Липчева и Мартин Вайс.

Благодаря също на Wissenschaftskolleg Berlin, където завърших книгата в края на високосния февруари 2020 г. Имах хубави и окуражаващи разговори с приятели и колеги там като Ефраин Кристал (Борхес беше с нас през цялото време), Волф Лепенис, Торстен Вилхелми, Барбара Щолберг-Рилингер, Катарина Бигер, Даниел Шонпфлуг, Стоян Попкиров, Лука Джулиани, Давид Мотадел, Феликс Кьорнер...

Благодаря на Божана Апостолова, която застана непоколебимо зад ръкописа, както и зад предишните ми книги, излизащи в „Жанет 45“.

Благодаря на Недко Солаков, Лора Султанова, Христо Гочев, Невена Дишлиева-Кръстева и Ива Колева, които работиха по книгата в извънредно положение.

Благодаря на родителите си за търпението и обичта, с които чакаха тази книга и понасяха отсъствието ми.

Накрая, както винаги става, благодаря на тези, които бяха до мен и ме изтърпяха, докато пишех този роман – на Биляна, която чете и редактира, и на Рая, критична и опрощаваща. (Както каза тя, героите ти нямат имена, за да не им ги забравяш. И беше права.)

Благодаря на всички, които ще седят някой следобед във времеубежището на тази книга.

Г. Г.
29.02.2020
Берлин

Издателство Жанет 45
е носител на националните награди:

Христо Г. Данов – за принос в националната книжовна култура:
в категория Българска художествена литература (2002);
в категория Издание за деца (2007);
в категория Разпространение на българската книга (2011)

Златен лъв на Асоциация Българска книга:
за цялостен принос в издаването на съвременна българска литература (2002);
за оформление и полиграфическо изпълнение (2005);
за динамична културна и издателска политика (2014);
за най-добър издателски проект (2016);
за цялостна политика и забележителни постижения в изданията за деца (2017)

Константин Константинов – за принос (2005) и цялостен принос в книгоиздаването
за деца (2018)

Южна пролет – за най-голям принос в издаването на дебютна литература (2018)

и **Наградата на ЮНЕСКО** – Първи световен конкурс по дизайн на книгата, Франкфурт (2003)

Георги Господинов

Времеубежище

роман

Българска
Второ издание

© Георги Господинов, автор, 2020
© Биляна Курташева, редактор, 2020
© Христо Гочев, художник, 2020
© Недко Солаков, рисунки, 2020
© Издателство Жанет 45, 2020

Редактор *Биляна Курташева*
Художник *Христо Гочев*
Рисунки *Недко Солаков*
Коректор *Лора Султанова, Ива Колева*

Печатни коли 21.5

Предпечатна подготовка:
Студио Стандарт ЕООД – Пловдив, тел. 032/60 90 50

Печат: Полиграфически комплекс Жанет 45 – Пловдив
бул. „Ал. Стамболийски“ № 9, тел. 032/60 90 90

Издателство Жанет 45 ООД – Пловдив
бул. „Ал. Стамболийски“ № 9
тел. 032/60 90 90; факс: 032/60 90 60
www.janet45.com

ISBN 978-619-186-604-5 меки корици
ISBN 978-619-186-605-2 твърди корици